

**AZ 1970-ES
ÉVTIZED
A MAGYAR
TÖRTÉ-
NELEMBEN**

20312

Az 1970-es évtized
a magyar történelemben

ISBN 963 09 1770 x.
(3242)

Az 1970-es évtized a magyar történelemben

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1980

Előszó

A Magyar Tudományos Akadémia 1980. évi közgyűlésének keretében az Akadémia három társadalomtudományi osztálya május 7-én együttes tudományos ülést tartott. A nagy jelentőségű, a szó szoros értelmében időszerű és közérdekű téma megvitatása a tudományos köröknél szélesebb nyilvánosság elé kívánczik. Ezért határozta el kiadónk az ülés anyagának megjelentetését.

Néhány szót kiadványunk jellegéről. Noha maximális hűségre, többnyire valóban jegyzőkönyvszerű pontoságra törekedtünk — az élő beszéd frissességének megőrzését is beleértve —, tiszteletben tartottuk a szerzők jogát, hogy a nyomdai „megörökítés” előtt simítsanak szövegeiken. Erre annál is inkább szükség volt, mert az ülésre készült előadásokat — egy kivétellel — a szerzők előzetesen kinyomatták és szétküldték a résztvevőknek. Ezért az ülésen a szerzők többsége már csak tömörebbre fogva adta elő mondanivalóját, illetve kiegészítéseket fűzött a leírt szöveghez. Ezeket a kiegészítéseket a szerzők egy része beépítette az előadás szövegébe. Ahol ez nem történt meg, az előadás szövege után *** alatt közöljük az ülésen előszóban elmondottakat.

Az előadásokat követő vita anyagát a felszólalások sorrendjében közöljük. A kiadvány jellegére való tekintettel néhány értékes, színvonalas, de inkább csak a nyelvtudomány, illetve a néprajztudomány művelőinek érdeklődésére számot tartó hozzászólás közlésétől eltekintettünk.

A Kiadó

Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok

Üdvözlöm a Magyar Tudományos Akadémia I., II. és IX. Osztályának rendes és levelező tagjait és meghívott kollegáinkat.

Tisztelettel köszöntöm Akadémiánk más osztályaihoz tartozó tagtársainkat; a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának képviselőit, mindazokat, akik a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Filozófiai és Történettudományok Osztálya, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya együttes tudományos ülésén megjelentek.

A három társadalomtudományi osztály *együttes* ülése — jelentősnek tartom ezt a kezdeményezést már csak azért is, mert a három érintett akadémiai osztály éppen 12 éve, 1968 kora nyarán tartott utoljára együttes tudományos ülést — akkor *A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz* témakörében —, azóta csak a három osztály szűkebb részlegei, illetve két-két osztály talált módot arra, hogy időnként, kivált akadémiai közgyűlések keretében, közös tudományos tanácskozást szervezen.

De e formainak mondható — bár alighanem szimptomatikusanak is minősíthető — tényen túlmenően, jelentősnek ígérkezik a mostani rendezvény mindenekelőtt *tematikai* szempontból. Az *1970-es évtized a magyar történelemben* — olyan téma, amelyhez nemcsak történészek, hanem minden társadalomtudományi ág képviselőjének kell hogy legyen, és — mint az előzetesen megküldött kiadvány tanúsítja — van is érdemi mondanivalója. E téma alapos megvitatása s a vitából követ-

keztetések és vizsgálandó összefüggések leszűrése hozzájárulhat ahhoz, hogy a társadalomtudományok kutatói az eddiginél teljesebben feleljenek meg azoknak a várakozásoknak, amelyeket a párt és a kormányzat fűz munkájukhoz, s amelyeket a Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának határozata abban foglalt össze, hogy a tudomány fokozottan vegyen részt a döntések megalapozásában, a társadalomtudományok művelői vállaljanak nagyobb szerepet és felelősséget az új kérdések megválaszolásában, a marxizmus—leninizmus pozícióinak erősítésében.

Az elmondottakkal szoros összefüggésben jelentősnek vélem mai tanácskozásunkat *módszertani* tekintetben is — nevezetesen a társadalmi jelenségek és folyamatok komplex, sokoldalú megközelítése szempontjából: az ún. *multidiszciplinaritás*, illetve *interdiszciplinaritás* szempontjából, amelyről az utóbbi időben igen sokszor beszéltünk, tettünk is egyet-mást valóra váltásának érdekében, de korántsem annyit, amennyi szükséges és lehető lett volna.

Csakugyan: hogy az egyes hagyományosan kialakult tudományágak határainak átlépését, a tudományközi kapcsolatok kibontakoztatását a társadalmi *gyakorlat* igénye és a társadalomtudományok *belső* fejlődése egyaránt mellőzhetetlenné teszi — ennek a követelménynek a felismerése és elismerése az 1970-es évtizedben a társadalomtudományok művelőinek körében úgyszólván általánossá vált. Nemigen vehetünk részt olyan társadalomtudományi ankéton vagy vitán, ahol a komplexitás szükségességéről, az interdiszciplinaritás jelentőségéről szó ne essék.

De vajon mennyire hatotta át ez a felismerés *egész tudományszemléletünket*? Vajon nem bujkál-e mögötte sokunkban mégiscsak olyan vélekedés: éppen az *adott* tudományág, a *saját* szakma nyújt lehetőséget arra, hogy a társadalmat a maga egészében, a maga „totalitásában” ragadjuk meg? Hogy ennek a kérdésnek van némi jogosultsága, bármelyik társadalomtudományi ág

példáján illusztrálhatom, hazánkban és határainkon túl egyaránt.

A szovjet néprajztudomány kialakulásának időszakában — írja a neves szovjet etnográfus, Julian Vlagyimi-rovics Bromlej *Etnosz és néprajz* c. művében — „egyrészt olyan tendencia uralkodott, amely a néprajz feladat körét csupán az archaikus... jelenségekre akarta korlátozni, másrészt a néprajzot — pontosabban az etnológiát — valamiféle *superdiszciplínának*, a társadalmi tevékenység majdnem minden formáját kutató tudományágnak tekintették”. S ma is él az a felfogás — teszi hozzá —, amely szerint a „néprajzi tanulmányok felfedik a modern, fejlett társadalmak életének minden területét”¹.

Hallgassuk meg most egy jeles bolgár marxista szociológusnak a véleményét: Niko Jahielnek *A tudomány szociológiája* c. — a közelmúltban magyarul is megjelent — könyvében kifejtett nézeteit. Eszerint a szociológiai megismerés a tudomány gazdasági, erkölcsi, lélektani és egyéb társadalmi viszonyait *nem külön-külön* tanulmányozza (mint a tudományos megismerés egyéb ágazatai), hanem valamennyit *együtt*. Így határolódik el — folytatja — ez a megismerési mód a tudomány *egyes* vonatkozásait, *egyes* problémáit tanulmányozó más társadalomtudományi ágaktól.² S hadd fűzzem hozzá: könnyen hozhatnák fel erre rimelő gondolatmeneteket, persze, magyar szerzőktől is — gondolatmeneteket, amelyeknek hangsúlya felő, hogy átbillen a *szociológiai „superdiszciplína”* irányába.

Akadémiánk testületei vagy két éve vitattak meg egy hazánkban újonnan létjogot kívánó — és nyilvánvalóan létjogot is érdemlő — tudomány: a *politikatudomány* (vagy politológia) tárgyáról, feladatáról, módszeréről szóló tanulmányt. Ebből idézek. „a politikai folyamatok

¹ J. V. Bromlej: *Etnosz és néprajz*. Gondolat, Budapest 1976. 7—8. old.

² Lásd N. Jahiel: *A tudomány szociológiája*. Kossuth Könyvkiadó 1979. 298—299. old.

átfogó, komplex jellegű vizsgálódásokat feltételeznek, amelyek szétfeszítik a jelenlegi tudományok kereteit. Az egyes társadalomtudományi ágazatok általában saját megközelítési szempontjaiknak megfelelő ismereteket — ebből a szempontból *részismereteket* — nyújtanak; szükség van azonban a *részismeretek szintetizálására*, megfelelő fogalomrendszerben való kimunkálására. Az ilyen kutatói feladatok a marxista *politikatudomány* keretébe tartoznak.”

De nem folytatom más társadalomtudományi szakmák hasonló, önmeghatározó vagy önárulkodó kijelentéseinek csokorba fűzését; annyival azonban tartozom, ha úgy tetszik, az udvariasságnak, ha úgy tetszik, az önismeretnek, hogy a *magam* tudományszakának szűkebb portáját se hagyjam ki e rövid leltárból. A *Magyar Történelmi Társulat* egyik nemrég kiadványából idézem: „a humán tudományok sorában a *történelem* a legátfogóbb, a legösszegezőbb jellegű, amely az emberi viszonylatok *összességének* megismerését és megismertetését ... tekinti fő feladatának”³.

Az idézett nyilatkozatokban, nyilvánvaló ellentmondásosságuk dacára, van, ami vonzó és rokonszenves. Mindenekelőtt a saját szakma iránti odaadás, lelkes elkötelezettség. Ez minden alkotó munka előfeltétele. Egy tudományos kutatónak pedig nemcsak azt lehet és kell megbocsátanunk, ha saját tudományát tartja a legfontosabbnak, hanem még azt is, ha saját szaktémáját — amivel éppen foglalkozik... De ezen túlmenően: ezek a megnyilatkozások, ha az *interdiszciplináris* hajlandóság tekintetében némi kételyeket ébreszthetnek is, annál meggyőzőbbek a *totalitásigény* eleven erejét illetően. Arról tanúskodnak, hogy a társadalomtudományok művelői közül sokan — bármely szakágban tevékenykednek is — egyre inkább el akarják hárítani maguktól a leszűkített, egyoldalú megközelítésből származó kor-

³ *Történelem és tömegkommunikáció*. Akadémiai Könyvkiadó 1976. 7. old.

látozottságokat, egyszerűsítéseket, s a vizsgált jelenségeket a történeti-társadalmi élet teljességében, sokszálú szövedékében próbálják felfejteni.

Ám a totalitásigény mint *tudományos* törekvés — megkülönböztetetten az iskolai *oktatás* szükségleteitől — nem jelentheti valamiféle *superdiszciplína* formálását, nem jelentheti a társadalomtudomány szakágazatainak feloldását, integrálódását valamiféle *általános* társadalomtudományban. A teljességigény valóra váltásának, vagy szerényebben: megközelítésének reális útja nem a *superdiszciplinaritás*, hanem a marxista szemlélet egységén nyugvó *interdiszciplinaritás*. Vagyis: a teljességigény kielégítését csakis az egyes diszciplínák *önálló* és mindinkább *elmélyülő* fejlődése alapozhatja meg, a tudományágak egyre nagyobb mérvű specializálódása, amit a vizsgált jelenségek mind behatóbb elemzésének feladata diktál. A szakági elmélyülés — ha szabad így mondanom: a „*diszciplinaritás*” — nem ellentéte, hanem — úgy vélem — éppen *alapfeltétele* az *interdiszciplinaritásnak*.

Másrészt: az egyes szakágazatoknak nemcsak *befelé* kell elmélyülniük, de *kifelé* is, egymás iránt mindinkább *nyitottnak* lenniük.

A nyitottság többek között azt jelenti, hogy az *újonnan színre lépő* vagy formálódó társadalomtudományok jelentkezésére — a Magyar Tudományos Akadémia az utóbbi években két ilyen tudomány igénybejelentésével is foglalkozott: a politikatudományon kívül a kultúrakutatásával is — ne a hagyományos szakma konzervativizmusával vagy éppen felsőbbrendűség-érzésével reagáljunk, hanem ha kritikusan is, az új iránti érzék ama frissességével, amely a marxista—leninista tudományoság lényegéből fakad.

A nyitottság azt jelenti, hogy felismerjük korunk tudományos fejlődésének azt a dialektikáját, amely szerint a *differentiálódás* maga is a tudományos *integrálódás* egyik fontos útja lett: az újonnan belépő tudománysszakok, az ún. határtudományok nemhogy elhatárolják, ha-

nem összekötik az egyes szaktudományokat, nem mezszyét raknak, hanem hidat vernek közöttük. Az *újonnan* jelentkező tudományszakoknak pedig — csakúgy, mint a *tradicionálisaknak* — nem szabad szem előtt téveszteniük, hogy valamely kutatási terület súlya-rangja nem az illető terület úgynevezett önállóságán múlik, hanem gondolati anyagának „önállóságán”: eredetiségén, alkotó jellegén.

A nyitottság azt jelenti, hogy korunk talán legdinamikusabban fejlődő és a társadalmi gyakorlatban legközvetlenebbül hasznosuló társadalomtudományai: a közgazdaságtudomány és a szociológia álljanak ellen annak a kísértésnek, hogy — a történetiség elvét elfogadva ugyan — saját fontosságuk tudatában vagy igézetében csaknem értékhierarchiát konstruáljanak a társadalomtudományokon belül, például oly módon, hogy (a számítástudományból nézetem szerint ide nem illően kölcsönzött szóhasználat) önmagukat a „*kemény*” társadalomtudományok kategóriájába sorolják, a történelmet, irodalmat, nyelvészetet és egyéb humaniőrakat pedig a „*lággy*” társadalomtudományok csoportjába utalják — amint ez a terminológia az utóbbi időben gyakran bukkan fel tudományos életünkben —, sajátos ellentmondásban egyébként az emberi, a „*humán*” tényező szerepének egyidejű fokozott hangsúlyozásával.

A nyitottság azt jelenti, hogy a társadalomtudomány olyan hagyományos ágazatai, mint a történelem és az irodalomtudomány, a társtudományok „kihívására” — a kihívás szót itt persze egyáltalán nem pejoratív mellékízzel, hanem éppen a nagyon is pozitív értelemben használom: gyors ütemű fejlődésük serkentő hatásának jelzésére — tehát: a hagyományos ágazatok a társtudományok kihívására ne *önállóságuk* hangsúlyozásával, vagy éppen *primátusuk* bizonygatásával válaszoljanak, hanem elsősorban mindazoknak az új szempontoknak, kérdésfeltevéseknek, módszertani újításoknak és tárgyi eredményeknek a gondos tanulmányozásával és alkal-

mazási lehetőségeinek vizsgálatával, amelyeket számukra a társatudományok nyújthatnak.

A társadalomtudományi ágazatok viszonyának és tudományközi kapcsolatainak azokat a kérdéseit, amelyeket az imént a *marxista* tudományosság, ezen belül a magyar tudomány területéről vett példákon indulva próbáltam jelezni: ezeket a kérdéseket — *mutatis mutandis* — a *polgári* tudomány köreiben is nemegyszer vetették fel a legutóbbi évek-évtizedek során. Hadd szorítkozzam most csupán *egyetlen* kérdésre: a *történelem* és más társadalomtudományok viszonyának, vagy a Nyugaton gyakoribb szóhasználattal: a *történelem- és a társadalomtudományok* viszonyának kérdésére. Ami pedig a válaszokat illeti, hadd korlátozzam a szemlét ezúttal csupán annak a két álláspontnak a jelzésére, amelyek között a válaszok mozognak, és — bár a szoros kapcsolat szükségességét szinte egyaránt hangoztatják — egymástól mégis jelentős távolságban helyezkednek el.

Az egyik álláspontot az 1970. évi Nemzetközi Történetsszinkongresszuson *A történész és a társadalomtudomány* c. témában polgári részről elhangzott néhány közleménnyel, főleg a nyugatnémet Theodor Schieder *Különbségek a történelmi és a társadalomtudományi módszer között* c. előadásával jellemezhetem. Idézem: „A történettudomány és a társadalomtudományok közeledése elérte az intenzitásnak olyan fokát, hogy vitatják azt a kérdést, vajon nem nyilvánítható-e a történelem maga is tisztán társadalomtudománynak (*Sozialwissenschaft*), és vajon nem kell-e felbontania hagyományos kapcsolatait — módszertani, egyetemi, tartalmi vonatkozásban — a szellemtudománnyal (*Geisteswissenschaft*). Véleményünk szerint azonban a történettudomány *külön* tudomány, amelynek módszerei *eltérnek* a társadalomtudományok módszereitől.”⁴

⁴ Th. Schieder: Különbségek a történelmi és társadalomtudományi módszer között. In: Glatz Ferenc (szerk.): Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Gondolat Kiadó 1977. 155. old.

A másik álláspont — amelyet a legerőteljesebben a francia *Fernand Braudel* fogalmazott meg már több mint két évtizede (1958) *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam* c. nevezetes tanulmányában — így hangzik: „... a társadalomtudományok hagyják abba egy időre a vitát kölcsönös határaikról, arról, hogy mi társadalomtudomány, és mi nem az... Inkább azt a feladatot tűzzék ki maguknak, hogy ... kijelölik azokat az irányvonalakat..., amelyek a közös kutatást irányíthatják, és a témákat, amelyek lehetővé tennék, hogy az első konvergencia [az első közös konkrét kutatási eredmény] létrejöjjön.”⁵

Az elmondottak után aligha kell hosszadalmasabban taglalnom, melyik álláspontot érzem *hozzánk közelebb* esőnek. Természetesen nem Schieder felfogását, aki — a történeti módszerről szóló fejtegetéseinek számos (most nem idézhetett) megszívlelendő részmegállapítása mellett — végső soron a *Sozialwissenschaft* és *Geisteswissenschaft*, társadalomtudomány és humán tudomány régi, neokantiánus színezetű ellentétpárjának foglya marad. Természetesen közelebb esőnek érzem hozzánk Braudel álláspontját, aki — Schiederrel szemben — egyáltalán nem elégedett a történettudomány és a társadalomtudományok közti kapcsolat „intenzitásának fokával”, hanem végre közös kutatási irányvonal és tematika kidolgozását sürgeti.

Az utóbbi álláspontot érzem hozzánk *közelebb esőnek*, de persze a miénkkel *korántsem azonosnak*. Mi az, amit mindenképpen hozzáfűznék, amivel kiegészíteném?

Csupán jelzésszerűen. Először is: a közös kutatási irányvonal és tematika kidolgozása, együttes kutatások folytatása, úgy vélem, egyáltalán nem kívánja valamiféle *treuga dei* meghirdetését a teoretikus-tudományelméleti viták területén — sőt egyenesen megköveteli az ilyen viták kibontakoztatását —, annál is inkább, mivel

⁵ *F. Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. Századok, 1972. 4—5. sz. 1012. old.*

a tudományelméleti és -módszertani diszkusszió nálunk eddig nem duzzadt valamiféle áradó folyamrá, hanem jószerével csupán búvópatakként csörgedezett.

Másodszor: monista materialista *elméleti* alapállásunk csakúgy, mint társadalomfejlődésünk *gyakorlati* igényei és társadalompolitikai tapasztalataink arra készítetnek, hogy az interdiszciplinaritást ne korlátozzuk a *társadalomtudományok* mégoly széles mezejére, hanem — bármily nehéznek tűnik is — lássunk hozzá az érdemi együttműködés kiépítéséhez egyes *természettudományi* és *műszaki* kutatási irányokkal is. Hiszen — csak példaként — olyan téma közös vizsgálatát, mint a műszaki fejlődés és fejlesztés társadalmi-gazdasági hatásai és feltételei, az elmúlt 1970-es évtized tanulságai és az előttünk álló 80-as évtized gondjai szinte reánk kényszerítik.

Végül, de nem utolsósorban: a tudományközi kapcsolatok erősítése és kiterjesztése, a multi- és interdiszciplinaritás nyitottsága és sokszínűsége csak akkor lehet igazán termékeny, ha a *marxista alappozíció elvi egységével* és a *diszciplináris elmélyülés szakmai biztonságával párosul*.

Ilyen törekvések voltak az indítékai mai tudományos tanácskozásunk összehívásának, amelyen az 1970-es évtized helyét igyekszünk felmérni a magyar történelemben.

Ezek a törekvések villantják fel jelzőfényeit annak az útnak, amely a hazai társadalomtudományok újabb felendüléséhez vezethet — egyben a XII. pártkongresszus határozatába foglalt feladataink megoldásához segíthet.

Utunk a hetvenes évtizedig

A történész a legnehezebb helyzetben érzi magát, ha saját korát akarja elhelyezni a történelemben. Nemcsak azért, mert századunk harmadik negyede, amiről szó lesz, túlzottan bonyolult és túlzottan közel van hozzánk. Nem is azért, mert egy-egy rövidebb történelmi periódus is csak a nemzetközi folyamatok és a történelmi előzmények kettős meghatározottságában válhat értelmezhetővé, túlméretezett feladatot hárítva a könnyelmű vállalkozókra. Sokkal inkább azért, mert ijesztően ismertek — és mégis oly rejtőzködőek — a tévedés és elfogultság mindenfelől tátongó csapdái. Szemléletünket elkerülhetetlenül befolyásolja korunk, és ahogyan átéljük-átéljük. Elfeledhetjük-e személyes élményeinket, félelmeinket, reményeinket, a közöttünk és bennünk magasodó tilalomfákat és tabukat? Lehet-e egyáltalán a tudományos objektivitás reményével hozzálátni ehhez a vállalkozáshoz?

Kevés, bár némi vigaszt nyújthat, hogy egyáltalán nem csak saját korunk megítélésénél ágaskodhatnak fel bennünk ezek az elriasztó kérdések. Jól tudjuk, hogy nemcsak Friedrich Meineckét befolyásolta kora, amikor a második világháborút követően a XX. század német történelmében negyven év tragédiáját, a véletlenek szerencsétlen sorozatát látta, de Theodor Mommsent is, amikor 1848 utáni keserves kiábrándultságában, egy Bis-marckra várva, Róma történetében a felülről, katonai erővel és cézári géniusszal végrehajtott egységesítést fedezte fel. Vitathatatlanul igaza van Hauser Arnoldnak, hogy „az a pont, amelyről a történelmet szemléljük,

korántsem történelmen kívüli; a múlt szemlélete magának a történelemnek a produktuma". De igaza van Mannheim Károlynak is, aki e tényből nem vont le psziszimisztikus következtetést, s szellemes példájával arra utalt, hogy más és más életkorunkban más és más jellemképet alkotunk szüleinkről. E változó ítéletek hatására mégis nevetséges lenne azt állítani, hogy a jellem nem megismerhető. Az igazság ezzel szemben az, hogy csak azt ismerjük fel belőle, ami szemlélői fejlődésfokozatunknak megfelel.

A vállalkozás tehát mégsem reménytelen. Az itt következő, madártávlatú képen természetesen nyilván sok pont egyáltalán nem található majd meg, s még több pont elmosódott marad. Mégis remélem, hogy a megismerés egy tégláját szállíthatom az igazi megértés épületének elhúzódó építkezéséhez.

*

A hetvenes évtizedhez vezető viharos negyedszázados út, amely társadalmat és gazdaságot, tulajdonviszonyokat és szövetségi rendszert, életmódot és településformát egyaránt gyökeresen átalakított-felforgatott Magyarországon, önmagában is izgalmas téma. Előre kell azonban bocsátanom, hogy most mégsem *önmagát* az átalakulási folyamatot kívánom vizsgálat tárgyává tenni. Eleve reménytelen lenne valamiféle történelmi leltár készítésére vállalkozni. De el kell tekintenem olyan történelmi korszakfordulók bemutatásától is, mint a felszabadulás, a földosztás, a tőkeisajátítás vagy a mezőgazdaság kollektivizálása. Nem a társadalmi viszonyok átalakítása jelen vizsgálódásomnak tárgya, hanem az a természetes közeg, amiben *mindazon folyamatok lejátszódtak, melyeknek összefüggését a hetvenes évtizedben jelentkező ellenmondásokkal vizsgálni akarom.*

Ez az évtized ugyanis sajátos-furcsa ellentmondások időszakává vált. A gazdaság növekedése egész történelmünkben erre a periódusra érte el a leggyorsabb és leg-

kiegyensúlyozottabb ütemet, méghozzá olyan körülmények között, amikor a növekedés úgyszólván kizárólagos forrása a termelékenység emelkedése volt. És ugyanezen évtized lett a színtere a negyedszázados erőltetett ütemű menetelés hirtelen lelassulásának, a növekedési ütem hirtelen megtörésének és tartós-jelentős lefékezésének. Ebben az évtizedben nemcsak a jövedelmek leggyorsabb emelkedésének lehettünk tanúi, de a magyar gazdaság egész történetében elért legmagasabb fogyasztási és életszínvonalnak, valamint legjobb áruellátásnak is. És ugyanezen évtized éppen a magasabb fogyasztás szintjén fogalmazott újra alapvető jövedelemelosztási kérdéseket. Ha a viszonylag elmaradottabb országokban a szocialista átalakulás bizonyos időszakának egyik alapvető konfliktusforrása, hogy az egyenlőségi elveket megalapozni képes magasabb fejlettségi szint eléréséhez vezető úton, a munka szerinti elosztás szocialista elvét alkalmazva kellő ösztönzést, érdekeltséget kíván adni a jobb gazdasági teljesítmény eléréséhez, a gyorsabb előrehaladáshoz, és *egyidejűleg* törekszik a szocialista egyenlőségelvek — adott szinten lehetséges — megvalósítására, akkor nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban hol az egyik, hol a másik cél szenved csorbát. Mivel a hetvenes évtizedre a magyar gazdaság kimerítette növekedésének extenzív forrásait (hosszú ideig korlátlan munkaerő-tartalékait), márpedig a termelékenység növelésére alapozott fejlesztés képtelenség megfelelő érdekeltség, vagyis teljesítmény szerinti, nagyobb jövedelemdifferenciálás nélkül, az egyenlőség elve, mely alacsonyabb szinten, a mennyiségi növekedést előtérbe állító periódusban egyszerűbben volt érvényesíthető, úgy tűnt, sérelmet szenvedett. Ugyanakkor ebben a periódusban (éppen a magasabb fogyasztás szintjén) már a társadalmi értékrendek is új, eddig megválaszolatlan kérdéseket vetettek fel: mi legyen a követendő fogyasztási modell?

Növekvő árufogyasztás vagy tartalmasabb életforma, életminőség nemegyszer hamisan szembeállított (hiszen

a valóságban és tömegesen, a még le sem küzdött hiánygazdaság közegében egyáltalán nem fenyegetett a túlzott árufogyasztás veszélye), de mégis valóságtartalmú dilemmái jelentkeztek.

Ez a kritikus évtized azonban, anélkül, hogy időt hagyott volna e kérdések megválaszolására, megtorpanást hozott a negyedszázada eredménnyel követett életszínvonal-politikában is. A jövedelmek lendületes növekedése megtört, és hosszabb időre lehetetlenné vált a megelőző kiegyensúlyozott és tartós emelkedés fenntartása. A hetvenes évtizedig vezető úton lejátszódott hatalmas társadalmi átalakulás, a különlegesen nagy mobilitás, amit a parasztból munkássá válás és az új összetételű értelmiségi és vezető rétegek kialakulási folyamatai határoztak meg (és ami együtt járt az iskolázás rendkívül nagyarányú kiterjedésével), ugyancsak megtorpant. Nemcsak a nagy, tömeges átáramlási folyamatokra nem nyílt további lehetőség, de a korábbi rendkívüli mobilitás is visszaütött: a generációk szerves-természetes váltakozását megbontó, úgyszólván egyidőben lejátszódó „őrségváltás” a negyvenes-ötvenes évek fordulóján és részben 1956 után olyan méretű volt és annyira általános fiatalítással járt együtt, hogy húszas-harmincas éveik fordulóján járó emberek professzorok és táborno-kok, gyárigazgatók és lapszerkesztők lettek, a következő értelmiségi generációk számára hosszú időre megme-revítve a pályakereteket, megnehezítve az előrehaladást, széles és kényes társadalmi területeken nagyfokú merevséget, mobilitáshiányt idézve elő. A mobilitás lelassulása egyébként általánossá vált erre az évtizedre, s a megelőző hatalmas, keresztirányú társadalmi osztálymozgások után a társadalom természetszerű konszolidációja figyelhető meg. A „rendes kerékvágásba” zökkenés azonban elkerülhetetlenül új (vagy régi?) ellentmondásokat is kiváltott. Például az iskolázás egész rendszerében nyilvánvalóvá vált a társadalmi különbségek újratermelődése, újra kérdésessé vált a munkából értelmiségivé válás valóban egyenlő lehetőségeinek garanciá-

ja, és a korlátlan elhelyezkedési lehetőségek hosszú évtizedei után nemcsak bezárultak bizonyos pályák, de, ha csak gondolatokban is, a teljes foglalkoztatás már természetesnek tekintett intézménye is elbizonytalanodott.

A hetvenes évtized felé haladva az állandó változások forradalmas-reformos korszakain mentünk át. A felszabadulást követően számos régi intézmény összeváltásának és újak bevezetésének forradalmas éveit éltük át. Az ötvenes évek elején kíméletlen módszerességgel indult útjára valami új, és az évtized utolsó éveitől megint csak sok mindent előlről kellett kezdenünk. Változtattunk és változtattunk. Rengeteget hibáztunk, újból és újból korrigáltunk, hogy közben újra tévedjünk és újra előbbre jussunk. Egy időben a bölcsek kövét kezében szorongató vezetés vak magabiztossága, kész receptek kiválthatóságának és elkészített forgatókönyvek gyors kivitelezhetőségének kényelmes hite, évekre, napokra előírt menetfeladatok teljesíttetése diktálta a tempót. Később a feltételeket mérlegelő józan vezetés, a valós célok teljesítéséhez reálisan számításba vett érdekek és érdekeltségek belátása és működtetése, a jövőendő céljainak és a jelen létfeltételeinek kellemesebb összhangba hozása, az állandó és valóságos előrehaladás természetes közérzete adott jobb stabilitást és egyben nagyobb ösztönzést. Ezeket az évtizedeket az állandó változás és változtatni akarás dinamizmusa jellemezte, és a hatvanas éveket a sikeres-bevált kísérletek fékjelezték. Az elért új fejlettségi szakaszból, a bekövetkezett változásokból, a világban lejátszódó hatalmas megrázkódtatások által támasztott új feladatokból jelentkező újabb jelentősebb reformok igénye a hetvenes évtizedre ismét nyilvánvalóvá vált. Ezek jó részének felismerése tükröződik az elmaradt szolgáltatási ágazatok felzárkóztatását központi feladatként megjelölő nagyszámú tanulmányból csakúgy, mint az oktatáspolitiká, az iparszerkezet, a külgazdasági stratégia, vagy az árrendszer és a gazdaság szabályozás átalakításának kormányzati döntéseiből.

A hetvenes évtizedben azonban mintha változtatási dinamizmusunk korábbi lendülete alábbhagyott volna. A stabilitás, a már elért és megszokott megőrzése, a „csak rosszabb ne legyen” kényelme, a felismert és kitűzött feladatok megvalósításának lassúsága vagy elmaradása az előregedés veszélyeit és közérzetét táplálták. A történelmi horderejű gazdasági reformkísérlet elleni félsikerű, de az évtized közepe táján már-már áttörni látszó támadás közvetlen hatásainál súlyosabb általános kérdéseket is megfogalmazott. Mennyire merevedtek meg a kialakult keretek, képesek vagyunk-e a valódi megújulásra?

A hetvenes évtizedhez vezető negyedszázadban a társadalom közép- és idősebb generációi nemcsak általában és egészében, de úgyszólván minden egyedükben — még ha mindig voltak és lesznek is „Hábetlerek”, akik mellett elmegy a történelem, és akik elmennek a történelem mellett — átéltek valamilyen eufóriás felszabadulás-élményt. A felszabadulást a második világháború lidércnyomása alól, a felszabadulást a paraszti nyomorúságból, a sárba ragadt tanya elszigeteltségéből, az osztatlan iskolájú, villanytalan falu elmaradottságából, a mindennapi kenyér, a gyerek iskolába járásához szükséges cipő gondjaitól, a társadalmi, kisebbségi megkülönböztetés megaláztatásából, az első hidegháború félelmétől, a hajnali autófékezés és csöngetés rémétől, az ütemes, kötelező lelkesedés nyomásától. Ezeknek a generációknak a tagjai úgyszólván mind átérték valamiféle szárnyalás élményét: a felemelkedés örömét, a megfelelő étkezés elégedettségét, a munkássá válás és a korábban kilátástalan diplomaszerezés boldogságát. Egy új lakását, ahol már nem szorul össze három generáció és nem lavórban kell fürdeni. Az új technikai vívmányok váratlan gyorsaságú térhódításának megdöbbenését, az első televízióközvetítés hitetlenkedő csodálatát, az első autó boldogságát, az első külföldi utazás ajándékát. Ezek a generációk még tudják, hogy volt és lehet is rosszabb. Éppen ezért sokszor értetlenül állnak a har-

minc év alatti új nemzedék körében oly gyakori frusztrációval, türelmetlen elégedetlenséggel, értetlen követelőzéssel szemben. Márpedig az újabb generáció, amely mint természetes közegbe nőtt bele abba, ami az idősebbeknek még élményszerű vívmány volt, nyilvánvalóan többre és másra vágyik. Önállóságra és szabadabb mozgástérre, kevesebb kioktatásra arról, hogy neki milyen jó. Az előző generációk teljesítményorientáltsága is elveszítette vonzerejét, életformájuk sem példa számára. Csábító, messzi divatok is vonzzák, szeretné, ha ő is dönthetne, s fel akar tenni olyan kérdéseket is, melyeket az előtte járó nemzedék tagjai óvatosan vagy tapintattal már elkerülnek. Ami az előttük járók történelmi tapasztalata szerint meghatározottság, az számukra nemegyszer természetellenes. Egyáltalán: szeretnék, ha nem az előttük járók ízlését, igényeit, céljait kellene követniük. Önállósodáshoz azonban — akár a gondolkodásban, akár a cselekvésben, vagy „csupán” egy önálló lakás birtoklásában — kínos-keservesen juthatnak csak el, ha ez egyáltalán sikerül.

A gazdasági növekedés lelassulásának és az egyes területeken jelentkező anyagi hanyatlásnak a talaján, új társadalmi és világpolitikai feszültségek közegében, a második hidegháborútól félve, sőt hosszú idő után egy harmadik világháború veszélyét sem teljesen elhessegetni képesen, s mindennek számos terheit máris hordozva, zsigereinkben mindenféle kedvezőtlen fordulat rossz előérzetével, a társadalom és nemzet kérdéseit egyéni útjától elválasztani képtelen, gondolkodó ember elkerülhetetlenül tesz fel jelent és jövőt fürkésző kérdéseket, sőt újrafogalmazza a korábban már megválaszoltnak tűnőket is. S amikor a jövőre keres választ, a múltat is faggatja. Utunkat a hetvenes évtizedig. Megtaláltuk-e a helyes utakat és tévesztettünk-e ösvényeket?

*

Történelmet éltünk. Egy átalakuló világ nehéz történelmét. Egy kicsiny ország nemzetközi meghatározottságtól, világviharoktól, világerőktől és világpiaci áraktól oly erősen befolyásolt történelmét. Ezek az erők, viharok, változások nem „begyűrűznek”, hanem azt az egyetemes közeget jelentik, amelynek országunk is elválaszthatatlan része, melytől létünk semmilyen területen sem különíthető tartósan el, és e közeg szigorú meghatározottságában utakat kerestünk.

A legegyszerűbb lenne természetesen azt mondani: voltak utak, melyeket a körülmények kínáltak, vagy eleve megjelöltek, melyekkel kapcsolatban az útkezesítés kifejezés nem is volna pontos. Továbbá, hogy hosszú menetelésünk során találtunk jó utakat, de tévesztettünk is.

Ez nyilvánvalóan igaz, de nem feledhetjük, hogy ha a történelmi utak meghatározottak is, minden meghatározottság kínál alternatívákat. Ha mást nem, a vélt vagy valós meghatározottság elfogadásának vagy tagadásának válaszfútját. A jó és rossz döntések, a sikeres vagy kudarcos lépések természetes és elkerülhetetlen keveredésének pedig végül is megvonható a mérlege: a tartozik és követel oldal szembesítése valamilyen egyenleget mutat.

Az 1970-es évtizedhez vezető úton a II. világháború tragédiája, majd az új európai berendezkedés után reális, járható alternatívát, valóságos lehetőséget csakis az kínált, ha belső társadalmi-gazdasági felemelkedésünk munkálásához fordulunk. Előrehaladásunk alapját — a régi társadalmi viszonyok, földbirtokszerkezet és a magántulajdon eltakarítása alapján — mindenekelőtt a gazdasági elmaradottság felszámolásában kerestük, ez utóbbi fő feladatként az iparosítást állítva középpontba. Ne feledjük, a XX. század közepéig mindössze mintegy másfél tucat ország érte el, lépte át a magas fokú iparosodottság küszöbét. Magyarország a felszabadulás körül még nem tartozott ehhez a csoporthoz. Statisztikai tény, hogy az 1949. évi népszámlálás a foglalkoz-

tatottaknak még 53⁰/₀-át a mezőgazdaságban, a lakosság közel kétharmadát falvakban (ezen belül pedig a lakosság mintegy harmadát tanyai szórványtelepüléseken és aprófalvakban) találta. A hetvenes évtizedre viszont az agrárnépesség valóságos aránya (mely a mezőgazdasági üzemekben dolgozók mintegy harmadát kitevő ipari foglalkoztatottakat nem veszi figyelembe) már a keresők egyhatodára zsugorodott, a falusi lakosság aránya pedig az összlakosság fele alá szorult (miközben a tanyák és aprófalvak lakossága az össznépesség 16⁰/₀-a körüli).

Ezek a száraz statisztikai adatok viszont — nem kerülheti el figyelmünket — nemzeti történetünk fordulópontját jelölik: áthaladást az iparosodás korszakán, olyan, a nagy társadalmi formációváltás keretében lejátszódó történelmi horderejű átalakulást, amit a világ több mint másfélszáz országa, nemzete közül napjainkig is csupán három tucatnak sikerült elérnie. Elsősorban ennek nyomán a gazdaság általános fejlettségi szintje is hatalmasat emelkedett. Az egy főre jutó bruttó nemzeti termékben számolva — s hadd használjam az elfogultsággal esetleges tévedései ellenére sem vádolható Paul Bairoch nemzetközi számítási eredményeit — Magyarország 1950-ben és az 1970-es évek elején is kétségtelenül az európai országok középső zónájában helyezkedett el. Csakhogy míg az első időpontban az európai átlagnak csupán 75⁰/₀-át érte el, addig az utóbbiban annak 90⁰/₀-ára zárkózott fel. S ha 20 európai ország közül 10 megelőzi is, nem feledhetjük el, hogy az egész európai gazdaság történetének leggyorsabb, leglátványosabb növekedési szakaszában sikerült ilyen mértékben előre nyomulni, s még kevésbé feledhetjük, hogy ezzel a világ gazdaságilag legfejlettebb országainak a II. világháború körüli szintjéhez érkeztünk.

Bármilyen nehéz és áldozatos út is ez — az iparosodás történelmi fordulója eddig minden országban, még a történelmileg különösen szerencsés, kedvező helyzetben levő, és mások erőforrásait saját javukra kiaknázó országokban is rendkívül nehéz volt és nagy megráz-

kódtatásokkal járt —, a hetvenes évtizedre elért eredményei akkor is maradandó értékűek, ha az iparosítás útjának végigjárása közben úgyszólván állandó úttévesztések közepette értünk a jelenhez. Az iparosítás indításának stratégiája — egyoldalú nehézipari-autarchikus és szinte kizárólagosan mennyiségi szemléletével, a más történelmi körülmények és adottságok közepette kialakított stratégia minden változtatás nélküli másolásával — nyilvánvalóan nem felelt meg az ország adottságainak és a század második fele által támasztott technikai-szerkezeti követelményeknek. Ha ezt az úttévesztést kicsit már 1953 után, majd 1957-től részben sikerült is korrigálni, a hetvenes évtizedig vezető úton majdnem mindvégig — még a hatvanas években is — kísértett a kényszerű vagy reflexszerű önellátási koncepció, a teljes ipari vertikumok kiépítésének gyakorlata, az erőteljesen anyag- és energiaigényes ágazatok fejlesztésének előtérbe állítása, az újabb és újabb beruházásokkal létesített újabb és újabb munkahelyek extenzív fejlesztési útja. Miközben a hatvanas évtized végére az ipari termelés értékben mért volumene hétszeresére ugrott, addig az egy foglalkoztatottra jutó termelés csak háromszorosára, s míg az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számát tekintve 35 ország között Magyarország az előkelő hetedik helyet foglalta el, az egy lakosra jutó nettó ipari termelés alapján csak a huszonkettediket. Más szavakkal: a nagy ipari át- és előretörés időszakában a termelékenység, a technikai korszerűség tekintetében az ország viszonylagos lemaradása még fokozódott. Ugyanakkor a gazdasági reform előtti egész időszakban a termelés jelentékeny része, egyes periódusokban a nemzeti jövedelem 5–7%-át is kitevő hányada, az ipar volumenének hatalmas ütemű növekedése ellenére (és jórészt következtében) a felesleges, értékesíthetetlen, selejtes készletek felhalmozódására vezetett, miközben egyidejűleg úgyszólván mindenből hiány volt. A hiánygazdaság jellegzetes tünetei mind

a termelés folyamatosságát és gazdaságosságát, mind pedig a lakosság megfelelő ellátását akadályozták.

Az iparosítási áttörés úttévesztéseihez tartozott, hogy az erőltetett mennyiségi iparfejlesztés oltárán egy ideig a lakosság életszínvonalának és a gazdaság más ágazatainak érdekei is áldozatul estek. Az előbbi inkább csak az első öt éves terv időszakára volt jellemző. (amelynek egyik évében a munkás- és alkalmazotti reálbérek 22⁰/₀-os csökkenése is előfordult), az utóbbi azonban tartósabban érvényesült. Igaz, hogy a mezőgazdaság beruházási részesedése a kezdeti 13⁰/₀-ról 1957 után hamarosan 18—20⁰/₀-ig emelkedett, de a háttérágazatok fejlesztési részesedése (ha nőtt is valamelyest a kezdeti egyharmados arányról) a hetvenes évtizedig messze elmaradt attól a szinttől, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy az ágazat lépést tarthasson a termelés és az ágazat nemzetközi fejlődési követelményeivel. Míg az úgynevezett termelő ágazatok eszközállománya a vizsgált negyedszázadban hatszorosára nőtt, addig a termelő-szolgáltatásokat végző és a nem-termelő ágazatok eszközállománya csak kétszeresére, s az ipar kétszeresére ugró munkaerő-létszámával szemben az ágazat munkaerő-állománya is csak egyharmaddal növekedett. A század második felében lejátszódó valóságos nemzetközi infrastrukturális forradalom következtében az ágazat számos területének viszonylagos elmaradása fokozódott, és ennek következményei hosszabb időszakokra is károsan nyomják rá bélyegüket.

Mindettől aligha elválasztható, hogy a különféle termékek és szolgáltatások elégtelensége következtében a leginkább második gazdaságnak nevezett „szektor” kialakulásának spontán folyamata volt csak képes úgyahogy áthidalni a hiányok űrjeit. A munkaidő után (esetenként alatt) végzett ipari javító tevékenység, a háztáji kertekben termelt baromfi és gyümölcs, a hétvégeken vállalt építkező vagy mázoló munkák az áruellátás és a javítás, a szolgáltatás rendkívül nagy hányadát biztosítják. Bár a hivatalos statisztikák szerint a termelés és

szolgáltatás 98⁰/₁₀-át a szocialista szektor állítja elő, egyes becslések szerint a népgazdaság munkaerőalapjának legalább egyhetede-egyhatoda az úgynevezett második gazdaságban realizálódik.

Ezt a szektort a gazdaságpolitika a hatvanas évtizedtől általában nemcsak eltűrte, de esetenként ösztönözte is. Egyes időszakokban azonban éles támadások és kemény szankciók igyekeztek határozottan korlátozni.

Ha az iparosításhoz viszonyítva lassan, nehézkesen is, de a hatvanas évtizedtől már utat találtunk a mezőgazdaság fejlesztésében is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez esetben még nagyobbak voltak a megelőző vargabetűk. A mezőgazdaság hosszabb ideig úgyszólván kizárólag a felhalmozás és az iparosítás legfőbb tőke- és munkaerőforrása volt. A mezőgazdasági munkaerő felének átáramlása az iparba, s az árrendszer révén kialakított agrárrolló a hetvenes évtized előtt jórészt mindvégig megfigyelhető. A hatvanas évtized közepéig ezért csak rendkívül lassú, évi átlagban 0,7⁰/₁₀, vagyis a nemzetközi agrárnövekedés ütemének egyharmada körül mozgó fejlődést lehetett elérni a mezőgazdaságban. Mind a termelés mennyiségének, mind a termelékenység szintjének viszonylagos lemaradása növekedett. A hatvanas évtizedtől megindított átalakítás, a kollektivizálás történelmi vívmánya során és után alkalmazott úttörő jelentőségű módszerek és ösztönzések, az agrárfejlesztés különlegesen koncepciózus, szívós és eredményes kibontakoztatása az agrárrolló állandó szűkítésével és a beruházások egyidejű növelésével valóságos fordulatot eredményezett. A hatvanas-hetvenes évtized fordulója körüli időszakra megindult e hagyományos ágazat kiemelkedése „kézműves” korszakából és iparrá válása. Nemcsak az összes főbb munkafolyamat rohamos ütemű gépesítése, a rövid idő alatt háromszorosára ugró műtrágya-felhasználás, hanem a növénynemesítéssel is összekapcsolt zárt, iparszerű rendszerek meginduló-előrehaladó kiépítése vezet egyetlen évtized alatt a hozamok két-háromszorosra emelkedéséhez és egészében

olyan agrárnövekedési ütemhez, amely az iparéval vetekedik, és mintegy kétszeresen meghaladja a nemzetközi átlagot. Az úttévesztés keserves évtizedei után tehát a mezőgazdaságban a hetvenes évtizedre olyan útra lelünk, amely kivételes eredményeket hozott, és a társadalom életének átalakulásában is meghatározó tényezővé vált.

A mezőgazdaságban lejátszódó hatalmas átalakulás ugyanis — az iparosítás hatásaival összekapcsolódva — a falu és a parasztság felemelésének meghatározó tényezője lett. A szegénység, kiszolgáltatottság és elmaradottság évezredes falusi koldusvilága tűnt el egyetlen emberöltő alatt. (Ezen nem változtathat még előbukkanó, fellelhető maradványainak természetes ténye sem.) A falusi építkezések új életformára utaló gazdagsága, a háztartások gépesítésének térhódítása, a falu szociális ellátásában beállott fordulat kétségkívül a lejátszódott társadalmi átalakulás talán legszembetűnőbb, leglátványosabb eleme. S természetesen a parasztság soraiból volt a legnagyobb az átáramlás is a társadalom más rétegeibe. A volt paraszti társadalom felének ipari munkássá válása, az újonnan formálódó értelmiség jelentős paraszti bázisa és a megmaradt parasztság erőteljes kapcsolódása az egyéb rétegekhez (a két vagy több keresővel rendelkező paraszti családokban a második keresők háromnegyede már nem mezőgazdasági foglalkozású) a társadalom mobilitásának meghatározó hajtóerejévé vált.

Ez a folyamat egyben arra is utal, hogy a társadalom leggyorsabban növekvő osztálya a megkétszereződő és homogénebbé váló munkásság. Az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottak alig több mint egyötödéről közel felére ugrott. Az egysegesülés gyors mozgási folyamataira utal, hogy olyan, korábban jelentős proletár réteg, mint a házicselőség, gyakorlatilag eltűnt, hogy az ipari munkásság túlnyomó többsége a nagyiparban dolgozik.

Legnagyobbbrészt soraikból került ki — a régi uralkodó osztályok és hatalmi elit rendkívül gyors eltűnése nyomán — az új vezető és értelmiségi réteg. A vizsgált negyedszázad folyamán lejátszódott átalakulás-kra utal, hogy a hetvenes évtized küszöbén a budapesti és városi vezetők 61⁰₀-a, az értelmiségieknek pedig több mint egyharmada eredetileg más pályán indult, munkás- vagy parasztsorból került ki. A mobilitás még erősebb sorírára utal, ha a nemzedékek közötti átáramlást is figyelembe vesszük. hiszen akkor a budapesti vezető és értelmiségi réteg 78⁰₀-a nem értelmiségi családból került ki, és 58⁰₀-a munkás- vagy paraszti családból származott. A vezető beosztásúak több mint 70⁰₀-a került ki körükből, méghozzá oly módon, hogy 63⁰₀-uk régebben maga is munkásként vagy parasztként dolgozott. A mérnökök több mint fele munkás- vagy paraszti, az agronómusok és állatorvosok fele paraszti családból került ki.

Ilyen különleges méretű társadalmi mobilitás természetesen csak az átalakulás periódusában képzelhető el. Talán ezzel kapcsolatosak az olyan úttévesztések is, melyek a hatalmas társadalmi változások idején beteges bizalmatlansággal, szűkkeblű doktrinér módon egész rétegek létalapját, társadalmi helyzetét tették kérdésessé. A régi hatalmi elit és uralkodó osztályok felszámolása a kispolgári és értelmiségi egzisztenciák tömegeit is elso-dorta, a társadalmi átalakulás során számos esetben indokolatlan és igazolhatatlan módszereket alkalmaztak (kulákkérdés, kitelepítések). Hozzá kell tenni azonban, hogy a munkásosztály és a parasztság soraiból kiképzett új értelmiséggel szemben is megfigyelhető volt az indokolatlan bizalmatlanság, a szakmai felkészültséggel szembeállított politikai megbízhatóság, ami oda vezetett, hogy a hetvenes évtizedre kialakult új társadalmi szerkezet ellenére a gazdasági vezető posztok több mint felét, sőt a főmérnöki tisztek mintegy negyedét megfelelő végzettséggel nem rendelkező személyekkel töltötték be. A rendkívül jelentős, mindent átrendező társadalmi mozgás sietős lázában az elkerülhetetlennél jóval erő-

sebben érvényesült — s ami rosszabb, rögződött — a minőség iránti igénytelenség.

A munkásosztálynak a mobilitásban kifejezésre jutó társadalmi emelkedése azonban korántsem jelentette az osztály legfőbb emelkedési útját. Sokkal nagyobb tömegeket érintett az ez esetben is végbement s az osztály zömére kiható anyagi-kulturális előrehaladás. Az ötvenes évek elejének hanyatlása után, eleinte egyszeri, nagyobb ugrások révén (az 1954-es intézkedések hatására előállott 18⁰/₀-os reálbér-növekedéssel sikerült újra elérni az 1950. évi szintet, az 1957-es béremelések ismét csaknem 18⁰/₀-os reálbér-növekedést eredményeztek), majd egy évtizeden át mérsékeltebb, de általában kiegyensúlyozott évi 2—4⁰/₀-os ütemet biztosítva, s végül a hatvan-hetvenes évek fordulója körül évi 4—5⁰/₀-os, történelmünkben példátlan reálbér-növekedési sebességre kapcsolva, a vizsgált negyedszázadban az egy keresőre jutó munkás- és alkalmazotti reálbérek végül is mintegy megkétszereződtek. A keresők arányának növekedésével a fogyasztás színvonala ennél is gyorsabban, mintegy háromszorosára ugrott. Az emelkedés — ami a munkás- és paraszti jövedelmek kiegyenlítésével járt együtt — mindenekelőtt azt eredményezte, hogy az elemi megélhetési gondok rohamosan visszaszorultak. A szegénység, amely a felszabadulás előtt még a lakosság többségét sújtotta, de 1950 körül is mintegy harmadára terjedt ki, az a hetvenes évtizedre — a lakosság 10—15⁰/₀-át érintve — egyes különlegesen kedvezőtlen helyzetben levő rétegek, csoportok (kis keresetű, de nagy létszámú családok, régi nyugdíjasok, gyermekeikkel magukra maradt nők stb.) — természetesen még mindig társadalmi horderejű — kérdésévé szűkült. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a réteg jóval szélesebb, ha a megélhetési gondok között a lakásszerzésnek az induló fiatalok számára oly nehéz és sokszor megoldhatatlan gondját is figyelembe vesszük.

Egy sokáig nélkülöző és tömegeiben rosszul táplált nép ezekben az években jutott igazán megfelelő étke-

zéshez, ami a nemzetközileg is túlzottan magas (napi 3300 kalóriát közelítő) fogyasztás reakciójában is kifejezésre jutott, s a húsfogyasztás megkétszereződését, a tejfogyasztás lényeges emelkedését, és — történelmünkben először — a cereáliák fogyasztásának meginduló csökkenését is magával hozta.

Ugyanakkor a jövedelem emelkedése a fogyasztás szerkezetének más, lényeges korszerűsödésével is együtt járt. Az élelmiszerhányad fokozatosan csökkent, és a tartós fogyasztási cikkek fogyasztása emelkedett a leggyorsabban. Ezen belül a modern technika betörése a háztartásokba, a televízió hihetetlenül gyors, úgyszólván általános elterjedése (egy olyan országban, ahol a háború előtt a rádiókészülékek száma sem érte el a félmilliót), a gépkocsi-korszak beköszöntése mellett különösen az építkezési tevékenység emelkedő lendülete érdemel figyelmet. Nagyobb részben magánépítkezések révén készült el másfél évtized alatt a lakosság egyharmadának új otthont adó 1 millió lakás.

E hatalmas történelmi eredmények jócskán kiegészülnek a kulturális és egészségügyi „fogyasztás” ugrás-szerű emelkedésével is, amit részben az úgynevezett ingyenes társadalmi juttatások tettek lehetővé: ezeknek aránya a vizsgált időszakban az összes lakossági jövedelem 15⁰/₀-áról közel 30⁰/₀-ára ugrott.

Az ötvenes évek végétől kibontakozó és a hetvenes évek elejére kiteljesedő életszínvonal-politika nyilvánvalóan olyan út megtalálását és követését jelentette, amely vitathatatlan sikerrel alakította át a néptömegek életét.

Ennek ellenére az úttévesztések e területeken sem voltak elkerülhetők. Egy ideig a rendkívül mérsékelt lehetőségek és a feszített ütemű felhalmozás miatt csak azáltal lehetett a legelmaradottabb viszonyok között élő rétegek helyzetén lényegesen javítani, hogy a jövedelmeket radikálisan egyenlősítették. Több munkaterület bérszintje nem emelkedett, korábban jobban fizetett foglalkozások, a kvalifikáltabb munka kiemeltebb bére-

zése megszűnt, egyes területeken a bérek egyenesen csökkentek. A magasan kvalifikált műszaki szakemberek és a munkások átlagos keresete közötti különbség 50⁰/₀-ra zsugorodott, az ápolónő vagy tanító fizetése 10—30⁰/₀-kal is elmaradt egy átlagos lakatos vagy kőműves fizetése mögött, a rendelői vagy kórházi orvosé pedig egyharmadával sem haladta meg azt. A jövedelmi nivellálás, amely a kezdeti szakaszban talán részben elkerülhetetlen volt, a későbbiekben is kimozdíthatatlanná kövesedett. Ezen csak a hatvanas évtized végének reformintézkedései kezdtek részben rést vágni. A magas szakképzettség, a nagy felelősség, a bonyolult munka nem nyerhette el valóságos értékelését, a jobb, áldozatosabb, kiváló teljesítmény nem kaphatott méltánylást és ösztönzést. A bérezési aránytalanságok társadalmilag fontos pályák szakmai színvonalának hanyatlásához, a mellékjövedelmek hajszolásához, korrupcióhoz, a borkorraló-rendszer félelmetes terjedéséhez vezettek. Az érdektelenség és az erkölcsi hanyatlás tartósan központi kérdéssé, súlyos gazdasági és társadalmi konfliktusok kiindulópontjává vált. Ugyanakkor a meginduló jövedelmi differenciálódásnak gyakran nem sok köze volt a munkateljesítményekhez, miközben a bérezés valóságos differenciálódását nemegyszer a nagyobb és jobb teljesítmények kibontakozását akadályozó vállalati szervezési, valamint anyagellátási gyengeségek akadályozták.

Más nehéz kérdések is válasz nélkül maradtak. Az emelkedő fogyasztási színvonal nem társult valamiféle új típusú fogyasztási modell kialakulásával, a kiterjedt lakásépítkezéseket nem sikerült új lakás- és társaséletmodell kiépítésére alapozni. Bizonyos szociális preferenciák érvényesítése ellenére a szocialista társadalom ideál elveit — beleértve a fogyasztást, az életformát, a közösségi életet és a lakókörnyezetet — nem sikerült kialakítani. Ilyenek természetesen a gyakorlatban még sehol sem léteztek, hiányuk ennek ellenére is mintha társadalmi konfliktusok forrásává vált volna, hiszen aligha tett mást lehetővé, mint a fogyasztásban és

lakásügyben előbb járó országok útjának megkésett és alacsonyabb szintű, de hasonló mintájú követését. A terebélyesedő szürke, uniformizált házgyári lakótömbök és az átlagember számára sem teljesen elérhetetlen Trabant természetesen hatalmas előreugrás bizonyítékaivá váltak, de annak jelképeivé is, hogy a joggal elmarasztalt „fogyasztói társadalom” szegényes követésén túl nehéz új utakat találni.

Részben talán indokolatlan, sőt adott esetben a legkülönbözőbb célokra is felhasználható „ál-naiv” utópiákkal állunk szemben? Vagy még az e területen továbbelő voluntarizmussal van dolgunk? Meg kellene vizsgálni, mit és miért kérhetünk számon önmagunktól. Lehetséges-e belátható időn belül másféle áru- és szolgáltatás-fogyasztási modell, mint amit (gyengéivel együtt) ismerünk? Ha nem, akkor szabad-e doktrinér módon keseregni a nemlétező hiányán? Akkor a kollektivitás elvét talán nem annyira a fogyasztás mintáin kellene számon kérnünk, hanem a társadalmi élet olyan szféráin, ahol az élet megoldatlanságai — cselekvést követelve — valódi lehetőségeket kínálnak. A szabadidő-felhasználás kollektív formáinak hiánya feletti eszmefuttatásoknál például nyilvánvalóan reálisabb előrehaladást ígérhet az idős emberek gondjának kollektív (és nem a családokra bízott) megoldása. Nézzünk tehát szembe valóságos lehetőségeinkkel! Mi az, ami a társadalmi kollektivizmusból az iparosodottság és urbanizáltság adott szintjén és a differenciált bérezés igénye közepette valóban megteremthető, s hol haladhatunk valóban valami féle új modell irányába? Lássuk tisztábban, hogy mit tehetünk és mit kell tennünk!

Magyarán: az elmaradottság alapkérdéseinek, az elégtelen fogyasztás kínjainak iparosítási, szociál- és élet-színvonal-politikai leküzdése, ami történelmi horderejű, korszakra való teljesítmény volt, kiélezve napirendre tűzte a továbbhaladás megoldatlan kérdéseit, a szocialista elveknek igazán itt, a magasabb szinten napirendre kerülő, és már nem egyszerűen az elmaradás leküzdésé-

nek céljában és a nivellálásban, az alapvető juttatások társadalmasításában érvényesített megvalósítási min-táit.

Mindez természetesen a politika, a társadalmi demokrácia követelményeiben is hasonlóan jelentkezett. Az átalakulás negyedszázadának elején kétségtelenül nagy társadalmi-politikai teljesítmény volt a korábbi uralkodó osztályok, a mindenféle kizsákmányoló és spekuláns, gyűlölt úri, katonai-hivatali elit felszámolása. A formális és alapvetően tartalmatlan egyenlőség-jogok helyett a társadalmi egyenlőség tartalmi, anyagi oldalai felé fordulás, és a társadalmi demokratizmusnak a nagy mobilitás révén kibontakozó vívmánya azonban az alapvető emberi jogok megsértésével, törvénytelenséggel járt együtt. Az ötvenes évek közepétől-végétől hatalmas politikai-társadalmi eredmény volt a korábbi torzulások felszámolása, a munkások elleni tömeges eljárásoknak, megszegényítéseknek, a parasztok közel félmillió tömegre kiterjedt bírósági meghurcoltatásának, a kollektivizálás során alkalmazott erőszakos módszereknek és általában a törvénytelenségek — a látványos perekől a mindennapos megfélemlítésekig és meghurcoltatásokig terjedő — széles skálájának a felszámolása. Az egyház és az állam viszonyának, a vallás ügyének rendezése, az egyéni jogok, benne az utazás lehetőségeinek megnyitása, az egyetemi felvételeknél alkalmazott megkülönböztetések eltörlése, a kulturális politika elvisége és türelmessége, a sokféleség elfogadása és szabadsága mind megannyi siker és széles népi szövetség megalapozását biztosító utak megtalálását jelentő eredmény volt.

A politikai demokratizmus új, a történelemben kialakult vívmányainak (a polgári szabadságjogoknak) természetes magában foglalását és valóságos realizálási lehetőségeinek anyagi megteremtését kiindulási pontként tartalmazó, ám annál tovább is haladó, a tömegek közvetlen és valóságos, meghatározó részvételét biztosító szövetkezeti és vállalati-munkahelyi demokrácia, a rossz bürokratizmust kiküszöbölő, ugyancsak közvetlen rész-

vételre alapozott közigazgatás és a kormánypolitika nyitottságát, ellenőrzését biztosító intézményes feltételek megteremtése azonban korántsem tekinthető megoldottnak. A tanácsrendszer korai bevezetése vagy a szakszervezeti jogok újabb lényeges kiterjesztése, az ifjúsági parlamentek életre hívása és több más lépés ehhez nyilván kevés volt. Új utak felfedezése s a már felfedezett vívmányok megfelelő intézményesítése még várat magára. A biztosított szabadságjogok, régi polgáriak és újabb, lényegesen tovább haladó szocialisták nem válhatnak gyanús portékává semmiféle külső propaganda vagy politikai támadás nyomán. A szűk gyalogösvényeket széles úttá kövezve, a hiányzó, meg nem talált utakat feltárva-megnyitva a társadalmi-politikai útépités további feladatai állanak még előttünk.

A hetvenes évtized felé haladva tehát, kiváló utakat találva, jócskán el is kerültünk (meg sem találtunk) lehetőségeket, gyakran választottunk hibásan, s haladtunk feleslegesen fárasztó kaptatókon is, sőt egyes időszakokban veszélyes szakadékokhoz vezető útvesztőkön is. Mindez számos, megoldásra váró ellentmondás felfülemlésének forrásává vált a hetvenes évtizedben.

*

Az ellentmondások azonban korántsem csak elkerülhetetlen vagy elkerülhető *hibáink* következményeiként keletkeztek. Jó részük a történeti fejlődés természetes dialektikájának a terméke. A történelmi haladás oly gyakran tapasztalható vulgáris felfogása, mely a lineáris emelkedést, az egy kicsivel mindig jobb állapotot véli természetesnek, vagy a jelen oly sokszor érzékelhető apológiája, mely *napjainkig* fel- és elismeri a fejlődés ellentmondások összeütközésén és harcán keresztül végbemenő folyamatát, de *saját jelenünkben* (a nagy Hegel is elkövette ezt a hibát!) hajlamos az abszolút ész megtestesülését látni, s az ellentmondásokat nemlétezőnek vagy szégyellni valónak (még el nem takarított régi sze-

métnek, kellően ki nem kapart folt nyomának) tekinteni, értetlenül áll az állandóan *újra* keletkező konfliktusok előtt. Márpedig a konfliktusok újratermelődése gazdaságban, társadalomban, politikában és kultúrában, egyszóval a társadalom történetében természetszerű folyamat és az előrehaladás egyedül lehetséges útja. Hatalmas erőfeszítésekkel, áldozatokkal dolgozunk egy adott ellentmondás megszüntetésén, most abban látjuk előrehaladásunk zálogát, és mire sikerül (ha sikerül) a régi ellentmondást megszüntetni, az elért eredményből új konfliktus keletkezik.

A hetvenes évtizedhez vezető negyedszázados úton — most már elvonatkoztatva az előzőkben jelzett tévedésektől és útvesztésektől — a magyar társadalom korábbi történetében kialakult alapvető ellentmondások feloldására törekedtünk. A gazdasági elmaradottság, a társadalmi egyenlőtlenség, a szociálpolitika súlyos hiányai okozták a társadalom legsúlyosabb zavarait. De ezek feloldása, megszüntetése (amennyiben sikerült), újabb, másfajta konfliktusokat termelt. Tekintsünk, csupán példaként, a szociálpolitikára! Az egészségügyi ellátás korábbi elmaradottsága és a lakosság többségének (60%-ának) kirekesztése a társadalombiztosításból, a nyugdíj különleges kiváltsága egyes állami és más privilegizált állásokban, de a lakosság túlnyomó többségének mindenfajta nyugdíj-biztosítottságból való kimaradása a létbizonytalanság, elhagyatottság és nyomor fontos forrásai voltak. A szocialista átalakulás évtizedeiben megvalósított szociálpolitikai vívmányok, közöttük az állampolgársággal járó társadalombiztosítás, az általános, ingyenes egészségügyi ellátás és a majdnem ingyenes gyógyszerellátás, a nyugdíjrendszer általánossá tétele, mégpedig igen alacsony korhatáron, nyilvánvalóan a korábbi elmaradottság és társadalmi ellentmondások feloldásának fontos mozzanatai voltak. Hihetetlen jelentőségüket a létbiztonság megalapozásában, az egyenlő emberi létfeltételek megteremtésében nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ugyanakkor azonban a régi ellentmondás

felszámolásával nyilvánvaló új ellentmondás keletkezett. Az általános egészségügyi ellátás bevezetésével — a fejlettség adott szintjén és az iparosítás korszakában, ami az infrastrukturális fejlesztés kereteit erősen beszűkítette — az egészségügy eszközellátottsága, a kórházak, szakrendelők befogadóképessége, felszereltsége és az orvosi ellátás minősége egyáltalán nem tudott lépést tartani a megnövelt igényekkel. Feszítő ellentmondás keletkezett: a kórházi zsúfoltság, a betegellátás romlása, a néha receptírássá degradálódó orvosi munka, s a kórházi ágy, a jobb egészségügyi szolgáltatás megvásárlása. Az ingyenes egészségügyi ellátás egy ponton úgvészlővén visszajára fordult. Az általános és nemzetközileg is különlegesen alacsony korhoz kötött nyugdíjrendszer nyomán — az átlagos életkor egyidejű, jelentős megnövekedése mellett — a nyugdíjas korosztály rohamos (a lakosság egyötödére) növekedése következett be, ami nemcsak a társadalomra hárít a lehetőségeknél nagyobb terheket, de a nyugdíjak szintjét is leszorítja, sajátos, nehéz körülmények között élő, megoldatlan gondokkal küzdő réteget hívva életre, s egyszerre váltva ki az új gazdasági és társadalmi ellentmondásokat.

A hasonló példák egész sorát vonultathatnám fel. Az iparosítás és az ezzel együtt előrehaladó, az elmaradott, hagyományos településszerkezetet átalakító városodás, miközben feloldja az elmaradottság régi ellentmondását, hatalmas falusi tömegeket sodorva a városba — ismét a városfejlődés iparosítás által korlátozott körülményei közepette —, különlegesen kiélezi a városi lakáshiányt, nehéz, majdnem megnyerhetetlen versenyfutássá teszi a lakásigények új városi építkezések útján történő kielégítését, s a nagy mennyiségi igények következtében a rosszabb minőségű, kisebb alapterületű, falanszterszerű tömbökben épülő lakások eluralkodását segíti. Ugyanakkor — az ipartelepítés, a munkahelyek túlzott centralizációjából következően is — megnöveli azoknak a számát, akik nem jutva városi lakáshoz, távolabbi vidékekről járnak be városi mun-

kahelyükre, az úgynevezett ingázók sajátos csoportját, ismét nehéz egyéni és társadalmi problémát előidézve. Érdeemes megjegyezni, hogy a mobilitás korábbiakban kiemelt felgyorsulása, ami a tradicionális családi keretek széttörésében is rendkívül fontos szerepet játszott, maga is hozzájárult a lakáskérdés különlegesen nehéz új társadalmi ellentmondásainak kialakulásához. A nagy mobilitás szerepét ugyanis aligha lehet túlbecsülni a hagyományos nagycsaládok és a természetesnek tekintett, háromgenerációs együttlakás széttörésében és ezzel a lakásigények hirtelen, ugrásszerű növekedésében. Az is vitathatatlan viszont, hogy a mobilitást és a lakásigényeket indokolatlanul és kedvezőtlenül növelték a tanyasi települések felszámolására, a kisebb falvak összevonására, az érdekeltek ellenére tett és meglevő épületek, települések pusztulásával járó, gyakran meggondolatlan erőfeszítések.

Nem tudunk tehát úgy túllépni valamely régi gazdasági vagy társadalmi nyomorúságon, nem tudunk úgy felszámolni valamely régi ellentmondást, hogy azzal ne keletkezzen új, megoldásra váró gond, új gazdasági vagy társadalmi konfliktus. Ezekre természetesen nyugodtan mondhatjuk, hogy a fejlettség magasabb szintjén jelentkeznek (mert nem ugyanaz, ha a lakosság 60⁰/₀-ára nem terjed ki a társadalombiztosítás, vagy ha a lakosság egészére kiterjedő biztosítottság színvonalával van baj), de ezzel e konfliktusok és ellentmondások mit sem veszítenek kínzó, feszítő erejükből.

A hetvenes évtizedhez vezető úton, amikor számtalan régi ellentmondást leküzdve, korábbi konfliktusokat feloldva birkóztunk gazdasági, társadalmi és politikai feladatainkkal, az új megoldások egyben elkerülhetetlenül megannyi új ellentmondás és konfliktus melegágyává is váltak. A küzdés állandó feladatával, újból és újból nekifeszülve, a feloldott és keletkező ellentmondások akadályain át vezet a történelem útja.

A felszabadulást követő negyedszázad nagy történelmi teljesítményei és korszakos vívmányai ugyanakkor nem akadályozhatták meg, hogy a hetvenes évtizedhez vezető út egyben az illúzióvesztések, a történelem kemény realitásaival való, gyakran csalódást okozó ütközések útja is legyen. A háborút követő béke beköszöntése és a mindent átforgató forradalmi újrakezdő hitek naiv illúziókkal keveredő várakozása elkerülhetetlenül súlyos sérülések forrásává is vált. A háborút átélt generációk mennyi mindenről hitték, hogy az többé nem ismétlődhet meg. Mennyire várták a népek közötti gyűlölködések és konfliktusok végleges eltűnését, mennyire hitték, hogy az irracionális hihetetlen tobzódása után a tiszta ész uralma kormányozza majd a világot, igazgatja a társadalmat. Amennyire törvényszerű volt azonban az illúziók kivirágzása, ugyanolyan elkerülhetetlen volt azok szertefoszlása is a valóság rögein botladozó előrehaladásunk során. A tiszta ész természetesen ugyanúgy nem juthatott uralomra, mint ahogy az ideálisan megálmodott-eltervezett jövő sem volt úgy berendezhető, mint egy újonnan megkapott lakás. A világ, s a mi világunk is újraélt „soha újra meg nem történhető” irracionálisokat. A háborút követően oly nyomasztóan újra reánk szakadt háborús veszedelem, egész rétegekkel szemben elkövetett igazságtalanságok és tényeket tagadó hazugságok, valótlán perek és kötelezően előírt művészeti ízlés, kétségbevonhatatlan és tiszta elvek leplébe burkolt, de csupán gyakorlati érdekeket megfogalmazó (és a napi gyakorlattal nemegyszer változó) világpolitikai ítéletek, a nyilvánvalóan hibás legjobbnak minősítése csak egyik oka volt az illúziók lefoszlásának. Egy egész nemzedéknek, amely úgy érezte, hogy kedvére formálhat történelmet, és új elvek alapján hat nap alatt teremthet új világot, rá kellett döbbsennie, hogy a történelem nem puha agyag, hanem bazaltszikla, amin törik a véső, túl gyenge ütéstől nem hasad a kő, túl erőstől olyan rétegek is lepattannak, melyeknek maradnia kellett volna, s a hat nap bizony nagyon kevés idő. Egész nemzedékek él-

ték át elásottnak vélt belső társadalmi ellentétek és előítéletek újraéledését, döbbsentek rá, hogy a történelemben nincsenek előzményeket eltörlő újakezdések. Biztosnak hitt történelmi leckék igazába vetett hitek is megrendültek. Miközben egy nemzedék látott hozzá a legjobb szándékkal az Ady és Bartók életművében eszmei végakaratként kifejezésre jutó dunavölgyi egymásratalálás — az új történelmi helyzetben természetesnek és egyszerűnek tűnő — megvalósításához, miközben makacsul ismételtgettük, hogy mindenkinek a saját múltjával kell szembenéznie, a saját nacionalizmusával leszámolva, köröttünk a világban a nacionalizmusok újravirágzására kellett ébrednünk, ami a nemzeti tudat zavaraiiban, a határokon túli magyar kisebbségek sorsa iránti felelősségre döbbenésben, leküzdöttek vélt nacionalizmusok és faji előítéletek újra felbukkanásában egyaránt kifejezési formát talált.

De illúziókat vesztettünk a történelmi előrehaladásunk nyomán jelentkező nem várt ellentmondások következtében is, ami sokakban a haladásba vetett hitet is megrendítette. Miközben behoztunk régi lemaradásokat, nem tudtuk követni mások új előretöréseit és új elmaradásokban találtuk magunkat. Miközben új értékeket nyertünk, régieket elveszítettünk. Van, akinek a szemében ez úgy jelentkezik, hogy az iparivá vált és többszörös fejlettségre emelkedett országban sokszor nehéz a kívánt, szükséges iparcikkhez hozzájutni, és rosszabb lett a kenyér vagy a cipő minősége. Mások az életforma ideges sietségét, az emberek egymással szembeni fokozott türelmetlenségét panaszolják. Ebben a közegben régi meghaladottságok iránti nosztalgiák támadnak új életre. Egyesek szemében minden értéket nyer, ami régi és amit meghaladottnak nyilvánítottunk.

A hetvenes évtizedhez vezető előrehaladás útján egész történelmi korszakot léptünk előre, és egész történelmi korszakra való tennivaló gyülemllett fel.

A hetvenes évtized súlyos nemzetközi megrázkódtatásai, a világgazdaság válságos átalakulása, a világpolitika

új feszültségekkel feltöltődő robbanásveszélyes közege, a történelem által reálisan feltett kérdésekre adott oly sok irracionális válasz mindezen belső folyamatokat fel-erősítette és új keretbe helyezte. A hetvenes évtizedhez vezető úton megtett nagy előrenyomulás során felgyü-lemlett ellentmondások és konfliktusok éppen ezen külső hatások nyomán csomósodtak össze. Illúziók nél-kül látjuk, hogy nehéz meghatározottságok közegében haladhatunk csak előre, korántsem vonalzóval megter-vezett, meghúzott úton, nem a növekvő harmónia, ha-nem az újraéleződő konfliktusok természetes történelmi folyamataiban.

A hetvenes évtizedhez vezető utunkra visszatekintve megerősödik meggyőződésünk a H. Focillon által szelle-mes hasonlatba foglalt igazságban: „A történelem... nem hasonlítható folyóhoz, amely az eseményeket és üledéküket azonos sebességgel és azonos irányba sodor-ja. Az, amit történelemnek nevezünk, éppen az áramla-tok sokfélesége.” E sokféleségben, a leküzdött újraéle-désében, az elfelejtettnek vélt feltámadásában, az előre-haladással kiváltott konfliktusokban, a gazdaságban, tár-sadalomban, oktatásban és politikában reánk váró teen-dők, újabb és újabb reformos útkeresések lehetőségébe és az ezekért folytatott harc értelmességébe vetett hit-tel, a kész receptek és töretlenül egyenes utak illúziója nélkül nézhetünk előre.

Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai

Az MSZMP XII. kongresszusa nemzeti cselekvés rangjára emelte azt a gazdaságpolitikai koncepciót, amely a magyar gazdaság strukturális átrendeződéséről az elmúlt évek során kiforrott. Kiforrását a külső és belső helyzet, a racionális gazdasági cselekvés lehetőségeit és korlátait jelentő gazdasági viszonyok gondos elemzése, valamint az ebből levont következtetések és a kapcsolódó viták tették lehetővé. Erősítették a koncepció egyes radikálisabb következtetéseinek hitelét azon negatív eredmények és tapasztalatok, amelyeket a világgazdasági korszakváltás óta kialakult új problémavilág szokásos vagy tüneti kezelésével a gazdasági vezetés elért és szerzett. Erre a *sokkhatásra* — a jelek szerint — még szükség volt ahhoz, hogy a gazdasági vezetés szakítani tudjon azon felfogásokkal és módszerekkel, amelyek a megelőző évtizedben számos gazdasági eredmény és siker forrását jelentették.

Természetesen e gazdasági koncepció még nem alakult át cselekvési rendszerében, kölcsönös kapcsolódásaiban és hatásaiban is összefüggő, összes fejlődési dilemmáinkat (felülről!) megoldó programmá. (Feltehető egyébként, hogy egy ilyen, „felülről” minden dilemmát megoldó, közepes időszakra szóló program készítése ma nem is lehetséges és nem is racionális, hiszen bizonytalan hipotézisek alapján túl sok gazdasági energiát kötné le, és ezért éppen a változásokhoz történő alkalmazkodást nehezítené meg egy olyan periódusban, midőn a fejlődés felgyorsult, *az események bennünket érintő effektusai még nem prognosztizálhatók*, hatásuk pedig

megtöbbszöröződött.) A kongresszus határozatai megjelölik azon posztulátumokat és (egyéni, vállalati, gazdaságvezetői) magatartásokat, amelyek az egyensúly-helyreállítás és a világgazdaságba történő előnyösebb beilleszkedés előfeltételeit alkotják. Kiemeltek a határozatok bizonyos alapvető célokat és preferenciákat, amelyekhez a többi cselekvést — amennyire a gazdasági viszonyok azt lehetővé teszik — hozzá kell igazítani. Hasznosnak és a jövőre nézve is előremutatónak fogadta el a közgazdasági gondolkodásmód és elemzés azon — a régít kiegészítő vagy felváltó — módszereit és összetevőit, amelyek a koncepció megkomponálásához szükséges értéktételeket* kialakították. Megállapította és hangsúlyozta végül, hogy a koncepcióban foglalt racionális cselekvési rendszer — amely a valóságos gazdasági viszonyok tárgyi alapon nyugvó elemzéséből keletkezett — elméletileg is továbbfejlődést jelent a szocialista társadalom és gazdaság (konkrét viszonyok formájában megnyilvánuló) önfejlődésében.

Ismeretes, hogy az új gazdaságpolitikai koncepció kialakítását több, egy időpontban jelentkező, tartalmilag hasonló és ellentétes hatásokat magában foglaló fejlemény és követelmény tette elkerülhetetlenné. E hatásközpontok (indító motívumok) közül hármat szeretnék kiemelni:

1. A gazdasági fejlődés intenzív típusára történő áttérés elkerülhetetlenné vált. Ilyen jellegű áttérés megindítható olyan időpontban, midőn az extenzív típus még viszonylag kielégítően funkcionál, de a gondos és mélyreható tudományos elemzés arra vall, hogy a csúcsponton már túljutottunk. Gazdasági szempontból ez az időpont a legkedvezőbb a változások fokozatos bevezetésére, de problémát jelent az, hogy a gazdaságpolitikai közvélemény még nincs meggyőződve a változás elkerülhetetlenségéről; ezért ellenáll vagy fékez. Ilyen jellegű lehetett volna az áttérés nálunk abban az esetben, ha a mai „reformkorszakba” a mechanizmusreform ke-

reteinek organikus és fokozatos tágításával nőttünk volna át.

A jelenlegi helyzetben azonban az áttérés elmulasztása gazdasági összeomlásra vezetne, hiszen az extenzív növekedési típus meghosszabbítása miatt és során olyan egyensúlyhiányok keletkeztek, amelyek ebben a növekedési körforgásban nem számolhatók fel, sőt bővített formában termelődnek újjá. Az intenzív növekedési típusnak azonban más hajtóerői vannak, és ezért a társadalom és a gazdaság mozgásrendszerét olyan módon kell átszervezni, hogy e hajtóerők érvényre juthassanak. E hajtóerők közül a szükségletkielégítési követelményeket (hiánygazdaság helyett), a struktúraváltással egybekötött technikai fejlődést, a racionalizálást, az innovációt és a külgazdaságot említjük meg. A tapasztalatok meggyőzően igazolják, hogy a szükségletkielégítés nemcsak mennyiségi és minőségi, hanem gazdaságpolitikai jellegű *szervezeti* probléma, hiszen termelővállalataink vertikális profilja indokolatlanul szűk, másrészt a szolgáltatások biztosítására alkalmas üzem- és tevékenységfajták széles köre hiányzik a gazdaságból. Erre a helyzetre azért kerülhetett sor, mert nálunk a gazdasági szervezeteket kizárólag a termelésből „lefelé” építették, és sohasem a szükségletekből (piacból, értékesítésből) felfelé. A struktúraváltással és a gyors termékváltással egybekötött technikai fejlődés viszont nemcsak a „termékszerkezet” átalakítását követeli meg, hanem lényeges társadalmi-politikai változásokat is feltételez. A *külgazdasági tényezővel* kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az napjainkban minden gazdaságban *növekedéselőmozdító* szerepet játszik mind az import, mind az export oldaláról. Erre a magyar gazdaság szervezetiileg nem volt eléggé felkészülve. A világgazdasági korszakváltás óta, amely a gazdaságok közötti kölcsönös függőségek és meghatározottságok (interdependencia) rendszerét rendkívül felérősítette, a világgazdasághoz történő kapcsolódásunkban — a kényszerhelyzet eredője gyanánt — működési posztulátumainkban *versenygazdaság-*

szerű vonásokat mutatunk. Ennek a fejleménynek természetesen igen széles politikai és társadalmi követelményrendszere van, amiről a későbbiek folyamán még szólni fogunk.

2. A világgazdasági korszakváltás jelenti és fogja jelenteni a jövőben is a második hatásközpontot. *Világgazdasági korszakváltásnak* azon korszakos és fundamentális jelentőségű gazdasági és nem gazdasági (demográfiai, társadalmi, politikai, tudományos, nemzetközi stb.) változások összességét nevezem, amelyek az emberiség létfeltételeit és gazdálkodási körülményeit a következő évtizedekben maximálisan befolyásolják. E fundamentális és korszakos (hosszú távú) változások közül elsősorban olyanokra gondolunk, mint az emberiség lélekszáma (6 milliárdnál magasabb 2000-ben), az ember és a természet új viszonya (a szimbiózis korszerű tudományos és technikai bázison), a természeti erőforrások korlátai és egyenlőtlen eloszlása egy interdependens és nagyon érzékeny világban, a világelelmezés problémái (közeledő krízis formájában), a technika veszélyessége (az emberiség először jutott olyan technika birtokába, amellyel saját létfeltételeit semmisítheti meg), a „kölsönös elretentés” formájában jelentkező fegyverkezési verseny, a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok elmaradottsága a globális problémákhoz és az interdependenciához viszonyítva stb. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az emberiség már a mögöttünk levő évtizedben is az extrém alternatívák korszakába lépett.

Ezek a hatalmas változások nemcsak gazdaságiak, hanem az emberi-társadalmi és nemzetközi viszonyok egész területét érintik. Ennek következtében új tudományos kihívást jelentenek és fokozatosan új gondolkodásmódot érlelnek meg. Erre feltétlenül szükség van, hiszen régi ismereteink és módszereink segítségével az új viszonyok megértésére (adekvát alapon) képtelenek lennénk.

Természetesen e hatalmas, korszakos és fundamentális változásoknak bizonyos összetevői és megjelenési for-

mái már a mai gazdasági viszonyokban is jelentkeznek. Gondoljunk csak az árrobbanásra (árforradalomra) és az inflációra mint a gazdaságok új formában jelentkező, tartós jelenségeire, a súlyos egyensúlyhiányokra, a növekedési ütem csökkenésére, az erőforrásokban jelentkező hiányokra, a nemzetközi pénzügyi rendszer erősödő anarchisztikus jelenségeire, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok olyan veszélyeztetéseire, mint az amerikai embargó és hasonlók.

A világgazdasági korszakváltás hosszú távú és fundamentális hatásai azt is jelentik számunkra, hogy az intenzív fejlődési típusba történő átnövésünk során csak a korszakváltás követelményrendszerével összhangban álló célokat (célrendszert) alakíthatunk ki, és az ezek elérésére irányuló cselekvések során csak olyan módszereket és formákat választhatunk, amelyek nem ellentétesek e hatalmas követelményrendszerrel.

3. A hatásközpontok közül harmadik gyanánt *a gazdasági egyensúlyhiányt* kívánom megemlíteni. Az egyensúlyhiány kialakulásában is több tényező játszik közre, többek között:

az a körülmény, hogy a gazdasági körforgás során nagyobb keresletet támasztunk, mint amekkorának a kielégítésére a feltételeket (az eszközöket) megteremtjük;

az állami költségvetés teherbíró képességének túlbecsülése;

az importszükségletek gyors megnövekedése az intenzív fejlődési típusra történő áttérés során;

a cserearányok (terms of trade) kedvezőtlen alakulása;

a gazdaságos export biztosítására alkalmas kapacitások elmaradása a követelményektől.

Az egyensúlyhiány megszüntetésének sajátos cselekvési rendszere van. A szükséges cselekvés tényezői kezdetben inkább restriktív jellegűek, hiszen az egyensúlyhiányt kiváltó mélyebb okok megszüntetése hosszabb időt és komplexebb cselekvést követel. Az elkerülhetetlen restriktciókat tehát nagy körültekintéssel és mérlegeléssel kell keresztülvinni, mert ellenkező eset-

ben átmeneti rendszabályaink akadályozhatják azon energiák, képességek és kapacitások kifejlesztését, amelyek segítségével hosszabb távon az egyensúly biztosítható.

Ha egyrészt a saját társadalmunk és gazdaságunk tökéletesebb működéséhez fűződő belső és külső érdekek rendkívüli súlyát, másrészt e nagy hatásközpontokból érkező áramlások elemi erejét, intenzitását és tartósságát mérlegeljük, úgy nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság strukturális átrendeződésével kapcsolatos feladataink rendkívül nagyok és bonyolultak lesznek. *Nem egyszerű átállásról, nem átmeneti zavarok kiküszöböléséről van szó, hanem a magyar gazdaság működési, cselekvési és irányítási rendszerének olyan gyökeres átalakításáról, hogy az a később várható, felgyorsult és bizonytalan előjelű változások rugalmas adaptálására is képes legyen.* Nyilvánvaló azonban, hogy a szocialista gazdaság működési, cselekvési és irányítási rendszerének az új követelményekhez is alkalmazkodó átállítása nemcsak gazdasági kérdés, hanem társadalmi, politikai, kulturális, tudományos és ideológiai (rendszerbeli) probléma is.

Különösen tanulságos lehet, ha a jelenlegi gazdaságpolitikai koncepció megvalósítása érdekében szükséges társadalmi cselekvések szélességét, mélységét és tartalmi problémáit az 1968-as reform során mozgásba lendített tényezőkkel vetjük össze. Az 1968-as gazdasági reformnak gazdaságtörténelmi értelemben véve is kiemelkedő jelentősége volt a szocialista gazdálkodás történetében.

Ez a reform teljes mértékben felismerte a gazdasági viszonyok jelentőségét a gazdaságnak a vízióból (a jövőképből) visszavetített felfogásával szemben. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy ezáltal visszaadta a közgazdaságtudomány igazi tárgyát: a valóságos gazdasági viszonyok és összefüggések elemzését. Ennek köszönhető, hogy a magyar közgazdaságtudomány 1968 óta nemzetközileg is számon tartott eredményeket ért el, új

módszereket fejlesztett ki, és iskolák kifejlődését is előmozdította.) Fontos kiindulópontja volt az is, hogy az egyéni, csoport- és társadalmi (köz)érdek hierarchikus rendszerét az érdekek ezen fajtáinak egymást feltételező és kiegészítő voltával helyettesítette, és ezáltal előmozdította, hogy megfelelő gazdasági körülmények között az egyéni és a csoportérdek a közérdek megvalósulásának hajtóerejét jelentse. Lényeges törekvése volt a hiánygazdaság megszüntetése és a szükségletek teljesebb kielégítése verseny és anyagi érdekelttség révén. Ki kell emelni azon intézkedések körét, amelyeket a reform a gazdasági vállalkozások érdekében tett; hiszen a vállalatok csak ebben a keretben váltak kihelyezett minisztériumi osztályok helyett gazdasági egységekké.

Hosszú ideig lehetne még folytatni a 68-as reform eredményeinek felsorolását, de ennek a tanulmánynak mégsem ez képezi a tárgyát. Kétségtelen azonban, hogy a 68-as reform *szándékosan* csak a gazdasági mechanizmus (az irányítási rendszer) problémáira koncentrált, és a gazdaságpolitika, illetve az institutionális (intézményi) rendszer kérdéseit csak *közvetve* érintette. Ennek döntően politikai okai voltak. Később a reform „egyszerűségét” többen bírálták, akik rámutattak arra, hogy helyesebb lett volna teljesebb (a gazdaságpolitikát és az intézményi rendszert is átfogó) reformot bevezetni. Nem kívánok a bírálókkal vitába szállni; hiszen az a körülmény, hogy egy teljesebb reform bevezetése helyesebb lett volna, még nem jelenti azt, hogy az akkori helyzetben ilyen reform bevezetése lehetséges vagy célszerű lett volna. (Gondoljunk csak arra, hogy 1968 után a gazdasági reform érdekében folyó tudományos törekvések és készülődések néhány évre mindenütt „befagytak”.)

Az összevetés szempontjából most mégis az a lényeges, hogy *a jelenlegi gazdaságpolitikai (stratégiai) koncepció cselekvési sávja és mélysége lényegesen nagyobb lesz, mint az 1968-as reformé volt*, hiszen a várható változások a gazdaságpolitikára (azon belül a külgazdasági politikára) és az intézményi rendszerre is kiterjednek.

Az intenzív korszakba történő átlépés ugyanis önmagában véve is gazdaságpolitikai változásokkal jár, de a szükséges gazdaságpolitikai változások mennyiségét, intenzitását és minőségét a világgazdasági korszakváltás követelményei még megerősítik. Az új gazdaságpolitikai koncepció külgazdasági jellege miatt pedig — amelyet a világgazdasági korszakváltás által meghatározott új körülmények (pl. az interdependencia) még fokoznak — *intézményi rendszerünk képességei, előre látása, rugalmassága, döntési és reagálási sebessége stb. is részévé válnak a világpiacra folyó gazdasági versenynek.* Erre a kérdésre még visszatérünk: e helyen elegendő azt hangsúlyozni, hogy ilyen körülmények között az intézményi rendszer reformja nem halasztható.

Az 1968-as gazdasági reform és a mai (alapelveiben elfogadott) gazdaságpolitikai koncepció összevetésének befejezéséül még egy igen lényeges különbségre szeretnénk rámutatni. Az 1968-as reform „szabadságfoka” sokkal nagyobb volt, mert kevesebb kényszerítő tényezővel kellett szembenéznünk. A gazdaság viszonylag egyensúlyban volt — noha az egyensúly lényegesen alacsonyabb színvonalon jött létre —, jelentős külföldi adósságaink még nem voltak, külgazdasági függőségünk még kisebb volt, energia- és nyersanyagellátásunk még biztosítottnak tűnt, és a világgazdaság még „aranykorát” élte. Jelenleg azonban racionálisan csak az irányelvekben megfogalmazott gazdaságpolitikai koncepciót választhatjuk, és alternatíváink inkább csak e koncepción belül adódnak.

A szocialista társadalom és gazdaság irányításának az a legfőbb feladata, hogy az objektív (valóságos) társadalmi-gazdasági viszonyok és a jövő várható tendenciáinak ismeretében a különböző posztulátumokat, irányelveket és törekvéseket — az érdekviszonyok és struktúrák figyelembevételével — olyan társadalmi mozgások összefüggő rendszerébe transzformálja, amelyek végül is a kívánatos célok elérésére vezetnek.

A társadalmi-gazdasági mozgások felvázolása során azonban mindig számolni kell azzal a körülménnyel, hogy *a társadalmilag létrejött viszonyok és a gazdaságilag kívánatos viszonyok nem esnek egybe*. Ez fordítva is igaz; azaz elképzelhető, hogy társadalmi-politikai-biztonsági-kulturális vagy ideológiai szempontból másféle gazdasági viszonyok és helyzetek kívánatosabbak lennének. Cselekvési programok kidolgozása esetén azonban a reális társadalmi-gazdasági viszonyok teljes ismeretére van szükség, bár a viszonyok elemzésének dinamikában és nem statikában kell történnie. A társadalmi-gazdasági viszonyoknak mindenféle politikai rendszerben vannak dinamikusabb, erőteljesebb változásokra képes, rugalmasabb összetevői, de vannak statikusabb, konzervatívabb és merevebb elemei is. Ezeket a valóságos viszonyokból deriválódó adottságokat természetesen figyelembe kell venni a cselekvési programok kialakítása során.

Felmerül az a kérdés, hogy képes-e a mai (szocialista) közgazdaságtudomány a különböző tudományosan megállapított posztulátumoknak és törekvéseknek a társadalmi mozgások rendszerébe történő transzformálására az érdekviszonyok és a struktúrák figyelembevételével.

A közgazdaságtudomány legjobb képességei és módszerei a gazdasági valóságról és viszonyokról kialakított adekvát ismeretek rendszerében jutnak kifejezésre. Természetesen a viszonyok, körülmények és helyzetek maguk is változnak, és ezáltal *természetük* (jellegük), hatásuk és kapcsolati rendszerük is átalakul. Bővülnek a tapasztalatok, finomodnak a vizsgálati módszerek (ez a finomodás a tudomány belső műhelyeiben történik), és a gazdaságot körülvevő világban is változásokra kerül sor. Ezek a változások azonban nem módosítják azt a tényt, hogy *a közgazdaságtudomány elsődleges célja a gazdasági viszonyok dinamikus értelemben vett megismerése volt és marad*.

Ezen ismeretanyag — más tudományágakéhoz hasonlóan — absztrakt (pontosabban szólva: absztraháló

jellegű); azaz abból a feltételezésből indul ki, hogy a gazdasági viszonyokat és folyamatokat csak gazdasági tényezők befolyásolják.

A cselekvés szempontjából nézve e feltételezés absztraháló jellegű, de hatalmas jelentősége van, hiszen annyit jelent, hogy a gazdasági viszonyokat csak e viszonyokkal összhangban levő módszerek segítségével lehet megváltoztatni. Tettvágyukról, optimizmusukról és erős értékrendszerükről ismert politikai rendszerek esetén e megállapításnak különleges jelentősége van, hiszen azok gyakran hajlamosak a dinamikusan értelmezett gazdasági viszonyok adminisztratív (államigazgatási) módszerekkel történő „átalakítására”, ami rendszerint súlyos gazdasági helyzetekre és azokból elinduló kényszer-cselekvésekre vezet. Ez történelmileg nem új jelenség, hiszen a modern gazdaság kialakulását olyan évszázadok előzték meg, midőn önálló gazdasági viszonyok még nem voltak. Az első közgazdasági elméletek (kameralizmus, merkantilizmus) viszont az állam nem gazdasági, hanem adminisztratív-hatalmi-közigazgatási módszerekkel történő beavatkozását a gazdasági életbe szükségesnek és racionálisnak vélték. Az e felfogások elleni intellektuális küzdelemben született meg a klasszikus közgazdaságtudomány, amely a gazdaság belső mozgásviszonyainak olyan önszabályozó erőket tulajdonított, amelyek a *közjó* érvényesülésére vezetnek.

A gazdasági viszonyok adekvát ismerete mellett azonban felfogásunk szerint *beavatkozásra és irányításra* is szükség van. A beavatkozás és irányítás esetén azonban a gazdasági viszonyok adekvát ismerete nem elegendő, hiszen *a valóságos gazdasági folyamatokban és jelenségekben a gazdasági és nem gazdasági tényezők keverednek egymással*. Ilyen esetben a gazdasági jelenségek nem eredeti formáikban jelennek meg, más tulajdonságaik, hatásaik és hatásbefogadó képességeik vannak. *Ezért a mai és még inkább a jövő közgazdaságtudományának el kell érkeznie a multidiszciplináris módszerek-*

hez, hiszen ezek nélkül irányítás és befolyásolás nem lehetséges.

A gazdasági jelenségvilággal összevegyülő tevékenységcsoportoknak (állami, társadalmi, biztonsági, kulturális és ideológiai) saját koncepcióik, értékviszonyaik és intézményi központjaik (struktúrára belüliek) vannak. E koncepciók, érték- és érdek- (intézményi) viszonyok előmozdíthatják vagy fékezhetik és hátráltathatják a gazdaságpolitikai koncepciók megvalósítását. A közgazdasági problémák multidiszciplináris alapon történő megközelítésének tehát választ kell adnia arra a kérdésre, hogy a gazdasági koncepcióval leginkább összefüggő intézmények és tevékenységek jellemző mozgásai és magatartásai előmozdíthatják vagy hátráltatják-e a gazdaságpolitikai célok megvalósulását.

Pontosabban és gyakorlatiasabban szólva: lehet-e, illetve miképpen lehet a különböző tevékenységek, intézmények és értékrendszerek mozgását olyan módon transzformálni, hogy

azok segítsék és előmozdítsák egymást;

hasonló feladatokat összehangoltabb és kooperatívabb módon oldjanak meg (pl. az intenzív fejlődés problémája nemcsak a gazdaság számára jelent új helyzetet és új követelményeket);

egymást támogató törekvéseiket időben és tartalom-ban egyeztessék;

az esetleges konfliktusokat moderálják és fékezzék.

E követelmények azt bizonyítják, hogy nem elég a közgazdaságtudománynak multidiszciplinárisabbá válnia, szükség van arra is, hogy a többi tudományág (jog- és államtudomány, szociológia, védelmi politika, pedagógia — oktatáspolitikai —, ideológia és tudománypolitika) is megtalálja a gazdasághoz vezető kapcsolódási pontokat. Közös és összehangolt kutatásokkal, koncepciók egyeztetésével, az objektív különbségek megértésével és megértetésével, vitákkal és megegyezésekkel kell arra törekedni, hogy a különböző tudományszakok

és intézmények cselekvésüket a fő társadalmi cél, illetve célrendszer elérésére összpontosítsák.

A továbbiakban néhány példával szeretnénk megvilágítani, hogy a XII. kongresszus határozatában elfogadott gazdaságpolitikai koncepció milyen ütközéseket és konfliktusokat okozhat, és milyen átállásokat tesz szükségessé a posztulátumok és irányelvek társadalmi mozgásokba történő transzformálása során. Szeretném hangsúlyozni azonban, hogy az ütközések és konfliktusok *potenciálisak*; azaz az érdekeltek racionális cselekvése esetén moderálhatók és enyhíthetők. A koncepciók közötti konfliktusok a mi struktúránkban általában „rejtettek”, hiszen a cselekvésben résztvevők intézményrendszerük „szokásos” (eddig kialakult) logikáját és reflexeit is követhetik anélkül, hogy azt valaki kifogásolná vagy éppen nehezményezné. A konfliktus azonban — a dolog lényegét tekintve — akkor is kialakul, ha a cselekvők egyike szokásos, de korszerűtlen formában jár el.

A konfliktus „felfedezése” azért nehéz, mert a szokásos cselekvést a legtöbbben konfliktusmentesnek vélik, holott ezen értékitélet nem függetleníthető a helyzettől és az időponttól.

A) Ütközés az ideológiai (elméleti) és a gazdaságpolitikai törekvések között.

A szocialista átalakulás idején az *ideológia* a politikai harc egyik formáját jelentette belső és külső ellenfelekkel szemben. A szocialista társadalom felépülése és struktúrájának kiépülése után az ideológia a valóság megismerésének és elemzésének egyik formájává is válhat, amely az új problémák megismerésére és korszerű formában történő megoldására serkenti a társadalmat. Ez a lehetőség nálunk nem valósult meg, aminek különböző — fejlődésünk sajátosságaihoz kapcsolódó — okai vannak. Miután az ideológusok és más elméleti szakemberek a jelen képét nem a konkrét viszonyok elemzése alapján alakították ki, hanem a vízió (a jövőkép) különböző elemeinek a jelenbe történő visszavetítése útján,

nyilvánvaló volt, hogy a szocialista közgazdaságtudomány megújulásának (1953 után) nélkülük, sőt csendes vagy hangos rezisztenciájuk mellett kellett megvalósulnia. A továbbiakban a gazdasági viszonyok konkrét elemzésére törekvő közgazdászok és a jelent a jövőképből (vízióból) felépítő ideológusok között ellentét és kölcsönös bizalmatlanság keletkezett, ami arra vezetett, hogy az elméleti szakemberek egy része csak a megtörtént változásokat volt hajlandó ideológiailag „legitimnek” (jogosnak) elismerni. Súlyosítja a helyzetet az a körülmény, hogy a nem közgazdászok (politikai, biztonsági, kulturális és tanácsi szakemberek) közgazdasági műveltségüket ettől a rétegtől nyerik.

A gazdasági viszonyok elemzéséből kiinduló közgazdászok és az elmélet művelői között keletkezett ellentét többnyire megghiúsítja, vagy csak nagy időveszteség árán teszi lehetővé a megérett gazdasági reformok bevezetését. *Nyilvánvaló, hogy versenygazdaságban nem engedhetjük meg magunknak azt az időveszteséget, hogy reformot csak akkor lehet bevezetni, ha a konzervatív (merev) megoldások részleges csődjükkel már sokkhatást váltottak ki.* Szeretnénk hangsúlyozni, hogy mi nemcsak és nem is elsősorban a reformokért aggódunk, amelyeket tapasztalat szerint minden körülmények között be kell vezetni — ha a gazdasági viszonyokkal ellentétes megoldások csődbe jutnak, *legfeljebb fordulatszerűen.* Elsősorban a szocialista gazdaságot féltjük attól, hogy a struktúrában belüli ütközések következtében sok időt veszít egy olyan korszakban, midőn a verseny (a kritikus helyzet) a nemzeti gazdaságokat újra megrostálja, és midőn a fejlődés annyira felgyorsult, hogy néhány év időveszteség is végzetes lehet.

B) A továbbiak során elsősorban azon gazdaságon belüli és kívüli ütközésekkel és problémákkal kívánunk foglalkozni, amelyek a magyar gazdaságnak — és természetesen a többi európai szocialista (KGST) országnak — a világgazdaságba export oldalról történő beépülésével kapcsolatosak. (Korábbi írásainkban már

utaltunk arra, hogy az import oldaláról a beilleszkedés már a hatvanas években megtörtént.)

A világgazdaságba export oldalról történő beilleszkedés önmagában véve is nehéz gazdasági és társadalmi probléma, hiszen új energiák (hajtóerők) biztosítását és új képességek kialakítását teszi szükségessé. Napjainkban azonban a beilleszkedésnek a világgazdasági korszakváltás bonyolult, ellentmondásos és bizonytalan feltételrendszerében kell megvalósulnia. Az új világgazdasági körülményekhez történő alkalmazkodás pedig még azon technikailag és tudományosan fejlett, nagy anyagi erőforrásokkal és tartalékokkal rendelkező gazdaságok számára is bonyolult, amelyek a világgazdaságba nemcsak beilleszkedtek, hanem annak folyamatait, jelenségeit és piacait számottevően befolyásolják is.

Számolni kell azzal is, hogy a gazdasági növekedés dinamikájának lefékeződése miatt a külkereskedelem és az import növekedése is lassuló tendenciát mutat. Ennek következtében a piacokért folyó verseny rendkívüli mértékben éleződik. Bennünket (a magyar gazdaságot) ebben a versenyben kétféle gazdaságstratégiai veszély is fenyeget. Az első veszély abban áll, hogy a tőkésországok technikai fejlődése és szükségleti skálájának átalakulása gyorsabb lesz, mint ahogy exportstruktúránk és exporttermékeink korszerűsége javul. Ez annyit jelentene, hogy exportunk jövedelmezősége (gazdaságossága) stagnálna, vagy éppen visszaesne. Ilyen helyzet — természetesen — a terms of trade romlását jelentené, miután az energiahordozók és a nyersanyagok árai — ciklikus ingadozások és a túlspekulációból eredő átmeneti árcsökkenések mellett — tovább emelkednek; a legfejlettebb technika exportja pedig egyre drágább lesz, miután a természeti előnyökből eredő előnyök elensúlyozására használják. A másik veszély abban áll, hogy a fejlődő országok is hatalmas erővel törnek előre a világpiacra — különösen a késztermékek exportjában. Ez a folyamat világgazdaságilag indokolt, ha nagy extremitások közepette valósul is meg, de lehetséges (pon-

tosabban szólva elképzelhető olyan alternatíva), hogy a térhódítás — részben — a szocialista országok terhére valósul meg. Ezen alternatíva objektív feltételei adva vannak, hiszen az iparcikkek exportjában előretörő fejlődő országok népességének érintett része (munkaerő) rendkívül gyorsan tanul, a nyersanyagok rendelkezésre állnak vagy könnyebben megszerezhetők, a költségek (a munkabérek alacsony volta miatt) kisebbek, és ezen országok a fejlett tőkésországok piacain számos preferenciát élveznek.

Természetesen okos és aktív kereskedelempolitika esetén a potenciális versenytársak kooperációs partnerekké válhatnak; kérdéses azonban, hogy miképpen tudunk olyan szervezeti és együttműködési formákat találni, amelyek mindkét fél számára elegendő előnyt biztosítanak (pontosabban szólva többet, mint amennyit más lehetséges megoldások adnak), és kielégítő védelmet jelentenek az átmeneti politikai feszültségek és ciklusváltások következményeitől.

A világpiaci verseny ugyanis igen sokféle összefüggésre terjed ki, többek között:

a) a szükségletek, helyzetek és lehetőségek időben történő felismerésére (prognosztizálására) és a felismerést társadalmi-gazdasági cselekvéssé transzformáló döntésekre;

b) műszaki-technikai színvonalra, minőségre, árakra, választékra, a felhasznált alapanyagokra, a munkaerő képességeire és gyakorlottságára, a megrendelő speciális igényeihez való alkalmazkodásra, szállítási határidőkre, megbízhatóságra (hírnévre), utánpótlásra, szervizre és más szolgáltatásokra;

c) értékesítési (piaci) innovációkra. (Azt gondolom, felesleges hangsúlyoznom, hogy innováció, korszerűség és elmaradás az értékesítési módszerekben is lehetséges, és az értékesítési módszerek erőteljesen visszahatnak a termelésre.)

Ha a világpiaci verseny ilyen sokféle tényezőre és összefüggésre terjed ki, és annak alakulásától gazdasági

fejlődésünk olyan jelentős mértékben függ, úgy nyilvánvaló, hogy az igazi verseny nemcsak áruk és szolgáltatások, árak és minőségek, korszerűség és a felhasználó (vásárló) szükségleteihez történő alkalmazkodás közt follik, hanem a *nemzeti gazdaságok között is*, amelyeknek dinamikus képességeit a szóban forgó áruk és szolgáltatások visszatükrözik. Szocialista körülmények között ezen összefüggés nyílt és közvetlen, a tőkésországok esetében áttételesebb és közvetettebb. Az ezzel kapcsolatos különbségek és eltérések elemzésébe itt nem kívánunk elmélyedni, miután azok e tanulmány mondani-
valóját és következtetéseit nem érintik.

Ha nemzeti gazdaságot mondunk, úgy — ebben az összefüggésben — nem elsősorban már eddig létrejött és a fejlődés során kumulálódó anyagi javakra gondolunk, hanem azon *dinamikus képességekre, amelyek színvonalát a világpiacon megjelenő áruk és szolgáltatások visszatükrözik. Dinamikus képességeket* említettem, ami annyit jelent, hogy nagy jelentőséget tulajdonítunk a helyzetek és követelmények által megszabott *feladatoknak*, bár nyilvánvaló, hogy a képességek és a feladatok között *korrelációnak* kell lennie. A nemzeti gazdaságok dinamikus képességei széles háttérből adódnak; magukban foglalják a társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai képességeknek azon összetevőit, összefüggéseit és kölcsönhatásait, amelyek a gazdasággal kapcsolatosak.

Az összefüggések és kölcsönhatások jelentősége mellett hangsúlyozni kell azt is, hogy az említett képességeknek természetesen olyan funkcióik, helyzeteik és hatásaik is vannak, amelyek a gazdaságtól függetlenek, és megfordítva, a nemzeti gazdaságok képességeinek alakulásában a „tisztán” gazdasági összetevők lényeges szerepet játszanak. Az összefüggések és kölcsönhatások azonban nem korlátozódnak azon esetekre, midőn az említett (társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai) képességeket a gazdasági kérdések kapcsán hozzák mozgásba, hanem olyan időpontban és helyzetekben is fenn-

állnak (közvetett formában), midőn e képességeket saját, közvetlen funkcióik teljesítése érdekében hasznosítják. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a gazdaság társadalmi beilleszkedésére a közvetlen funkciók megvalósítása során kialakított célok, eszközök és struktúrák is hatással vannak. Természetesen a társadalmi tevékenység lényegesen szélesebb és összetettebb fogalom, mint a gazdaság, hiszen a társadalomnak nem-gazdasági funkciói, mozgásrendszerei és törekvései is vannak. A társadalmi tevékenységek összefüggéseiben és kölcsönhatásaiban azonban nyilvánvaló, hogy a társadalom által politikai rendszer formájában elfogadott alapelvek és struktúrák, illetve ezek konkrét mozgásai erőteljesen befolyásolják a gazdaság helyét és szerepét a társadalomban. Az oktatási és képzési rendszer igen nagy hatást fejt ki a munkaerő képességeire és készségeire, az irányítási és döntési rendszer meghatározza a gazdasági mozgások kereteit és sávjait, a tudományos kutatás rendje és fejlettsége befolyásolja a gazdaság innovációs képességeit. Nyilvánvaló, hogy az információs rendszerek fejlettsége és sávjai befolyásolják a gazdaság lehetséges áttekintését a világ gazdasági folyamatok várható alakulásáról. A szóban forgó nemzeti állam külgazdasági lehetőségeit igen lényegesen befolyásolja az állam külpolitikai mozgástere és a nemzetközi politikai rendszerben történő elhelyezkedése.

Az összefüggésekre és kölcsönhatásokra történő — távolról sem teljes — utalások is bizonyítják azon megállapítás helyességét, hogy a világpiaci versenyben a nemzeti gazdaságok nem absztrakt értelemben, nemcsak a szó szűkebb értelmében vett gazdasági képességek és folyamatok alapján vesznek részt. A gazdaságon, illetve a gazdaságra kifejtett hatásokon (kölcsönhatásokon) keresztül a versenyben részt vesznek mindazon társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai tevékenységek (intézmények), amelyek a gazdasági folyamatok kereteit, sávjait és feltételeit kijelölik, illetve befolyásolják. Célszerű ezt a megállapítást azzal kiegészíteni, hogy a vi-

lágpiacon fellépő versenytársak mögött eltérő gazdasági erőviszonyok és fejlettségi színvonalak vannak. Nyilvánvaló, hogy viszonylag korlátozott gazdasági erővel rendelkező (kis ország, alacsony piaci részesedésével nem képes befolyásolni a világpiaci feltételeket, illetve a kereslet-kínálati viszonyokat, nem képes új piacok biztosítása érdekében a versenytársak kiszorítása végett előnyösebb feltételeket, pl. hiteleket biztosítani stb.) és közepes műszaki-technikai színvonalon levő vállalkozások (illetve gazdaságok) tisztán gazdasági szempontból eleve hátrányban vannak nagyobb gazdasági és technológiai hatalommal rendelkező versenytársaik mögött. E hátrányokat nekik olyan szférákban (tevékenységekben) kell kiegyenlíteniük, amelyek jelentős része nem tisztán gazdasági: nagyobb rugalmasság (ami a gazdaság számára biztosított cselekvési sávoktól is függ), gyors szállítási határidők (ami a gazdasági vállalatok szabad kapacitásaitól és a döntések sebességétől is függ), a munkaerő képzettsége és képességei (ami az oktatási rendszertől is függ), jobb innovációs képességek (ami a tudományos kutatás hatékonyságától is függ), jobb információk (ami a társadalom információs áramlásaitól is függ). Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság versenyképességének biztosításában *a verseny nem gazdasági összetevői még nagyobb jelentőséggel rendelkeznek, mint gazdaságilag erős országok és vállalkozások esetében.*

A továbbiakban gazdaságunk működésének és az azt meghatározó társadalmi feltételrendszernek néhány olyan összetevőjéről szeretnék szólni, amelyek világgazdasági (világpiaci) értelemben vett versenyképességünket különlegesen lerontják.

a) Gazdasági szervezeteink — amint az ismeretes — abban az időszakban alakultak ki, midőn megfelelő tapasztalatok még nem álltak rendelkezésünkre, a szocialista gazdasági viszonyok természetét még nem ismertük, és ennek következtében a jövőkép (a vízió) visszavetítése a szervezeti formák kialakításában még döntő

szerepet játszott. A jövőkép visszavetítése az áru-pénz és piaci viszonyok alábecsülésével és a termelés szerepének sematikus értelmezésével járt. Ennek következtében a létrejött gazdasági szervezetek termelésközpon-túak voltak, a szükségletekből és a piaci (értékesítési) lehetőségekből történő kiindulást (és gazdaságszerve-zést) nem ismerték, horizontálisan (és nem vertikálisan) szerveződtek. Ráadásul az elmúlt évtizedekben a gazda-ságszervezés elveiben és gyakorlatában is forradalom ment végbe — amit természetesen a komputertechnika is meggyorsított. Ily módon versenyképességünk biztosításának, illetve megjavításának egyik döntő feltétele a korszerű szervezési elvekkel, technikával és értékesí-tési módszerekkel összhangban álló szervezeti formák kialakítása.

b) A termelési kapacitások túlzott (teljes) leterhelése a (közép- vagy rövidtávú) gazdasági időszak elején. Ez a jelenség részben a hiánygazdaság pszichózisával, részben a tervszerűség és gazdasági biztonság sematikus (hamis) értelmezésével függ össze. A hiány arra a lo-gikusnak látszó következtetésre vezet, hogy minden ka-pacitást ki kell használni, hiszen ellenkező esetben a hiány nem szüntethető meg. Ez az okoskodás azonban csak akkor állná meg a helyét, ha a hiányok és a túlfeszített kapacitások egybeesnének. Nyilvánvaló azonban, hogy nálunk a hiányok jelentős része arra vezethető vissza, hogy nem is rendelkezünk olyan gazdasági-szer-vezeti egységekkel és formákkal, amelyek a szolgáltatási vagy árupiacon kialakult széles igényskála teljes kielégítésére alkalmasak. A termelési kapacitások teljes lefe-dése azonban teljesen rugalmatlanná és a változásokra érzéketlenné teszi a gazdaságot. Ráadásul a kapacitá-sok teljes lefedése nemcsak a végterméket előállító (össz-szeszerelő) üzemekre vonatkozik, hanem a félkész ter-mékeket, részegységeket és alkatrészeket előállító teljes vertikumra.

Nyilvánvaló, hogy a világpiaci kereslet rugalmas (szállítási határidőkben és más feltételekben a verseny

társakhoz igazodó) kielégítésére nem lehetnek képesek olyan külgazdasági szervezetek, amelyek mögött enynyire rugalmatlan termelési háttér áll.

c) A gazdaság állami irányítása következtében döntési rendszerünk időben lassú (az átfutási idő rendkívül hosszú), a valóságos gazdasági folyamatoktól távoli (nagyon magas szinten történik), sok benne a párhuzamos-ság és az önismétlés, nemcsak a döntésben részt vevő személyek, hanem az intézmények felelősségét is el-mossa, és a döntést hozó szerveknek a tervidőszak meg-kezdése után sem reális anyagi eszközök (hitelek és ka-pacitások), sem munkaerő nem állnak rendelkezésükre. A döntések tárgyuk szerint gazdaságiak, de motívumaik szerint nem azok, mert a döntést hozó szervezetek nem a gazdasági viszonyok hatása alatt cselekszenek; nincs érdekeltségük, nem érhetnek el nyereséget, nem vállal-nak kockázatot, és a következményekben legfeljebb mo-rálisan érdekeltek. Nyilvánvaló, hogy ilyen döntési rendszer nem segíti, hanem hátráltatja azon gazdasági vállalkozások munkáját, amelyeknek részt kell venniük a világpiaci versenyben. Ezért a döntési rendszert — a külgazdasági követelmények és feltételek szem előtt tartásával — felül kell vizsgálni.

d) A gazdaságot övező és befolyásoló politikai-ideoló-giai követelmények és a közvélemény elvárásai a múlt-ban nem mindig biztosították a gazdaság számára a ra-cionális cselekvéshez szükséges mozgásteret. Eddigi gaz-dasági fejlődésünk során a gazdasági viszonyokon ala-puló racionális cselekvés (természetesen dinamikus érte-lemben) nem mindig volt összhangban a különböző poli-tikai-ideológiai követelményekkel és társadalmi elvárá-sokkal. A követelmények és elvárások ugyanis a vízió-ból (a jövő előrevetítéséből) adódtak, és nem a gazda-sági viszonyok és lehetőségek elemzéséből deriválódtak. Ezek a követelmények és elvárások a gazdasági cselek-vés számára korlátokat, tilalmakat és kényszerhelyzete-ket jelentettek. Ily módon a fejlődés során — gazdasági szempontból — gyakran került sor olyan elsietett

vagy a reális lehetőségeket túlhaladó lépésekre, amelyek hiányokat, egyensúlyzavarokat, illetve „elmaradt hasznót” (elszalasztott nyereséget) jelentettek. (Az utóbbira elsősorban olyan esetekben került sor, midőn óvatoskodó gazdasági vezetők, a kedvezőtlen politikai megítéléstől tartva, elmulasztották olyan lépések megtételét — döntések meghozatalát —, amelyek számottevő nyereséggel jártak volna.)

A dolog természeténél fogva vannak és a jövőben is lesznek a gazdasági cselekvésnek „politikailag kényes övezetei”. Súlyos tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a politikai és gazdasági érdekek ütközése, vagy látszólagos ütközése esetén — konszolidált társadalmi viszonyok között — a gazdaságnak automatikusan ki kell térnie (engednie kell). *Konszolidált társadalomban ugyanis csak a gazdaságilag megalapozott és megtámasztott politikai törekvések érhetnek el sikert.* Másrészt a gazdaság nem kielégítő funkcionálása és egyensúlyhiányok esetén a lakosság és a gazdasági körforgás szükségletei nem kerülhetnek kielégítésre, ami súlyos politikai bonyodalmakra vezet.

Napjainkban a politika és a gazdaság viszonyával összefüggő gondolkodásmód és vélekedések már realisabbak, de azért gondolni kell arra, hogy a jövőben (a következő évtizedekben) a gazdasági cselekvésnek politikailag igen kényes övezetei lesznek; ezért helyesnek látszik — a megfelelő tudományos kutatások segítségével — e problémák és helyzetek előrelátása és tisztázása.

Befejezésül a gazdasági fejlődés néhány nem gazdasági tényezőjéről szeretnék szólni. E tényezők természetében és mozgásrendszerében rejlő lehetőségek és korlátok újabb átgondolására van szükség ahhoz, hogy a gazdasággal való kapcsolódásuk közelebb kerüljön a kívánatoshoz.

E közelítésre különösen égető szükség van egy olyan korszakban, midőn a gazdasági fejlődés annyira bonyolulttá és ellentmondásossá vált, a világgazdaságban korszakos változások mennek végbe, és a fejlődés interde-

pendenciája (más gazdaságoktól való függősége) eddig nem ismert méreteket öltött.

E tényezők közül elsőként a gazdaság állami irányításával összefüggő kérdéseket szeretném érinteni.

A gazdaság és a jog viszonyában öröndetes fordulatot jelentett a direkt tervutasításos rendszer megszűnése, miután az — a dolog természeténél fogva — a jog kényszerítő elemeit juttatta érvényre. Azóta azt tapasztaljuk, hogy a létrejött fejlettebb (azaz bonyolultabb) viszonyok a jog progresszívebb felfogásának és működésének adtak teret. (Természetesen a gazdasággal összefüggő jogi kérdésekről beszélünk, mert ez függ össze mondanivalónkkal.) A vállalatok irányítása azonban jelentős részben államigazgatási formák között — jogszabályok útján — realizálódik. Sajátossága a helyzetnek, hogy nálunk — több szocialista országtól eltérően — középírányító szervek nincsenek. Ezek a középírányító szervek gazdaságilag — első megközelítésben — tetszőtősnek tűnnek, miután így a gazdasági folyamatok szabályozása inkább gazdasági szervek útján valósul meg. A jog oldaláról nézve ezt a helyzetet „decentralizálnak” nevezik. Mélyebbre ásva azonban ezen összefüggésekben, a középírányító szervek igen nagy, bürokratikus-monopolisztikus gazdasági hatalmat testesítenek meg, és ennek következtében nemcsak a vállalati önállóságot veszélyeztetik, hanem a szükségletek kielégítésében, a változó viszonyokhoz való alkalmazkodásban, rugalmasságban és elhatározásaik sebességében is lassúnak és nehézkosnak bizonyulnak. Emellett nem a gazdaságból épülnek „felfelé”, hanem az államigazgatásból „lefelé”.

Kétségtelen azonban, hogy a felgyorsult és a világpiacon orientált (exportorientált) gazdasági fejlődés és modell állami irányítása igen sok objektív problémát vet fel. A jelenlegi helyzetben, illetve a következő évtizedekben csak abból indulhatunk ki, hogy

a) a gazdaság ma nemcsak a lehetőségek, hanem a belső és külső veszélyek forrása is;

b) ebben a helyzetben egyetlen lényeges kérdés sem oldható meg a régi megközelítésben;

c) az irányítási, vezetési és döntési rendszernek alkalmazkodnia kell a gazdaság természetéhez, helyzetéhez és versenyképességéhez.

E posztulátumokból kiindulva indokoltnak látszik, hogy az állami irányítás és a gazdaság viszonyát közös tudományos erőfeszítésekkel, interdiszciplináris módszerekkel újra megvizsgáljuk. Felmerül a probléma, hogy *miképpen lehetne (lehetne-e) a politikai és gazdasági értelemben vett államiséget úgy szétválasztani, hogy a döntési és irányítási rendszer alkalmazkodjék a gazdaság természetéhez, de az állam, illetve az államiség egy-isége mégis fennmaradjon.*

Ismeretes, hogy a munka és a tőke bizonyos sávokon és feladatokban *raciónalisán* helyettesíthetik egymást. Külföldi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a termelőképesség és az intelligencia között enyhe korreláció van. Nyilvánvaló, hogy tőke- és nyersanyagszegény országokban a *magasan kvalifikált* (azaz a legjobb képességekkel rendelkező) munkaerőnek különlegesen nagy szerepe lehet a struktúraváltásban, a technikai fejlődésben és a nemzetközi gazdasági körülmények hazai adaptálásában. Utalni kell arra is, hogy bizonyos szellemi munkák gépesítési rendszerének kiépítése és az igények és lehetőségek szerinti működtetése, a bonyolult világ-gazdasági összefüggések megértése, valamint a különböző tevékenységek közötti interrelációk és kölcsönhatások áttekintése nemcsak mennyiségileg kíván többet, hanem *minőségileg* is.

Ezek a követelmények arra vallanak, hogy — gazdasági szempontból (azaz a társadalmi szükségletek oldaláról) — indokolt lenne oktatási és képzési rendszerünk átfogó felülvizsgálata.

Az oktatás társadalmi-gazdasági funkcióit különbözőképpen foghatjuk fel. Vannak, akik azt emelik ki, hogy a diploma (a képesítés) a szakmai ismeretek megszerzésének bizonyítéka és jogcím (jogosítvány) a magasabb

kvalifikációt jelentő állások betöltésére. Mások — a szocialista országokban ritka ez a felfogás — az oktatást és a képesítést a szelekció (szűrés) eszközének tekintik, és ilyen funkciója akkor is van, ha a szelekciót nem kötik túlságosan erős és szilárd követelményekhez. A legkorszerűbb és a társadalom szempontjából leghasznosabb felfogásnak azt tartjuk, hogy az oktatás legfőbb feladata olyan *képességek és készségek kifejlesztése*, amelyek előmozdítják, hogy a társadalom tagjai a felgyorsult fejlődés és az egyre bonyolultabb politikai-gazdasági viszonyok közepette racionálisan tudjanak cselekedni és élni.

A képességek és készségek fejlesztése jelenti az egyedüli humánus és racionális lehetőséget arra, hogy a magán kvalifikált munkaerő a felgyorsult fejlődés, az ismeretek gyors elavulása, a növekvő társadalmi mobilitás és a jelentős feszültségekkel társuló nemzedékváltás viszonyai között (és ellenére) is négy évtizeden keresztül gondolkodásmódjában és magatartásában megújulhasson, hogy másokat is megújíthasson. Ez egyben annyit is jelent, hogy a túl korai pályaválasztás (14 éves kor) nem célszerű, és az iskolarendszeren belül meg kell találni azokat az összekötő csatornákat, amelyek egyik rendszerből a másikba vezetnek.

Különleges gondot kell fordítani a *tehetségek* szabad kibontakoztatására. A szocialista társadalomnak és a gazdaságnak minél több önállóan gondolkodó, a körülötte levő viszonyokat megértő, *kreatív* tehetségre van szüksége ahhoz, hogy történelmileg örökölt elmaradását olyan módon hozhassa be, hogy ezen törekvése során a történelem, a világpolitika és a világ gazdaság változásaihoz is korszerű formában alkalmazkodjék.

Természetesen szocialista társadalomban és oktatási rendszerben nem lehet kizárólagos szempont a tehetségek nevelése. Az egyenlő lehetőségek biztosítása mellett ugyanis humanitárius és szükségleti okokból — a rendszer természetének megfelelően — biztosítani kell a gyengébbek védelmét és segítségét is. A tehetségek által

kreatívabbá tett atmoszféra pedig előmozdíthatja azt, hogy a közepesek is magasabb színvonalra kerüljenek.

A gazdaság szempontjából mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy kreatív, vállalkozó kedvű, a kockázatokat vállaló, kombinatív módon gondolkozó szakemberek nélkül a gazdasági versengésben nem lehet helytállni.

Az új gazdasági és társadalmi struktúrák és szükségletek rendszerében új módon kell felfogni a tudomány funkcióit is. A tudomány szerepe többé nem csupán a tudás pusztá fejlesztésére szorítkozik. Feladata nem a kialakult helyzetek megmagyarázása és interpretálása vagy a különböző elméletek koherenciájának biztosítása, hanem *a társadalom érdekeit szolgáló cselekvési rendszerek előkészítése*. Erre a funkciójára sokkal nagyobb szükség lesz, mint eddig, hiszen olyan korszak van mögöttünk, amelyben az értelmes rutincselekvések még hasznosak lehettek, de olyan periódus áll előttünk, midőn a kialakult jelenségeket és összefüggéseket alkotó szellemben kell megközelítenünk, hiszen azok összetevőikben és hatásaikban eltérnek a régebbiektől. A cselekvési rendszerek előkészítésében történő közreműködés — amint erre már a közgazdaságtudományról szóló fejtegetések során is utaltunk — megköveteli az interdiszciplináris módszerek fejlesztését, nemcsak a társadalomtudományok különböző diszciplinái, hanem a társadalom- és a természettudományok között is. Társadalmi-gazdasági kérdések megoldásában is mindig figyelembe kell venni a természettel való szimbiózistól a nyersanyagok geológiai elhelyezkedésén át a technika növekvő alkalmazásáig terjedő problémák egész körét és hatásait. Másfelől a természettudományos-technikai vívmányok alkalmazása igen sok társadalmi-gazdasági problémát vet fel, ami nemcsak az alkalmazásban közreműködő iparágakra (gazdasági ágazatokra) vonatkozik, hanem *a társadalom és gazdaság alapvető működési feltételeivel és értékrendjével összefüggő problémákra is*.

Figyelembe véve még azt a körülményt, hogy a világ-gazdasági és világszerkezeti versenyben helyt kell állnunk,

és e helytállás feltételei elsősorban a tudománytól függenek, arra a következtetésre jutunk, hogy *a tudománynak a következő évtizedekben információs-innovációs és kreatív blokk szerepét kell betöltenie.*

Ismernie kell közvetlenül és közvetítéssel a társadalmi szükségleteket, és segítenie kell a helyzet megjavítására irányuló cselekvések megtervezésében. Utalni kell arra is, hogy a cselekvésben ezrek és tízezrek vesznek részt; ennek következtében az ismeretközlésnek is új csatornáit kell kiépíteni, nehogy a tudomány és a közvélemény között olyan szakadék keletkezzék, ami demokratikus társadalomban megengedhetetlen.

Utalni kell arra is, hogy a társadalomtudományok megállapításai és következtetései az osztálytársadalom érdekeit szolgálják, de gyakran beleütköznek — a szocialista társadalomban is — a kialakult vagy éppen megmerevedett struktúrákba, jól kiépült partikuláris érdekvizonyokba, amelyek hatalmi és ideológiai módszerek kombinációjával védekeznek. Ez a körülmény mindig hátrányt jelentett a társadalomtudományok művelői számára, miután az ipari forradalom óta a természettudományi felfedezéseket mindenki (a hatalmat és a struktúrát beleértve) hasznosnak tekintette. (Ez részben azzal is összefüggött, hogy a különböző természettudományos-műszaki felfedezések társadalmi hatásait még nem ismerték, vagy időben távolinak érezték.) Mindent meg kell tenni tehát a társadalomtudományi kutatások szabadsága érdekében, mert ellenkező esetben minden új tényező bevezetésével 5—10 évet késleltetünk, ami a mai nemzetközi és gazdasági körülmények között megengedhetetlen.

A társadalomnak és a politikai vezetésnek viszont tisztában kell lennie azzal, hogy a tudománytól mit várhatunk. A társadalmi-gazdasági fejlődés dialektikája azt bizonyítja, hogy „problémamentes” társadalmat biztosan nem. Minden érett kérdés megoldása új problémák keletkezésével jár. Minél nagyobb a tudásunk, annál több összefüggést ismerünk; így a cselekvés komplikál-

tabbá válik. A növekvő tudás és fejlődés növekvő bizonytalansággal jár; a haladásnak veszélyei és kockázatai vannak. Ez a nagyon bonyolult helyzet azonban a tudomány nagyobb felelősségvállalását és közreműködését követeli meg.

A XII. kongresszus által felvázolt gazdaságpolitikai posztulátumok és irányelvek megvalósítása tehát a tudományos kutatástól, a gazdaságtól és a gazdaság helyzetét és mozgásrendszerét befolyásoló intézményektől hatalmas, összehangolt erőfeszítéseket kíván. Egy olyan érett, szocialista társadalom problematikájával kerülünk szembe, amely a világgazdasági verseny követelményeinek figyelembevételével kíván magasabb fejlettségi fokot elérni. Az érett szocialista társadalom bonyolult problémáinak és összefüggéseinek megoldása azonban nemcsak és nem is elsősorban *lendületet és optimizmust* kíván, hanem hozzáértést, szakértelmet, a viszonyok és érdekrendszerek átfogó ismeretét, a nemzetközi gazdasági összefüggések sokoldalú áttekintését, kreativitást, vállalkozó kedvet és hasonlókat.

A kialakuló gazdasági cselekvési program józan és realista, a szó azon értelmében, hogy tisztában van a lehetőségekkel és a cselekvés korlátaival. Nincsenek *korlátlan lehetőségek* a szocialista társadalomban sem, noha a terrorba torkolló romantika korszakában azt hitték, hogy vannak. A lehetőségek a gazdaságban sohasem korlátlanok, hiszen ha azok lennének, nem lenne szükség gazdálkodásra. A fejlődés érdekében *célokat* kell megállapítani (néha már ezek is korlátozzák egymást), az eszközöket kell a célokkal összevetni, és az eszközök egy véges világban sohasem lehetnek korlátlanok. A korlátok miatt — legyenek azok a gazdaság vagy a politikai hatalom korlátai — nem kell „bosszankodnunk”, mert korlátok nélkül nincs racionális cselekvés. Úgy gondolom, hogy a szocialista társadalom érettsége, önismeretének mai foka, viszonyainak átfogó ismerete, a társadalom képességei és készségei a megújulásban és

az innovációban megadják az alapot ahhoz, hogy az említett nagy nemzeti cselekvési program megvalósításában reménykedhessünk.

* * *

Mindenekelőtt két rövid megjegyzés. A szétküldött füzetekben (lásd 17. old.) olyan fogalmazás van, hogy a világ gazdasági korszakváltás eredője gyanánt keletkezett kényszerhelyzetben gazdaságunknak versenygazdaságszerű vonásokat kell mutatni. Ez a dolog teljesen helytálló, véleményem szerint, de a továbbiak során pontosabban fogalmaztam meg olyan módon, hogy gazdaságunknak olyan képességeket és tulajdonságokat kell mutatnia, amelyekkel a gazdaságtörténelem eddigi fejlődése során csak a versenygazdaságok rendelkeztek. Nem kívánok belebonyolódni abba a vitába, illetve azon probléma taglalásába, hogy versenygazdasággá válik-e egy gazdaság, ha egyszer nagyon sok döntést kell hozni — a világpiaci versenyből eredő feltételrendszernek megfelelően.

Az előzetes baráti lektorálás során még egy kérdés merült fel, amit szeretnék bevezetőben megemlíteni. A cikk azzal kezdődik, hogy a pártkongresszus nemzeti cselekvés rangjára emelte az itt tárgyalt gazdaságpolitikai koncepciót. Felmerült az a kérdés, hogy jogos-e gazdaságpolitikai koncepcióról beszélni, mint valami kész dologról, holott — mint ismeretes — a kongresszus új ötéves tervet nem fogadott el. Felfogható úgy a kérdés, hogy a gazdaságpolitikai koncepciónak középtávú időszakon belül való megtestesülését az ötéves terv jelenti. És hogy helyesebb lenne a koncepció helyett csak irányelvekről szólni. miután az, amit a kongresszus jelenleg elfogadott, még inkább irányelveket jelent, mint konkrét koncepciót.

Fenntartom mégis a koncepció kifejezést a továbbiakban is, mert igaz ugyan, hogy nincs ötéves terv, részletesen meghatározott célokkal, feladatokkal és korlá-

tokkal, de azért ami ma rendelkezésünkre áll, az több, mint irányelv. A korlátoknak és a szükségszerűségeknek nagyszabású felmérése történt meg, és ez a felmérés arra a konklúzióra vezetett, hogy a változás elkerülhetetlen. Ennek következtében lehetnek viták arra nézve, hogy ebben a változásban milyen messze mehetünk a mi adott struktúránk mellett, de nem lehet már vita arról, hogy merre kell tartani ilyen világgazdasági helyzetben és ilyen fundamentális változások körülményei között.

Végül még egy előzetes megjegyzés az előadás elején szereplő „sokkhatás” kérdéséről, ahol arra utalok, hogy miután az új út követésének szükségessége elfogadottá vált, nincs szükség újabb sokkhatásokra.

Nos, én sokkhatásról akkor szoktam beszélni, amikor a tudományban vagy gazdaságpolitikai körökben felismerjük egy adott cselekvés szükségességét, racionalitását, ki is tudjuk dolgozni ennek a cselekvésnek a módszereit, de az adott társadalmi, érdek- és strukturális viszonyok mellett ez a fajta cselekvés nem tud utat törni magának. A társadalom egy része magáévá teszi a felismerést, sokan ki is fejtik erre vonatkozó nézeteiket, de az egész mégsem válik a cselekvés alapjává, mert különböző strukturális és érdekkörülményekbe ütközik.

Ha társadalmunk eddigi fejlődését vizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy ilyenfajta jelenségek nemegyszer fordultak elő az elmúlt 35 esztendő történetében. A cselekvés megváltoztatása csak akkor vált lehetségessé, midőn a külső környezetben olyan drámai események mentek végbe, amelyek nyilvánvalóvá tették, hogy a régi úton többé nem lehet megmaradni.

A történések és események azon fajtái, amelyek korábbi reformkoncepciók helyességét igazolják, sokkhatást váltanak ki. Ennek a sokkhatásnak a jelenléte a mi társadalompolitikai, gazdasági mozgásainkban, a világgazdasági korszakváltás jelenségvilágával kapcsolatban elég pontosan következik, hiszen tudjuk, hogy 1977-ben született meg csak az a központi vezetőségi határozat, amely újszerűen ragadta meg a világgazdaság összefüg-

géseit. Tudjuk azonban azt is, hogy 1978-ban még e határozattal ellentétes koncepciójú terv látott napvilágot, és csak miután ebben a tervben az egyensúlyhiány elviselhetetlen méreteket öltött, következett be koncepcióváltás: az 1979-es terv formájában.

E helyen csupán a fogalmat kívántam tisztázni, azt hangsúlyozva, hogy a mai helyzetben már nincs újabb sokkhatásra szükség.

A tanulmány egyik pillérét a kialakult helyzet és viszonyok dinamikájának elemzése jelenti, hiszen ez a dinamika, a változás az alapja annak, hogy mit kell az adott helyzetben cselekednünk.

Ennek során rámutatok a változás centrumaira, megjelölve ezek között elsőként az intenzív fejlődés problémáját, amit a szocialista társadalom és gazdaság fejlődésében központi kérdésnek érzek. Azután beszélek a világgazdasági korszakváltás hatásairól, amelyek az egész világon igen nagy méretű gazdasági eltolódások sokaságát fogják a következő évtizedekben kiváltani és igen nagy mértékben meg fogják változtatni a gazdasági racionalitásról és a gazdasági törekvések kívánatos irányairól alkotott fogalmainkat. Végül a harmadik probléma az egyensúlyhiány (a gazdasági egyensúly hiánya). Ezt én a legszélesebb értelemben fogom fel, mert nemcsak arról beszélek, hogy miért van hiány a fizetési mérlegben, vagy a fogyasztói javak, illetve a beruházási javak piacán, hanem azt is kifejtem, hogy az adott struktúrában a szocialista gazdaságnak eddig kialakult típusa nagyobb kereslet megteremtésére hajlamos, mint amilyennek a kielégítésére képes. És ez nem egyszerűen egyensúly kérdése, hanem strukturális probléma, amely probléma igen nagy mértékben összefügg azzal, hogy a kereslet teljes kielégítéséhez szükséges gazdasági egységformák, szolgáltatások, középüzemek, kisüzemek egyszerűen hiányoznak a gazdasági tevékenységek palettájáról.

Ily módon a kialakult gazdasági viszonyok, amelyeket részletesebben elemzek, arra a következtetésre vezet-

nek, hogy az új cselekvésnek lényegesen szélesebb területen kell végbemennie, mint az 1968-as gazdasági reformnak. A cselekvés szélességéről beszélek, hiszen a reform alapján véve csak az irányítási rendszer kérdésére terjedt ki. És akkor azt mondtuk, hogy nem kívánjuk a gazdaságpolitikai kérdéseket, a gazdaságszervezeti, intézményi kérdéseket a reformhoz kapcsolni, mert elég nagy probléma volt akkor az irányítás megváltoztatásának elfogadtatása is, sok társadalmi-politikai problémával párosult.

Most azonban a kényszer ereje és természete következtében nincs többé választási lehetőségünk. Elengedhetetlen a gazdaságpolitika megváltoztatása, mint ahogyan az a tervkonceptióban (1981—1985-re) kifejezésre is jut. Tehát gazdaságpolitikát is változtatunk.

Másodszor az intézményi rendszerről van szó: az intézményi rendszert akkor nem akartuk érinteni. Itt újra felmerül az a probléma, hogy alapján véve azok az intézmények, struktúrák és módszerek, amelyekkel az állam a gazdaságot a mi társadalmunkban irányítja, összhangban állnak-e a gazdasági szükségletekkel és igényekkel. Véleményem szerint nincsenek összhangban. Ennek következtében e kérdések megvizsgálása is elkerülhetetlen. Természetesen az intézmények reformja lehet szűkebb vagy tágabb. Szűkebb az, ha pl. három ipari minisztérium helyett csak kettő vagy egy marad. Szélesebb az a megoldási mód, ha megvizsgáljuk az államnak a nem gazdasági feladatokkal kapcsolatos struktúráját és a gazdasági feladatokkal kapcsolatos struktúráját. E vizsgálatok eredője gyanánt alakíthatunk ki álláspontot arra nézve, hogy egy struktúrában ennek a két, eltérő tevékenységnek az irányítása hogyan valószínűsíthető meg.

A továbbiakban arról szólok, hogy a társadalmilag létrejött és a gazdaságilag kívánatos viszonyok nem esnek egybe ebben a pillanatban. Ezekről a kérdésekről Berend T. Iván elvtárs részletesen beszélt — én itt most nem akarok ezekre kitérni —, s ennek következtében keres-

nünk kell azt a módot, ahogyan a gazdaságilag szükséges cselekvést és a társadalmilag létrejött állapotot közelítjük egymáshoz.

Ezzel kapcsolatban a közgazdaságtudomány feladatairól szólva azt mondom, hogy tegyünk különbséget — és ez visszavezet az interdiszciplinaritás problémájához — abból a szempontból, hogy a gazdasági jelenségeket csak azért vizsgáljuk-e, hogy azokat mint absztrakt jelenségeket önmagukban jobban ismerjük, vagy azzal a céllal vizsgáljuk-e őket, hogy a gazdasági folyamatokba beavatkozzunk. Ez két teljesen különböző lehetőség. Ha az elemzés szűk értelemben vett gazdasági, akkor a kiindulópont kimondva, ki nem mondva az, hogy a gazdasági jelenségeket csak gazdasági tényezők befolyásolják. Ha a beavatkozás és az irányítás a cél, akkor azt kell nézmem, hogy a valóságos folyamatok és jelenségek — amelyekkel a társadalomban találkozunk — *vegyesek*, érthetőbben szólva: a gazdasági tényezőkön kívül politikai, társadalmi, kulturális, infrastrukturális, tudományos stb. viszonyokat is tartalmaznak, s ennek következtében a beavatkozás és az irányítás kérdései közgazdasági szempontból interdiszciplináris módszerekkel közelíthetők csak meg.

Ez nem *normatív* közgazdaságtudományt jelent semmiképpen sem, mert a normatív gondolkodásmód a valóságos viszonyokat többnyire alábecsüli, míg a közgazdasági gondolkodásmódra nagyon is jellemző volt és a jövőben is jellemző marad a valóságos viszonyok elemzése, s az azokhoz való szigorú ragaszkodás.

A következő kérdés, amivel foglalkozom, a világpiaci verseny és a nemzeti gazdaságok közötti összefüggés. Az előadásban utalok arra, hogy a világpiaccal kapcsolatban csupán az áruk, szolgáltatások, tevékenységek versenyéről szoktunk beszélni. Ez a verseny folyik a minőség, a költségviszonyok, az árak és a szolgáltatások stb. alapján. Utalok azonban arra, hogy egy ilyen korszakban, amelyben a tudományos, oktatási rendszer oly nagy mértékben befolyásolja a létrejövő gazdasági ka-

pacitásokat, mint most történik, voltaképpen nemcsak az áruk és szolgáltatások versenyeznek egymással, hanem a különböző társadalmak képességei ezen áruk és szolgáltatások előállításában.

Ha pedig a versenyt így fogjuk fel, akkor nyilvánvaló, hogy számos olyan társadalmi tevékenység eredményei, amelyeknek nincs közvetlen kapcsolatuk a gazdasággal (különösen nincs kapcsolatuk a világpiaccal), részben ebben a gazdasági versenyben nyilvánulnak meg. Magyarán, nem lehet jó az oktatási rendszer egy olyan országban, ahol az áruk rosszak, a szolgáltatások elmaradnak a követelményektől, és ahol a társadalom technikailag-műszakilag elmarad a világfejlődéstől.

És ha erről az oldalról vizsgáljuk a kérdéseket, akkor nyilvánvaló, hogy tisztán közgazdasági megfontolások alapján is sokkal többet kell pl. az oktatás és a tudomány kérdéseivel foglalkoznunk a „szuperközgazdaság” érdekében, mint ahogy erre ülésünk elnöke — Pach Zsigmond Pál — nagyon érdekes és valóban gondolatokat ébresztő bevezetőjében utalt. A különböző szakterületek közötti együttműködés szükségessé teszi, hogy a párbeszéd intenzív és sokoldalú legyen, hogy az oktatási rendszer is értékelje, hogy mi a gazdaság tényleges szükséglete. Nem elég tehát, ha az oktatás csak olyan tevékenységnek tekinti a gazdaságot, amely kiszolgálja a különböző igényeket, megteremti az oktatási feladatok ellátásának költségvetési-finanszírozási feltételeit.

A továbbiakban azon akadályokról és nehézségekről szólok, amelyek a gyors átalakulás sodrában jelentkezhetnek. Az akadályokról csak annyit, hogy azokat nemcsak korlátozó tényezőknek, hanem a jövő fejlődés kulcspontjainak tekintjük. Egyszerűbb megközelítésben: az akadályok számomra nem a cselekvéstől való tartózkodás „indokai”, és így nem a tehetetlenség tudományos alibijét jelentő elemzések és következtetések.

Legutóbb valamilyen vitán kiderült, hogy egy intézményünkben azzal foglalkoznak, melyek azok a tényezők, amelyek a műszaki fejlődést gátolják, és hogy két

és fél évig csupán az akadályokat kívánják elemezni. Én azt gondolom, hogy gazdaságtörténeti szempontból indokolt lehet az ilyen megközelítés, de nyilvánvaló, hogy egy élő társadalom szükségletei szempontjából az új úton történő elindulás a döntő, noha azon az úton akadályok is vannak.

Ezen akadályok egyikét-másikat én is megemlítem, pl. teljesen lehetetlen dolog, hogy nálunk a kapacitásokat több évvel a terv kezdete előtt leterhelik és ugyanakkor rugalmasságot követelnek, s teszik ezt olyan világpiaci körülmények között, amikor minden országban mélyreható struktúraváltás van, és amikor egy-két év alatt hatalmas strukturális átalakulások mennek végbe. Hol vannak azok a csodálatos bölcsek, akik évekkal előre meg tudják mondani, hogy a különböző piacokon 4—5 esztendőn belül milyen struktúrára lesz szükség?

Ezt nem tudjuk olyan pontosan megmondani. Nyilvánvaló tehát, hogy manőverezési szabadságra van szükség. Nem célszerű és nem racionális minden kapacitás lefedezésére törekedni már a tervidőszak elején. Bizonyos szabad kapacitásokat hagyni kell, mert ezek biztosítják a rugalmasságot, a rugalmasság pedig több előnyt nyújt, mint a termelési kapacitásoknak az a látszólagos fedezettsége, amelynek gyakori következménye eladhatatlan, rossz minőségű és drága termékek előállítása.

Egyetlen problémát említenék meg ezzel kapcsolatban: a politikai-ideológiai képzést, amiről szintén csak azt akarom megismételni, ami az előadásban van: hogy az ideológiának elsősorban a társadalom előtt álló új feladatok felismerésében és a társadalomnak e felismerések jegyében történő serkentésében kell példát mutatnia, azaz nemcsak az elvont elméleti álláspontok védelmében. Gondolni kell arra ugyanis, hogy a nézetek védelme nem a nézetekért folytatott absztrakt elméleti vitákban szokott eldőlni, hanem azon valóságos politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális stb. küzdelmekben, amelyek különböző társadalmak között folynak. Ha e valóságos küzdelmekben elmaradunk és nem mutatunk

fel megfelelő eredményeket, úgy nem tudunk előrehaladni.

A mai helyzetben ugyanis a versenyben álló szocialista gazdaság és társadalom már nem engedheti meg magának azt az *időveszteséget*, amely a valóságos társadalmi-gazdasági folyamatok konkrét elemzésében kialakult „reformkonceptciók” magvalósítását — ideológiai okokra hivatkozva — halogatja. A különböző reformkonceptciók megérése és kidolgozása után gyakran 3—4 esztendő is igénybe vesznek azok a terméketlen viták, amelyek a változások bevezetését halogatják. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy nálunk nemcsak a műszaki-technikai újítások bevezetése szenved megengedhetetlen késedelmet, hanem a társadalmi-gazdaságiaké is.

Ez megengedhetetlen. Egy elmaradott társadalomnak, mely elindul a fejlődés útján, más az időrendszere. Ez az időrendszer *látszólag* független a világban és a világ-gazdaságban végbemenő fejlődéstől. Ezen időrendszerben más logika érvényesül: nekünk többszáz éves elmaradásunk van, amit nem tudunk 10—15—20—25 év alatt behozni, de igyekszünk pótolni. A társadalom és a gazdaság fejlődése látszólag ebben az időrendszerben történik. Az elmaradottság felszámolása után azonban már újra más gazdaságokhoz és más nemzeti államokhoz kell viszonyítani a cselekvést. Nem vehetjük alapul a múltbeli elmaradásból adódó időrendszert, ma már az „érthető” elmaradásért is súlyos árat kell fizetni a világpiacra, ahol az árakat a kereslet-kínálat törvényei szabályozzák. Nem kívánok a múlttal sem vitába, sem perbe szállni, de most már semmit sem juttat kifejezésre az, hogy ötszázszor annyink van valamiből, mint 1526-ban volt. Most azt kell objektív gazdasági kritériumok alapján eldönteni, hogy a mai világvalóságban, helyzetünkben, rendszerünkben, harcunkban — a szocializmus nemzetközi pozícióit is figyelembe véve — mit kell tennünk a gazdaságban. Ennek következtében időrendszerünket és ezzel kapcsolatos gondolkodásunkat ebből a szempontból át kell alakítani.

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy elérkeztünk egy olyan időponthoz, amelyben — anélkül, hogy szuperközgazdaságtant művelnénk — a gazdaságot fenyegető veszélyek világviszonylatban és nemzeti társadalmunkban olyan nagyok, hogy az összes többi területnek velünk együtt kell átgondolnia azon körülményeket, amelyek kialakultak. Másfelől ennek alapján kell kialakítanunk egy olyan új cselekvési rendszert, amely alkalmasnak tűnik arra, hogy a magyar gazdaság — és a többi szocialista ország gazdasága is — meg tudja állni a helyét ebben a nagy világküzdelemben.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a válságos időszakok mindig fokozni szokták a különbségeket, míg a kedvező időszakokban általában csökkennek a különbségek a gazdaságban. Ez azért lényeges, mert most világviszonylatban válságidőszakban élünk, és a válságidőszak erőteljesen szelektálja a nemzeti gazdaságokat. Látjuk, hogy pl. a Japán és Nagy-Britannia közötti különbségek 20—25 év alatt kétszeresükre-háromszorosukra nőttek. Az egyik ország fejlődik, a másik nem képes megfelelő fejlődésre.

Ebben a világversenyben a meg nem értés és térvetés feloldhatatlanul hátrányos helyzetbe hozhat bennünket, hiszen figyelembe kell venni azt is, hogy ebben a pillanatban mi többszörös versenyben vagyunk. Többé nemcsak a fejlett tőkésországok azok, amelyekkel termelési versenyben vagyunk, hanem a fejlődő országok közül a gyorsan fejlődők is. Ma már 35 olyan fejlődő ország van — és ezen nem változtat az, hogy Indiában évente hányan halnak éhen —, amely olyan vagy annál helyenként fejlettebb termékválasztékkal rendelkezik, mint amilyennel mi szoktunk megjelenni a nyugati piacon. Köztudomású ugyanis, hogy nyugati exporttermékeink legfeljebb a közepes műszaki fejlettségi skálába sorolhatók.

Nem fenyeget-e az a veszély tehát, hogy a nem szocialista országok piacairól végül is kiszorulunk?

Ez a veszély *ma még megelőzhető*. A veszély megelőzése érdekében azonban aktív és erőteljes nemzetközi gazdaságpolitikára van szükség a fejlődő világban a korszerű együttműködés kialakítása végett. Megegyezőseket kell kötni, és az így létrejött lehetőségeket mozgékonyan kell kihasználni termelési együttműködés, feladatmegosztás, kooperáció és közös vállalkozások jegyében. Ezek a követelmények természetesen az egész magyar külgazdaságra érvényesek. A mai, krízisekkel terhes világ gazdaságban csak egy olyan magyar gazdaság állhatja meg a helyét, amely az előrelátás, a tervszerűség és a tudományosság követelményeit a rugalmasság és a gyors változtatási képesség attribútumaival egyesíti.

Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”

I

Arnold Toynbee angol történetfilozófus a társadalmi mozgást a *kihívás—válasz* fogalompárra vezette vissza. A kultúrák keletkezését a kihívásra adott megfelelő válasszal magyarázta, hanyatlásukat az elmaradt vagy nem kielégítő válasszal.

A marxista történetfilozófia már kimutatta ennek az elméletnek a gyenge pontjait, világossá tette a kihívás—válasz fogalompárnak mint a társadalmi mozgásokat megvilágító általános magyarázó elvnek az elégtelenségét. Ám bizonyos esetekben a kihívás jelenségei valóban kialakulnak, és a válaszáadásban — ha összetevői az adott társadalom viszonyai által meghatározottak is — mutatkozhat olyan választási lehetőség, amely a további fejlődést befolyásolhatja.

Úgy tűnik, napjainkban a magyar gazdaságot egészében kihívás érte, és a kihívásra adott válasz próbára teszi reagálóképességét. Mielőtt azonban a reagálóképesség összetevőit kísérelnénk meg felvázolni, röviden foglalkozni kell a kihívás természetével.

Általánosan elterjedt nézet manapság, hogy gazdasági életünk problémái a világgazdasági helyzetre vezethetők vissza. A nyersanyagárak robbanása, a cserearányok számunkra kedvezőtlen megváltozása, a nemzetközi pénzügyi helyzetben mutatkozó negatív jelenségek stb., amelyekhez a legutóbbi időkben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kialakult rendszerét is veszélyeztető politikai döntések társultak, valóban kedvezőtlenül

alakították a meglehetősen nyitott magyar gazdaság számára a külgazdasági helyzetet, így a kihívás gazdaságunk alkalmazkodási készségével szemben ezekből a tényezőkből adódva valóban létrejött.

A kihívás azonban nem vezethető vissza csupán a külgazdasági feltételek változására. Pontosabban, a külgazdasági folyamatokból következő hatások csak kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek egy másik, alapvetően *a magyar gazdaságfejlődésből szervesen következő* „kihívás”-ra adott válasz számára.

A magyar gazdaságfejlődés, kimerítve azokat a lehetőségeket, amelyekre eddig támaszkodhatott — munkaerő-tartalék, olcsóbb nyersanyag, a mennyiségi növekedést lehetővé tevő beruházások (amelyek gyakran igen nagy ráfordítás árán hoztak csupán mennyiségi növekedést) stb. —, saját fejlődése következtében is olyan szakaszba ért, amelyben megváltoztak működésének feltételei. Ebben a szakaszban nincs számottevő munkaerő-tartalék — pontosabban a munkaerő-tartalék feltárása és szükség szerinti átcsoportosítása új gondolkodást, új szervezési lehetőségeket stb. igényel —, hallatlanul megdrágult a nyersanyag és az energia, beszűkültek a beruházási lehetőségek, amennyiben a mennyiségi növekedést nagy beruházások árán a népgazdaság már nem viseli el¹, és sorolhatnánk még az új, ám hangsúlyozzuk, a *korábbi növekedés által létrehozott* feltételeket, amelyek az extenzív fejlődés lezárultát és az intenzív szakaszra való áttérés (inkább minőségi mutatókkal jellemezhető) szükségszerűségét jelentik.

Az átalakulás tehát szükségszerű, ám a vártnál bonyolultabb feltételek között megy végbe. Az eddigi fejlődés során ugyanis nem csupán az intenzív fejlődést „előkészítő” és kiváltó gazdasági sajátosságok halmozódtak fel. Magában a gazdasági életben, struktúrájában (nem is szólva az úgynevezett „második gazdaság” jelen-

¹ Bauer Tamás: Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. Gazdaság, 1978. 4. sz. 58. és köv. old.

ségeiről), a gazdaság irányításában, az irányítás szervezési rendszerében, a gazdálkodás módjában, a munkaerő összetételében stb. is létrejöttek olyan jelenségek, amelyek nehezítik a szükséges változásokat. Megváltoztak az átalakulás belső társadalmi feltételei is. Új jelenségek mutatkoznak a társadalom szerkezetében, az osztályok, a rétegek egymáshoz való arányában, belső összetételében, az életmódban, a társadalmi normákban stb. *Gazdaságunk működését a külgazdasági folyamatok alakulása tehát akkor nehezíti, amidőn belső fejlődése következtében amúgy is problematikus szakaszába jutott.*

A kihívás tehát belülről és kívülről érkezett, pontosabban a belső fejlődésből fakadó kihívást a külgazdasági folyamatok hirtelen világították meg, bizonyos fókig siettettek is, egyúttal nehezítve a válasz „megfogalmazásának” körülményeit.

A gazdaságfejlődés azonban, midőn belülről létrehozta azokat az összetevőket, amelyek végül is kihívást produkáltak, felhalmozott olyan elemeket is, amelyek pusztán a gazdaság jelenségeit tekintetbe véve nehezítik alkalmazkodási készségét. Ezek a jelenségek többé-kevésbé ismertek, itt legfeljebb csak röviden utalhatunk rájuk. Ilyen pl. az ipari és a mezőgazdasági termelés kialakult aránya, az ipar belső szerkezete, a hiánygazdálkodás és következményei (pl. a már említett „beruházási hajlam”), bizonyos mértékig ilyen az ipar területi szerkezete, a kialakult szakmastruktúra is.

A gazdaság alkalmazkodási készsége azonban önmagából a gazdaságból nem érthető meg. A kihívásra adott, az új körülményekhez való alkalmazkodásában megmutatkozó válasz társadalmi feltételek között alakul ki. A gazdaság alkalmazkodási készsége tehát jelentős mértékben függ a társadalomtól, a társadalom innovációs készségétől. Röviden szólva, *a gazdaságot ért kihívásra a választ a társadalom egésze adja meg.*

A magyar társadalom korszerűsítési (modernizációs) folyamatának nem egy sajátossága példázza ennek a

megállapításnak az igazságát. Mászt nem említve, gondoljunk arra, hogy ezt a folyamatot az elmaradott társadalmi struktúra a felszabadulást követő alapvető társadalmi változásokig „sikeresen” visszafogta, sőt a szocialista átalakulás történeti feltételeiből adódóan az új társadalomba is beépültek az innovációs képességet korlátozó tényezők.²

A társadalom innovációs készsége tehát távolról sem a jóakarát, vagy általánosabban szólva a szubjektív té-

² A modernizációs, a korszerűsödési folyamat nem szinonimája sem a „fejlődésnek”, sem az evolúciónak, sem más hasonló fogalmaknak, és — felfogásomban — távolról sem idézi a fejlődés egyvonalú (unilineáris) jellegének feltételezését. Véleményünk szerint ugyanis a korszerűsödés tulajdonképpen az „elmaradottság”, a „megkésettség” és az ezekkel összefüggő, a nyugati tőkés úttól eltérő társadalmi fejlődés „párhuzamos” fogalma, amely valóságos tartalommal csak ebben az összefüggésben, következésképpen — legtágabban értelmezve is — csak az utolsó száz esztendőre értelmezhető.

A modernizációnak, a korszerűsödésnek ugyanis ellenpárja a hagyomány, éspedig napjainkban olyképpen, hogy már kialakult a társadalom bizonyos gyakorlata, amely — gazdasági-társadalmi hatékonyságában, ezzel összefüggő elemeiben stb. — szinte kikristályosult mintául szolgált (s mint „elvont” minta természetesen nem minden elemében él egyformán minden egyes úgynevezett modernizált társadalomban) a hagyományos kötelékből kilépett vagy kilépő társadalmak számára. Amidőn a ma fejletlenségnek nevezett tőkésállamokban az ipari forradalom végbement, akkor egyrészt a hagyományos társadalmi kötelékek átalakulása, eltűnése is többé-kevésbé szervesen ebbe a folyamatba beépülve történt meg, másrészt ez a folyamat maga hozta létre azokat a jelenségeket, amelyeket a korszerűsödés ismerveinek tekinthetünk. Ezzel szemben a különböző okokból megkésett és más fejlődési utat bejárt társadalmak viszonyaiban — régiótól függően — megindult a hagyományos kötelékek bomlása (Magyarországon erősebben, Romániában, Bulgáriában már gyengébben, az ázsiai és az afrikai „fejlődő” országokban sok helyütt alig), de a modern gazdálkodás, igazgatás, szervezés stb. bizonyos értelemben mint minta, másutt már kialakult, így viszonyítási alapként is élt. Mindenképpen más történeti helyzetet jelent ez, mint az, amelyben a fejlett tőkés társadalmak „modernizációja” végbement.

nyezők kérdése. Az *innovációs képesség* társadalmi méreteiben három szinten nyilvánul meg.

Mindenekelőtt a társadalom *makroviszonyainak* szintjén, éspedig a technikai, a gazdasági és ezzel összefüggésben a társadalmi szerkezet jelenségeiben, a mindezekre ráépülő politikai rendszerben. Megnyilvánul továbbá a társadalom *szervezeti* síkján, politikai, gazdasági stb. szervezeteiben, a bennük és közöttük kialakult struktúra jelenségeiben, végül pedig az *egyéni tudat* szintjén.

Ha azonban az imént óvtunk attól, hogy az innovációs képességet csak a szubjektív elemre vezessük vissza, most azt kell hangsúlyoznunk, hogy egyrészt az egyéni tudat innovációs képességét a másik két szint jelenségei befolyásolják, másrészt pedig azt, hogy mind a társadalom makroviszonyai, mind pedig szervezeti viszonyai az emberi tudaton átjutva válnak a cselekvést közvetlenül befolyásoló tényezőkké.

II

Az innovációs készséget és ezzel a sikeres alkalmazkodást nehezítő tényezők közül makroszinten elsősorban a már említett, a gazdasági struktúrába beépült irreverzibilis, „megfordíthatatlan” tényezők jelentősek. Hiába válhat problematikussá pl. energia- és nyersanyagszegény országunkban — a megváltozott energia- és nyersanyagszállítási feltételek közepette — néhány korábban olcsó nyersanyagra és energiára épült kohó- és nehézipari, vagy vegyipari termék gyártása, hiába változhat problematikussá esetleg nagy munkáslétszámú és jó színvonalú technikával dolgozó üzemek vagy iparágak helyzete, éppen ezeknek a magasan koncentrált, többségükben hagyományos ipari területeken elhelyezkedő nagyüzemeknek más termékfajtákra való átállítását (nem is szólva megszüntetésükről) a gazdaságon kívüli szférában érvényesülő racionális megfontolások mellett ha-

tározott és sokrétű érdekviszonyok is akadályozzák. Márpedig a korszerű gazdaság egyik jellemzője az adottságokra szervesen ráépülő termelészerkezet, amely elég hajlékony is a változó feltételek követésére. A termelészerkezet átalakítását egyrészt az nehezíti, hogy ez korábban nem minden szempontból adottságainkra épült, ideológiai, politikai, sőt presztízis-szempontok is közrehatottak, másrészt, hogy a „beruházott” érdekekre, a meglevőnek a kötőerején túl, továbbra is hatnak ilyen összefoglalóan, bár nagyon általánosan „tudatinak” nevezhető körülmények, amelyeknek súlyt adnak a mögöttes szervezeti, tárca-, sőt csoportérdekek. Még a sokkal kisebb — tehát üzemi méretű — termékszerkezet-változásnak is hallatlanul sok makrogazdasági, belső szervezeti és személyi összefüggése van, amelyek gyakran szinte átláthatatlanul bonyolulttá teszik a döntési helyzetet.³ A többé-kevésbé megfordíthatatlan „kötelékek” azonban távolról sem merülnek ki a termékváltást, ennek szerkezeti változását akadályozó technikai, társadalmi (mindenekelőtt az érdekekkel összefüggő) tényezőkben. Csak példaszerűen: számolni kell olyan nehezen megváltoztatható tényezőkkel is, amelyek elvileg nem lennének megfordíthatatlanok, de egy közepes gazdasági fejlettségű országban megváltoztatásuk mégis nehézségekkel járna. Gondoljunk csak az oktatás szerkezetére, a szakembergárda képzettségének összetételére az egyetemi végzettségűektől a szakmunkásokig, az infrastruktúra adottságaira, a településfejlesztés eddigi eredményeire és gondjaira stb.

³ A termékszerkezet megváltoztatása — amire egyébként sikeres példák is vannak iparunk területén (pl. a Magyar Hajó- és Darugár, a Győri Vagon- és Gépgyár stb. esetében) — egyrészt szinte világgazdasági méretű közgazdasági gondolkodást, másrészt helyi, üzemi méretű szociológiai gondolkodást is igényel. Nem csupán a termékszerkezet megváltozása, de akár egy nagyobb méretű technológiai változás is más szakmai igényekkel jár, átrendezi a szakmunkásstruktúrát (annak bér- és presztízisösszefüggéseivel együtt), aminek azután az üzemén kívüli ható következményei is vannak.

Társadalmunk innovációs képességét jelentősen befolyásolják strukturális, azaz szerkezeti viszonyaiban rejlő feltételei. Az a körülmény, hogy a szellemi dolgozók aránya meglehetősen magas (az 1980. évi népszámlálás előzetes adatai szerint 24,9⁰/₀), önmagában kedvező feltételt jelent. Ha azonban tudjuk, hogy az 1973. évi mikrocenzus adatai szerint a szellemi foglalkozású dolgozók 31,6⁰/₀-ának még középfokú iskolai végzettsége sem volt, vagy hogy a felső vezetői beosztásokban (igaz, 1971. évi adatok szerint) műszaki munkakörökben 16,3⁰/₀, gazdasági munkakörben 22,8⁰/₀ nem rendelkezett a megfelelő képzettséggel, és a középvezetők esetében a nem magas szinten kvalifikáltak aránya 60—70⁰/₀ (munkakörök szerint eltérően), akkor a szellemi dolgozók aránya már nem egyértelműen kedvező. Azt jelzik ezek az adatok — más jelenségekkel együtt értelmezve —, hogy a magyar ún. középosztályt jellemző egykori sajátosság: a hatalmi elem túlsúlya a szakelemmel szemben (amelyet a felszabadulást követő átalakulások szükségképpen erősítettek) ma is él a szellemi dolgozók rétegének jelentős részében, holott napjaink viszonyai ezt már nem csupán nem indokolják, hanem diszfunkcionálissá teszik. Más tényezők is kedvezőtlenek azonban: pl. a szellemi dolgozók rétegeződésének és ezen belül is az értelmiségiek arányának jelenségei. Viszonylag nagyarányú ugyanis a nem vagy alacsonyán kvalifikált szellemi munka. Ezt a réteget — amelyet egyébként a mienkhez hasonló gazdasági fejlődés mindenütt jelentősen megnövelt —, pontosabban arányát két szempontból tartjuk problematikusnak. Egyrészt mert e réteg növekedése nemcsak a gazdaság szintjének, a gazdaságirányítás kialakult mechanizmusának a következménye, hanem szervezeti és irányítási problémákból, pl. a szervezeti túlhierarchizáltságból, a szervezeti és pozicionális kettőzöttségből stb. is fakad. Másrészt azért problematikus ez a réteg, mert — éppen nagy arányánál fogva — inerciát, mozdulatlanságot, az innováció szempontjából esetenként ballasztot is jelenthet. (S mindkét szempontból össze-

függ a pejoratív értelemben vett bürokratizmussal.) Problematikus továbbá a magasan kvalifikált értelmiségiek fizetésének aránya más dolgozókhöz képest (ami jelentős részüket másodállásra, mellékfoglalkozásra vagy éppen a „második gazdaságban” végzett munkára készíti). Kedvező a szakmunkások arányának növekedése az iparban (1977. évi adatok szerint 49⁰/₀), kedvezőtlen azonban a köztük is jelentkező inkongruencia, és kedvezőtlen a segédmunkások aránya (az iparban ugyan csak 12,6⁰/₀, de ha valamennyi ágazatot figyelembe vesszük — a mezőgazdasági termelészövetkezetekben dolgozók nélkül —, ez az arány már több mint 20⁰/₀, és több mint 58⁰/₀-uk nő). Társadalmunk fejlődésének sajátosságai-
ból tehát az innovációs készség és a gyors alkalmazkodás szempontjából kedvező és kedvezőtlen hatást mutató jelenségek egyaránt adódnak. Tény pl., hogy a munkásoknak az összkeresőkön belüli aránya 1980-ban 58,5⁰/₀. Az is tény azonban, hogy ezeknek több mint fele mezőgazdasági környezetben lakik, ezek jelentős része úgynevezett bejáró munkás, és többségük háztáji, illetőleg kisegítő gazdasággal rendelkezik. A háztáji és a kisegítő gazdaságok természetesen népgazdasági szempontból elengedhetetlenül szükségesek. Az is bizonyos, hogy tulajdonosaiknak jelentős többletjövedelmet biztosítanak. Ám az is igaz, hogy az innovációs készség szempontjából kedvezőtlen életformát konzerválnak, alkalmazkodási és munkafegyelmi nehézségeket okoznak, kedvezőtlenül hatnak a képzésre.⁴

A társadalom innovációs készsége szempontjából egyértelműen „visszatartó” tényezőt jelentenek azok a társadalmi „rétegek”, amelyeket többoldalúan hátrányos helyzetben levő réteggként⁵ foghatunk fel. E rétegek,

⁴ E problémára lásd bővebben *Andics Jenő: A technikai haladás problémái a gazdasági szervezetekben.* Budapest 1977. 97. és köv. old.

⁵ E rétegeket a szociológiai szakirodalomban „relatíván dep-
rivált” rétegnek is nevezik. A „relatív depriváció” fogalmának alkalmazása a többoldalúan hátrányos helyzetben lévők cso-

csoportok anyagi körülményei, életviszonyai, sajátos társadalmi jelenségei, különösképpen a nagycsaládosok helyzete, egy részük lakóterületi elhelyezkedése (városokban pl. a leromlott negyedekben) és a devianciára való „hajlandósága” stb., végül a réteg egy részének önreprodukáló sajátossága bizonyos értelemben ugyancsak visszafogó erő. Nem csupán azért, mert — szociálpolitikai ráfordítás formájában — olyan erőforrásokat köthetnek le, amelyek a magyar társadalom fejlettségi szintjén nem jelentéktelenek, hanem mert helyzetükből fakadó életmódjukkal — legalábbis részük — olyan tudati állapotot fejlesztenek ki és tartanak fenn (pl. a képzettség, a műveltségi szint alakulásában, a munkafegyelemben stb.), amely objektíve csökkenti az innovációra való hajlandóságot. E többoldalúan hátrányos helyzetben levő rétegek léte önmagában ugyan nem lenne irreverzibilisnek tekinthető, de megfelelő anyagi eszközök hiányában éppen a hátrányos helyzetet okozó tényezők felszámolása ütközik nehézségekbe.

Feltétlenül érinti a társadalom reagálóképességét a társadalmon belüli, az osztályokat, rétegeket érintő mozgás. Először is az osztályok és rétegek egymáshoz viszonyított közeledésére és távolodására kell utalnunk. Az úgynevezett „rendi” jellegű távolság a magyar polgárosodás csökevényes jellege miatt fennmaradt jelenség, a társadalom adaptációs képességét akadályozó tényező, mindent meg kell tehát tenni összefüggéseinek feltárására, és ezzel elősegíteni eltűnését. Nem ez a helyzet azonban az úgynevezett „egyenlőtlenséggel” ál-

portjaira Peter Townsend nevéhez fűződik. Lásd *P. Townsend* (ed.): *The Concept of Poverty*. London 1971. Nyilvánvalóan jelentős különbségek vannak azonban az ilyen helyzetben levő rétegek, csoportok között, a helyzetnek nem is minden következménye azonos: aligha találunk pl. devianciára való hajlamot a nyugdíjasok körében. Közös vonásuk azonban, hogy az átlagosnál rosszabb életfeltételek között élnek (bár esetleg különböző tényezők folytán), és így szociálpolitikai „kezelést” igényelnek.

talában. Az „egyenlőtlenség” meglehetősen divatos probléma napjainkban; egyes nyugati filozófiai, szociológiai irányzatok (bizonyos értelemben a nyugati „új baloldalon” kibontakozott érvrendszerekkel) a társadalom minden problémáját az egyenlőtlenségre vezetik vissza, és a legfontosabb feladatot a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésében vagy radikális csökkentésében látják. Azt hiszem azonban, hogy a társadalmi különbségek, egyenlőtlenségek, sőt esetenként ellentmondások is funkcionális jellegűek, legalábbis társadalmunk mai szintjén. Azaz a fejlődést előmozdító szerepük is lehet. Lényeg az, hogy ezek az eltérések ne a hagyományos „rendi” távolságot konzerválják, erősítsék, hanem a teljesítmény, a befektetett energia, a tudás honorálása következtében és természetesen nem formális ismérvek alapján alakuljanak ki. Tulajdonképpen ezt tekintjük lényegesnek az osztályok és a rétegek közötti mozgás megítélésében is. A társadalmi átrétegződésben álló mobilitás kétségtelenül csökkent szocialista fejlődésünk első évtizedeihez viszonyítva. Leszámítva azt, hogy akkor a mobilitás egy társadalmi *formációváltás* gazdasági és politikai velejárójaként növekedett, tehát mércének aligha tekinthető. megkockáztatnám azt a kijelentést is, hogy egy stabilan „beállt” mozgás nem *szükségképpen* negatívum. Negatív jelenség a mozgás azonban, ha a képességtől és tudástól független mobilitás formájában alakul ki, akár úgy, hogy társadalmunk mechanizmusai nem vagy nehezen teszik lehetővé az erre alkalmasak társadalmi helyének megváltoztatását, akár úgy, hogy a mobilitást e tényezőktől függetlenül, mesterséges ismérvek alapján erőltetjük.

A szocialista társadalom fejlődésével foglalkozó nyugati irodalomban az innovációs készséget is érintő változásokat látnak a szakelem jelentőségének fokozódásában az „ideológiai elem” rovására. Feltételezésük szerint az „ideológiai uralommal” szemben „új technokrácia” alakult ki, a régi „pártkáderek” átadják helyüket a

fiatal technikai szakembereknek, „a hangsúly a politikai ellenőrzésről a gazdasági korszerűsítésre helyeződik”⁶, és még sorolhatnánk a hasonló megállapításokat. A változást a szakelem előretörésében látják, a visszafogó erőt az ideológiai kötelékben.

A probléma azonban sokkal összetettebb, semhogy az ideológia és a szakszerűség (nem is mindig reális) fogalompárjában kezelhető lenne. Nem szólva most az ideológiai elemek szükségszerű (éspedig funkcionális jellemből fakadó) változásáról — amelynek problémájára még visszatérek —, és nem ismételve a politika és a szakszerűség viszonyának alakulásáról másutt már elmondottakat⁷ (amelyekből itt csak arra emlékeztetek, hogy a politika szükségképpen szakosodik, éspedig nem csupán a politikai tevékenység mint „szakma” értelmében, hanem a politika által átfogott területeken — gazdaság, kultúra, jog stb. — szükséges szakismereteknek a politikai tevékenységbe való bejutása értelmében is), csak néhány körülményre utalok.

Mindenekelőtt arra, hogy a szocialista társadalomépítés menetében új szakembergárda képződött, amely gárda szaktudásának „ideológiai kontrollja” más jellegű, mint akár egy-két évtizede volt. Ez az „ideológiai (vagy politikai) kontroll” a mai körülmények között inkább az egész társadalom szempontjának és a célok összefüggéseinek „beviteleként” érvényesül a szükségképpen lehatárolt és gyakran szűken felfogott szaktevékenységbe.

⁶ Lásd erre átfogóan W. Welsh: *Elites and Leadership in Communist Systems: Some New Perspectives*, Laboratory for Political Research, Reprint Series No. 63, The University of Iowa, 1976. 165. és köv. old. A probléma úgy is megjelenik a nyugati irodalomban, hogyan integrálhatók a szakértők a politikai célok megvalósításába anélkül, hogy ők határozzák meg ezeket a célokat. Lásd M. Field (ed.): *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*, Baltimore and London 1976. 39. old. Ez a szembeállítás is a kérdés helytelen megfogalmazásáról tanúskodik.

⁷ Kulcsár Kálmán: *Társadalom, politika, jog*. Budapest 1974. 50. és köv. old.

(Fejlődésünk során tapasztalhattuk már a „műszaki”, majd a „gazdasági” fantázia „szabadon szárnyalásából” fakadó káros következményeket. Ezeknek akkor megvoltak az ideológiai összefüggései is. Napjainkban pedig nem elképzelhetetlen, hogy a társadalmi fejlődés teljességének szempontjai éppen a fejlődéssel kapcsolatos politikai-ideológiai szinten fogalmazódjanak meg, és az ilyen elemek segítsék az esetleg csak szakirányú törekvések ellenőrzését.) Mint minden tudati jelenségben, az ideológia alakulásában is jelen lehetnek természetesen olyan szubjektív tényezők — érdekösszefüggésekkel —, amelyek a szükséges változásokat is nehezítik.

A szocialista társadalomfejlődésben megnyilvánuló korszerűsödési folyamat önmaga belső mozgásából következően hozza létre az értelmiség és a szakemberréteg növekedését, és egyúttal megköveteli e folyamat jelenségeinek szakszerű megközelítését is. A politikusi „nemzedékváltás”⁸ következményei is ebben az irányban hatnak: nem szembeállítják, hanem közelítik egymáshoz — mindenekelőtt összetételben — a politikusi és a szakemberi csoportokat.

A társadalom innovációs készségének a kibontakozását inkább olyan rétegek vagy csoportok hátráltathatják, amelyeknek *érdekei a meglevőhöz*, különösképpen a meglevő szervezeti struktúrához, illetőleg az ebben a struktúrában elfoglalt státushoz kötődnek. A struktúra megváltozása ugyanis anyagilag vagy a hatalmi viszonylatokban való elhelyezkedésükben hátrányosan érintené őket. (Ilyen ellenállás volt tapasztalható pl. az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése után olyan vállalati vezetők, közép szintű irányítók részéről, akik nem tud-

⁸ A politikusi nemzedékváltás napjainkban megy végbe, amidőn az idősebb — többnyire a munkásmozgalomban, illetőleg a szocialista fejlődés első évtizedeiben kialakult — politikusi nemzedék fiatalabbaknak, általában egy-egy szakterületen is kiképzett korosztálynak adja át a helyét. Itt jegyezzük meg, hogy az új politikusi nemzedék politikai alkatának sajátosságai jelentősen függenek politikussá váló „szocializálásuk” körülményeitől.

tak már megfelelni a nagyobb vállalati önállóságból fakadó követelményeknek, féltek a kockázattal együtt járó felelősségvállalástól, illetőleg nem tudták átlátni az ilyen módon gazdálkodó vállalatok irányítását.) Az ilyen „rétegeknek” vagy inkább csoportoknak a helyzeti adottságai azonban bizonyos „ideológiai” következményekben is megnyilvánulnak. A saját érdekeik lehetséges sérelme elleni védekezést, a meglevőhöz való ragaszkodást ugyanis többnyire korábban elfogadott eszmék védelmébe burkolják, így bizonyos innovatív elemek megjelenését vagy képviselését az „ideológiai integritás” elleni támadásként foghatják fel.

Ebben az érdekviszonylatban azután a magyar társadalom *hagyományosan kialakult* egyes vonásaiból megmaradt elemek is közrehatnak. Mint már említettem, a magyar társadalomfejlődés sajátosságai folytán a hatalmi elemnek a szakelemhez viszonyítva általában nagyobb súlya volt a vezető és értelmiségi rétegekben, s a szakelem háttérbe szorulását a szocialista fejlődés egyes tényezői is segítették.⁹ Ezzel függ össze a — különösen

⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a hatalmi elem hagyományos túlsúlya a magyar közigazgatásban a szakismerettel szemben sajátos módon mutatkozik meg az alacsonyabb szintű közigazgatási vezetőkkel szembeni társadalmi elvárásokban is. Ezt jelzik Losonczy Ágnesnek és munkacsoportjának 1969-ben 2000 családból álló mintán végzett Békés megyei vizsgálatai. Eredményeik szerint a tanácsi vezető felé megnyilvánuló elvárások sorrendje: 1. etikus magatartás, 2. emberi törődés, bánásmód, 3. szakmai hozzáértés, 4. hatékonyság. Lásd *Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékben.* Budapest 1977. 633. és köv. old. Világos, hogy éppen a leggyakrabban említett elemek a hatalmi helyzettel vannak összefüggésben. Nagyon jellemző továbbá, hogy a foglalkozási rétegezethez szerinti bontás azt jelzi: „minél kiszolgáltatottabb helyzetben van az ember, minél távolabb van a döntés lehetőségétől vagy a beleszólás jogától, annál fontosabb számára az emberi bánásmód, a humanitás, törődés nem tárgyszerű, nem is érdemi hasznú, hanem emberséges, sőt érzelmileg, erkölcsileg motivált módja. És minél magasabban van... viszonylag alacsonyabb az emberséges bánásmód mértéke, és igényes a hatékony, jó és eredményes tevékenységgel szemben.” (Uo. 642. old.)

a középszintű — döntési folyamatok esetenként sajátos összefüggésrendszere (a személyi kapcsolatokon alapuló vagy éppen „fehér asztal” mellett született döntések), a hatalmi elemhez kapcsolódó és valóban nemegyszer a dzsentri autokratizmust idéző vagy a dzsentri magatartásra emlékeztető életfelfogás összes következményeivel együtt. (Ilyen pl. a pozíció személyes előnyökre való felhasználása, a hatáskörbe tartozó állások személyi, baráti vagy éppen rokoni alapon való betöltése stb.)

III

A már *kialakult szervezetrendszer konzerváló ereje* — mint az innovációt gyengítő tényező — ma már szociológiai közhely, és semmiképpen sem csak a magyar vagy a közép-kelet-európai viszonyok között érvényesül. Lényegében az is közömbös, hogy a szervezetek — működjenek akár politikai vagy gazdasági területeken — valóban a Max Weber által kialakított „ideáltípus” elemeit többé-kevésbé teljesen megvalósító módon „bürokratikusak”, vagy sem. A szervezet „konzervatív” magatartása bizonyos mértékig a szervezet felépítéséből, a struktúrájának megbontásával való szembenállásából, az előírásokkal, normákkal való teljes — a célra való tekintet nélküli — azonosulásából éppenúgy következhet, mint a szakismeret elégtelenségéből fakadó bizonytalanságból, a felelősségtől való félelemből stb.¹⁰

Következhet azonban a szervezeti konzervativitás a *célhoz vagy a funkcióhoz viszonyítva nem megfelelő szervezetrendszerből is*. Az a körülmény pl., hogy a gazdaságirányítás koncepciójának megváltozását (a köz-

¹⁰ Lásd erre *Laky Teréz*: Számítógépek hatékony alkalmazásának szociológiai feltételei. INFELOR Kutatási beszámoló. Budapest 1972. A szakismeret elégtelensége, a „kvázi szakismeret” jelenléte a szakszerűsége épített szervezetekben az egyik legfontosabb forrása a pejoratív értelemben vett bürokratikus jelenségeknek.

ponti tervutasításos rendszertől a piaci viszonyok hatásának felhasználása, a vállalati önállóság felé) nem követte a gazdaságirányítás szervezetrendszerének megváltozása, jelentősen közrehatott a vállalatok és az ágazati minisztériumok közötti korábbi hierarchikus függési viszonyok újjáéledésében, azaz a korábbi irányítási mód egyes vonásainak további érvényesítésében. A gazdaság ágazati miniszteriális irányításának fennmaradása önmagában is a gazdaságirányítás korábbi jellemzőihez kapcsolódik: a „hierarchikus tervezési rendszerhez”, a mennyiségi növekedésre és a végtermékre való orientáltsághoz. Ez az önmagában is szervezeti nehézséget „termelő” irányítási rendszer (amelynek természetesen megvannak a maga sajátos érdekösszefüggései) konzerválta a közigazgatási és a gazdálkodási elemek összekeveredését, esetenként a gazdálkodásnak közigazgatási tevékenységgel való helyettesítését (nem szólva a „tárcaérdekek” gyakran negatív hatásáról).¹¹

A meglevő szervezetrendszer konzerváló erejének elsődleges forrására Michel Crozier francia szervezetszociológus mutatott rá. „Egyetlen modern szervezet — írja — legyen az bármilyen, sem kerülheti el a szükséges átalakulást, állandóan arra kényszerül, hogy alkalmazkodjon környezetére, valamint személyzetre kevésbé szembeötlő, de legalább annyira mély változásaihoz. Egy szervezet sem maradhat fenn, ha nem elég rugalmas, és nem képes alkalmazkodni.”¹² Ebből a követelményből az egyéni kezdeményezésnek, találékonyságnak igen fontos szerepe következne, amelynek kiteljesedése azonban — szinte minden szervezetszociológiai tanulmány szerint — a szervezetekben nehézségekbe ütközik. Ha a változásra való hajlandóság alacsony szintű a „bürokratikus” szervezetben, sőt a „személyzetet” lényegében olyan normák nevelik, amelyek a legkisebb részletekig

¹¹ Lásd erre *Kulcsár Kálmán: Gazdasági szervezetek, belső és külső környezetük. Vezetéstudomány, 1977. 3. sz. 8—10. old.*

¹² *M. Crozier: Le phénomène bureaucratique. Párizs 1963. 246. old.*

előírják azt a viselkedésmódot, amelynek alapján a szervezet „kvázi” gépszerű működése legjobban megközelíthető (és ez szükségszerű is, hiszen a szervezet működése a koordinált munkamegosztáson alapszik), akkor — ahogyan Crozier hangsúlyozza — a változó viszonyokhoz való alkalmazkodás nehézsége végül is *a valóság előtt való menekülést* eredményez: „Mindenesetre az összes szervezetben ugyanezzel az erős igyekezettel találkozunk, ami arra irányul, hogy hogyan lehet a valóság előtt elmenekülni. Ez az igyekezet, amibe, legalábbis részben, minden szervezet belebukott, pontosan megfelel az általunk meghatározni szándékozott »bürokrácia« jelenségnek. A személytelen előírások, amelyek önkényesen kiküszöbölik a nehézségeket, a centralizáció, amely megakadályozza a tények megfelelő ismeretét, megannyi »bürokratikus« eszközt jelentenek, az azelőtt elkerülhetetlennek tűnő alkalmazkodás és változások elkerülésére.” És a következtetés: „Bürokratikus szervezeti rendszernek nevezünk minden olyan szervezeti rendszert, amelyben a hibák, információk, korrekciók sorrendje rosszul működik, és ahol ennek következtében nem korrigálják és nem állítják át — az elkövetett hibákhoz mérten — a lehető leggyorsabban a cselekvési programot. Más szóval, a bürokratikus szervezet az a szervezet, amely nem képes arra, hogy az elkövetett hibákhoz mérten korrigálja magát. Az olyan »bürokratikus« cselekvési modellek, amelyeket ez a szervezet követ, mint például az előírások személytelensége és a döntések centralizációja, oly stabilak, hogy a szervezet belső egyensúlyának integráns részévé váltak, ha pedig egy előírás akadályozza, hogy a tevékenységet adekvát módon elvégezhessek, az ebből a diszfunkcionális helyzetből fakadó nyomás nem azt eredményezi majd, hogy ezt az előírást eltörlik, hanem ellenkezőleg, az előírás kiterjesztéséhez és megszilárdításához vezet.” Végül is „a bürokratikus szervezeti rendszer csak akkor enged a változásnak, ha a rendszer már valóban súlyos disz-

funkciókat okozott, és már nem képes szembeszállni velük”¹³.

Crozier tehát a változásra való képtelenségben, illetőleg a változások mindenképpen elkerülésére való törekvésben látja a bürokratikus szervezet lényegét (így bizonyos értelemben összemosza a bürokratikus szervezettípus sajátosságait és a pejoratív értelemben vett bürokratikus jelenséget).¹⁴ Pedig a „változásra való képtelenség”, pontosabban annak foka inkább következmény, amely egyrészt a szervezet belső jelenségeinek alakulásától, másrészt a szervezet társadalmi környezetétől függ.

Ami a magyar szervezetek belső jelenségeit illeti, ebből a szempontból meglehetősen súlyosan esik a latba a szak-, illetőleg a hatalmi elem viszonyának eltolódása, a kettő közötti egyensúly hiánya. Minthogy az elvileg a szakszerűsége épített szervezettípusban a szakszerűség gyengesége (a „kvázi” szakszerűség a valódi szaktudás helyett) a pejoratív értelemben vett bürokratizmus fokozódását eredményezi, a változásokhoz való alkalmazkodás és a változásra való képesség gyengül. Könnyen belátható, hogy az esetenként egyáltalán nem létező vagy alacsony fokú szaktudás megnehezíti már magának a változás szükségességének a *felismerését* is. A berögzött és idejétmúlt szakismeret pedig gyanúval fogad minden új jelenséget. A szervezeti rendszerben évtize-

¹³ Uo. 247. old. A változások problémájára bővebben: uo. 257. és köv. old.

¹⁴ A bürokratikus jelenséget ugyanis három értelemben fogjuk fel: a bürokratikus szervezet (a Max Weber által kialakított ideáltípus értelmében), a pejoratív értelemben vett bürokrácia vagy bürokratizmus, és végül a bürokrácia mint uralmi helyzetben lévő igazgatási végrehajtó szervezet. A három értelem megkülönböztetendő, bár nem függetleníthető egymástól: a második jelenség az első, a bürokratikus szervezet diszfunkcionális terméke, a harmadik pedig tulajdonképpen ugyanez, de meghatározott történelmi-társadalmi helyzetben következhet be. Lásd *Kulcsár Kálmán: A politikai rendszer és a politikai folyamat.* (Sajtó alatt.)

dek alatt létrejött pozicionális és szervezeti kettőzöttség pedig önmagában is csökkenti a gyors reagálóképességet.¹⁵

A szervezet társadalmi környezetének jelenségei két szempontból jelentősek a változásra való képességgel összefüggésben. Egyrészt a társadalmi környezet a szervezet „bürokratikus” jellegének szinte mérőműszere, amelyben a változásokhoz való adaptációs képesség nemcsak a szervezet belső sajátosságaitól függ, hanem a környezet jelenségeitől is.

A szervezet környezetében történetileg kialakult sajátosságok élnek, amelyek a szervezet számára működési feltételeket jelentenek, segíthetik vagy korlátozhatják a változásokhoz való alkalmazkodási készséget. Ezek a sajátosságok sokszor nehezen foghatók meg a szociológia konkrét fogalmaival, nemegyszer kulturális jellegűek, a tradicionális tudattartalomtól következnek, vagy berögzött gyakorlat következményei, más esetben akár politikai elvárásokban vagy éppen a szervezet számára cselekvési keretet jelentő jogszabályokban is fellelhetők. Nehezen várható el a közigazgatási szervezettől pl., hogy újítson, hogy eltérjen a „bevett gyakorlattól”, ha vezetőitől és tagjaitól az óvatosságot, a konfliktusok kerülését, vagy döntéseik jó néhány más szervezettel való előzetes egyeztetését várják el, és az „eredetiség” esetleg pozicionálisan veszélyezteteti. Hasonlóképpen nehezen várható el a kockázatvállalás az „új” érdekében at-

¹⁵ A szervezeti kettőzöttség kétféleképpen jön létre: egyrészt pozicionális kettőzöttségben, amidőn a pozíciónak elégtelen szakismerettel való betöltése folytán jön létre a feladat ellátására második pozíció, másrészt, amidőn párhuzamos szervezettrendszerek alakulnak ki. Bizonyos fokig ilyen kettőzöttséget vagy többszörözöttséget jelentenek az eredetileg „mozgalmi” szervezetek (szakszervezet, Hazafias Népfront, Vöröskereszt, és az úgynevezett rétegszervezetek, az ifjúsági és nőszervezetek) mellett kifejlődött „igazgatási” jellegű szervezetek, amelyek azután a döntések többszöri egyeztetését igénylik, sőt nemegyszer párhuzamos döntések is születnek ugyanazon feladatkörön belül.

tól a termelővállalattól, amelyet a szabályozórendszer esetleg éppen az ellenkezőjére ösztönöz.

A szervezet alkalmazkodását az újhoz jelentősen befolyásolják a környezetében élő *érdekviszonyok*, illetőleg az a körülmény, hogy az érdekek érintettségüktől függően és érvényesítési képességeiknek megfelelően hogyan jutnak be a szervezetbe, és hogyan hatnak benne: a változás vagy a konzerválódás irányában. Minthogy a szervezet nyitott rendszer, a környezeti érdekösszefüggések a szervezetbe bejutva belül is kifejeződhetnek érdekkonfliktusokban. Ezeknek a konfliktusoknak a feloldása a szervezeten belüli változásban (és ezzel általában a környezethez való alkalmazkodás érdekében) is kifejlődhet. Az érdek érvényesítésének lehetőségét befolyásoló tényezők tehát nem csupán a szervezet belső hatalmi viszonyait alakítják, hanem közrehatnak a szervezet változásra való képességének alakulásában is.

A szervezet és a társadalmi környezet összefüggésében az érdekviszonyok jellege és kifejeződésük lehetősége különösen lényeges a közigazgatási szervezet esetében. Ne vitassuk most azt a kérdést, mennyire funkcionális vagy diszfunkcionális jellegű a közigazgatási szervezetnek mint érdekérvényesítési csatornának a működése. (Vannak vélemények, amelyek szerint az érdekérvényesítés a közigazgatási szervezetben diszfunkcionális, s tulajdonképpen a ki nem fejlődött politikai csatornákat pótolja.) Mindenképpen problémánkhoz tartozik azonban az a kérdés, vajon a közigazgatási szervezeti egységek minden esetben *reális érdekviszonyokra* épülnek-e.

Hosszú ideje problematikus a *megyerendszer* helye a magyar közigazgatásban. Többször megkérdőjelezték modern jellegét, célszerűségét. Ezúttal azonban csupán az imént említett szempontból utalok a megyerendszer problémájára, ám ez is történeti összefüggésű. Bibó István fejtette ki, hogy a magyar vármegye a XIX. század közepétől megszűnt az eleven nemesi önkormányzat

szervezete lenni, s a hivatalnokká vált nemesi osztály önfenntartásának és önadminisztrációjának színhelye lett. Felülről nézve a megyei rendszer nehezen ellenőrizhető, tevékenysége nem eléggé elmélyülten szakszerű, alulról nézve túlságosan távoli ahhoz, hogy az egész megye lakossága számára organikus érdeket jelentsen, s vonzza a közéletiséget, a megyei közvélemény érdeklődését. Így nem igazi szakigazgatási központ, és nem is igazi önkormányzat. A vármegyei „önkormányzati” képviselőt „hamis” jellegére, arra, hogy „nincs gyökere a közösségben”, már sokkal korábban is rámutattak: Ferdinandy Gyula egykori belügyminiszter pl. 1920-ban benyújtott törvényjavaslatainak indoklásában is kijelentette ezt, és pedig a dzsentri uralommal szembeni reformokra törekedve.¹⁶ Bibó István fent összefoglalt fejtegetéseinek lényege is megtalálható már a Nemzeti Parasztpárt 1946. évi közigazgatási reformtervezetében, amely lényegében az ő és Erdei Ferenc munkája volt.¹⁷ A „nemesi vármegyét” túlélő megyei szervezet jellegzetes vonásai közül azonban nem csupán az organikus érdekviszonyok hiánya, így „kvázi” érdekképviselői jellege problematikus ma is, hanem megmaradt a hatalmi elem túlsúlya is a szakismerettel szemben. Az elégtelen szakismeret és a kifejezetlen autonómia együttes hatása *szervezeti öncélúságot* eredményezhet, és ezzel a változásokkal való szembenállást is. Az „Ugocsa non coronat” irracionalizmusa, ha nem is kijelentve, de tevékenységben még megmaradt lehetőség.

A szervezet innovációs képességének és az érdekérvényesítés lehetőségének *összefüggését* az üzemi szervezet és társadalmi környezete kapcsolatában végzett hazai empirikus szociológiai vizsgálatok is megerősítik. Az érdekérvényesítés képessége, lehetősége „a szervezeti és végső fokon a társadalmi-gazdasági viszonyok által alap-

¹⁶ Csizmadia Andor: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Budapest 1979. 420. old.

¹⁷ Lásd uo. 542. és köv. old.

vetően meghatározott objektíve létező jelenség”, azaz nem értelmezhető az egyének, csoportok, rétegek olyan tudati sajátosságaként (jöllehet tudati elemei is vannak), amely az adott szervezeti-társadalmi helyzetektől, végső soron pedig a társadalmi-gazdasági viszonyoktól független.¹⁸ Az érdekérvényesítés esélyei sem kötődnek egyik vagy másik társadalmi réteghez vagy csoporthoz. Ennek a képességnek az alakulása az adott helyzettől függ, és előfordul, hogy egyes helyzetekben akár a legesélytelenebbnek tűnő érdekviszonyok is döntő hatást gyakorolhatnak a szervezeti tevékenységre. Az sem bizonyos, hogy egyik társadalmi réteg vagy csoport érdekei csak a változást, másokéi csak a stabilitást szolgálják. Ismét elegendő a magyar üzemszociológiai vizsgálatokra hivatkozni, amelyek igazolták, hogy adott esetben éppen egyes munkáscsoportok érdekeinek érvényesítése került szembe a hatékonyság növelését vagy a műszaki fejlesztést szolgáló szervezeti változásokkal.¹⁹ Különösen kifejezettek lehetnek pl. a szakemberrétegek érdekei a műszaki-szervezeti fejlesztésben, a környezet más csoportjainak (pl. a segédmunkásoknak) az érdekei viszont a visszafogásban. Ám fordított helyzet is kialakulhat: egyes szakembercsoportok érdekeinek érvényesülése a változással szemben is hathat. (Például, ha a szakemberek egy csoportjának helye jelentősen változik a struktúrában, ha a változás elavulttá tesz korábbi szakismeretet, vagy másfajta vezetési stílust igényel stb.)

Ha azonban a szervezeti tevékenység eredményeinek visszacsatolódása — mint a környezet megkívánta változás értelmében felfogott alkalmazkodás egyik jelentős összetevője — legalábbis részben érdekviszonyokon keresztül vagy azok által befolyásoltan történik, akkor a *változás maga is érdekkötött. A változás, az érdekkötött-*

¹⁸ Lásd Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Budapest 1978. 167—168. old.

¹⁹ Lásd például Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Budapest 1972.

ség összefüggése azonban ideológiai szinten is megnyilvánulhat, ám az „ideológia” összefüggése a változással nyilvánvalóan nemcsak a szervezet alkalmazkodásával, alkalmazkodási készségével összefüggésben jelentős.

IV

Az innovációs készséggel szemben a kialakult ideológia esetleges rugalmatlansága vagy a konzisztenciájának mindenképpen megőrzésére való törekvés társadalmi méretekben is jelenthet bizonyos kötöttséget. Hangsúlyozzuk, hogy itt az ideológiát *funkcionális* jellegében fogjuk fel, ahogyan Lukács György kifejezte: „az ideológia... a valóság feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá s cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát”, és természetesen összefügg a társadalomban kialakuló konfliktusokkal is, hiszen „annak a társadalmi harcnak az eszköze, amely minden társadalomra... jellemző”²⁰. Ebből következik, hogy az ideológia bizonyos értelemben eszköz is a társadalmi konfliktusok megoldásában, egyes osztályok, rétegek, csoportok törekvéseinek megvalósításában. Érdekkötöttsége folytán nyilvánvaló, hogy értéktartalmú, funkcionális jellege folytán pedig — ahogyan Niklas Luhmann rámutatott — konkrét helyzetekben különböző értékeket hordozó döntési változatok egyikének megalapozása lehet.²¹

A különböző értékeket hordozó döntési változatok egyúttal különböző *érdekeket* hordozó változatok is. Az ideológiai elemek egyike-másika tehát, bizonyos

²⁰ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. Budapest 1976. II. köt. 146. old.

²¹ N. Luhmann: Positives Recht und Ideologie. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. 53. 1967. 540—541. old. — A problémára lásd Kulcsár Kálmán: Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára. (Kisérlet a szocialista tapasztalatok elemzésére.) I—II. Szociológia, 1978. 2—3. sz.

esetekben az ideológiának mint eszmerendszernek a konzisztenciájára való hivatkozás is, takarhat nagyon is „helyi” érdeket. S minthogy egy kialakult ideológiai eszmerendszer létének, konzisztenciájának egyrésztől valóban van kötőereje, másrésztől pedig akár töreklensége is szolgálhat egy-egy történeti helyzetben osztársadalmi érdekeket, az új körülményekhez való alkalmazkodást nem kis mértékben befolyásolhatja.

Az innovációs készség szempontjából még két körülményre kell felhívni a figyelmet az ideológiával összefüggésben, amelyek mindegyike problematikus lehet.

Az ideológia mint eszmerendszer *történetileg is kötött*. Ez a kötöttség egyrészt az adott történeti helyzetből fakad, amely az ideológia alapvonásait meghatározta, másrészt az eszmék önfejlődésének következményeiből, amelyek folytán az ideológia mint eszmerendszer mindig tartalmaz a társadalom történeti múltjához tapadó (esetenként akár hagyományos jellegű), az adott, a kialakuló és az új történeti helyzethez képest *túléltek* tekinthető elemeket is. Ilyen maradvány napjainkban az ipari szerkezeten belül a fejlettségnek a nehézipar arányán való lemérése, az adottságokra való figyelem nélkül. Ilyen az a felfogás, amely a munkásosztály vezető szerepét a közvetlenül az üzemi termelésből vezetői pozícióba került fizikai dolgozók számán méri, vagy amely egyáltalán fenntartja a származás szerinti megkülönböztetésen alapuló preferenciákat.²² Ilyen marad-

²² Magyarországon — a felszabadulás előtti rendi viszonyok maradványával terhelt társadalomban, és éppen a rendi elemekből következően — a származás mindig fontos tényező volt. Eppen ezért — az objektíve kialakult politikai összefüggéseken túl — valóban bizonyos történeti folytonosság figyelhető meg a származás tényének további társadalmi jelentőségében: „A rendszer tagadása minden ponton létrejön: ha a származás az ősig visszamenően a kék vér bizonyításával fontos, akkor az antitézis nem az, hogy a »származás nem fontos«, hanem a származás mint érték megmarad, de osztálytartalmának másik oldala, ellenpólusa válik »fontossá«, a hatalom érdekeinek megfelelően.” (Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyokban

vány a bürokratikus jelenségek *tudati szinten* való kezelése is.

A túlélés — amelynek megnyilvánulási formája a tudatban való rögződés (vagy bizonyos helyi érdekek által való fenntartás) — azonban csak az egyik probléma. Legalább ilyen negatív hatású lehet a társadalom innovációs készsége szempontjából az „előrevetítettség”. Az ideológia mint eszmerendszer egészének, gyakrabban egyes elemeinek előrevetítettsége egy társadalmi-történeti helyzet viszonyaiból való „előrelátásból”, pontosabban az ilyen előrelátás igényéből fakad. Ilyen esetben — amidőn a reális életfeltételek hamis tudattal való megítélésének nagy lehetőségei vannak — az innováció szempontjából a veszély a tudatosan alkotott, távoli jövőképből a mára való *közvetlen* visszakövetkeztetés. Azaz a ma jelenségeinek ilyen, esetenként akár utópisztikusnak is tűnő jövőképhez való viszonyítása, mérése, elemzése és értékelése, illetőleg az ilyen jövőképnek — amely messzi távlatokban akár reálisnak is feltűnhet — a mai viszonyokban való „aprópénzre váltására” irányuló törekvés. Csak példaként: ilyennek ítélnél az állami funkciók majdani esetleges társadalmasulásában, az állam és a jog jövőbeli elhalásában megformált távoli társadalomképből való visszakövetkeztetés a mára, amelynek formája bizonyos állami feladatok „társadalmasítása”. Eltekintve attól, hogy ennek a „jövőt idéző” koncepciónak is megvoltak a konkrét történeti helyzettel összefüggő gyökerei, az eddigi kísérletek azt jelzik, hogy ilyen esetekben többnyire az állami szervezetekhez hasonló elvek és felépítés szerint működő szervezetek jönnek létre. Ezekben a

és az értékekben. 258. old.) Ez a sajátos jelenség — amelyet aláhúznak a szocialista átalakulás politikai összefüggései — ma már (esetenként ellenkező előjelűvé is fordulva) mint „értékképző” elem, túlhaladott ideológiai vonás társadalmunkban. Itt jegyezzük meg, hogy az ilyesfajta folyamatosságnak más jelenségei is vannak, s Losonczi Ágnes idézett munkájában említ is más példákat.

szervezetekben azonban a feladat ellátásához szükséges szaktudás alacsonyabb szintű, működésükből következően a vonatkozó állami szabályozás mellett újabb előírások, „kvázi” jogszabályok jöhetnek létre, és mindezekből adódóan a pejoratív értelemben vett bürokratizmus esélyei is nőnek. Megmutatkozik azonban ennek következménye a szervezeti megkettőződtségben is, amely ismét költséget és bürokratizmust növelő tényező.

Az említett tényezők összhatásának mint eredőnek az értékeléséhez azonban hadd hivatkozzam a modernizációs folyamat egyik legelismertebb kutatójának, Eisenstadtnak a megállapítására, amely szerint a politikai, a gazdasági, a jogi, a vallási, a rétegszférák nem csupán a viszonylag stabil társadalmi viszonyok és intézmények szervezeti aspektusai, nemcsak olyan célok elérésének eszközei, amelyek rajtuk kívül helyezkednek el, hanem önmagukban is „a célok birodalmába” tartoznak.²³ Ezeknek a „szféráknak” mint céloknak a funkciója legalábbis kettős. Egyrészt bizonyos, a változásokat kifejező elemekben mint a modernizáció folyamatában elérendő, a folyamat továbbvitelét elősegítő célok jelentkeznek, másrészt beléjük épült a jelenlegi állapotuk *stabilizálására* való törekvés is. Ezek a törekvések nagyon differenciáltan — és a különböző történeti helyzetektől függően — kapcsolódnak a társadalom rétegeinek, csoportjainak érdekviszonyaihoz, következésképpen az ezeket alakító, a társadalom egészében végbemenő folyamatokhoz, jelenségekhez, azaz egy-egy csoport, réteg, szervezet stb. társadalmi környezetéhez. Egy meghatározott gazdasági szerkezet, jogi szabályozás, sőt szervezeti rendszer, vagy akár egy adott szervezet is végső soron a társadalom foglalkozási szerkezetében, rétegződésében is kifejeződő struktúrájának fenntartását vagy kisebb-nagyobb változását segíti. Ismert probléma pl. a szervezetek belső munkamegosztáson alapuló struktúrájának összefüggése — pontosabban kölcsönhatása — a társa-

²³ S. Eisenstadt: Tradition. Change and Modernity. New York, Sydney, Toronto 1973. 131. old.

dalom rétegződésével. A társadalomnak a foglalkozások szerkezetében, arányaiban, egymáshoz viszonyított súlyában, nemkülönben szervezeti rendszerében való felépítettsége egyrészt a gazdasági folyamatok által alakított, másrészt történeti kialakulásának jellegzetességeit hordozza. A változásokhoz való alkalmazkodásban ez a „felépítettség”, a benne megnyilvánuló érdekek még akkor is nagyon jelentősek, ha ezeket az érdekeket a különböző rétegek, csoportok szerinti differenciáltságukban a társadalmi környezet viszonyai határozzák meg, és ennek megfelelően a változásokat vagy éppen a stabilitást erősítik.

V

Az innovációs készségben közreható jelenségek sorában végül tehát a *politikai tényezők*hez jutottunk. A politikai folyamatban összegződnek ugyanis mindazok a hatások, amelyek a társadalom folyamataiban, jelenségeiben gyökerező érdekviszonyból igényekként, követeléseként, konfliktusokként, feszültségekként vagy akár „csak” információként érkeznek. Ezek a hatások a társadalom politikai rendszerében transzformálódnak döntéssé, illetőleg döntések sorozatává, és pedig a politikai rendszer mechanizmusában súlyozódva, egyeztetve, esetleg polarizálódva. Igaz, a döntések hatékonysága bizonyos idő elteltével és a társadalmi környezetben mutatkozik meg. Ez a helyzet akkor is, ha a döntés a környezetet sikeresen alakítja. Ebből következik, hogy csak a politikai rendszeren belül kialakult érdekek, hatalmi viszonyok szempontjából, tehát csak a külső hatások belső következményeinek mérlegelésével (és a hatások társadalmi összefüggéseitől eltekintve) egy-egy döntés másképpen, és legalábbis közvetlen politikai összefüggésben más következményekkel mutathat meg, mint hosszú távú társadalmi hatásában. Ám az adott helyzetben szélesebb társadalmi értelemben és távlatilag is he-

lyes politikai döntés jóval „olcsóbb” a társadalom egésze szempontjából (és tulajdonképpen kedvezőbb hatású a politikai rendszer szempontjából is), még akkor is, ha közvetlen politikai összefüggései problematikusak lehetnek. (Minden leegyszerűsítő aktualizálás nélkül elmondhatjuk, hogy pl. az 1979. évi árpolitikai határozatok hosszú távon kedvezőbbek lehetnek, mint az konkrét összefüggéseikben mutatkozhatott, sőt ha korábban születnek ezek a döntések, még eredményesebbek lehetnek volna.) A közvetlen politikai érdekre épülő, ám távlatokban helytelen döntés, amelynek helytelenségét — a jelenségek nem kellő ismerete, az érdekviszonyok nem megfelelő súlyozása, vagy egyszerűen a politikai rendszerben is ható helyi réteg- vagy csoportérdekek súlyának folytán — csak a döntés diszfunkcionális következményei világítják meg, illetőleg készítetnek a döntés megváltoztatására, végül is közvetlen politikai összefüggésekben is káros lehet. Az utóbbi évek gyakorlatából ilyen döntés volt pl. a háztáji gazdaságok fokozott adóztatása.

Az a tény, hogy jelentős gazdasági változások a politikai rendszeren keresztül történnek, tehát a *gazdaság innovációs képessége a politikától is függ*, újabb problémához vezet, éspedig *a gazdasági és a politikai ésszerűség összefüggésének* kérdéséhez.

E probléma bevezetéséül idézzük Wiatr és Wesofowski lengyel szociológusok megállapítását: „a szocialista társadalom feltételei között a politika bizonyos fokig a klasszikus kapitalizmusbeli piac szerepét tölti be; a társadalmi integráció színtere, amely túlnyomórészt meghatározza a társadalmi folyamat jellegét és lefolyását még a társadalmi élet más, »nem politikai« szféráiban is”²⁴.

A gazdasági irányításnak és szervezetrendszerének strukturális változásában a környezetből érkező hatások

²⁴ Lásd W. Narojek: A tervező társadalom. Budapest 1979. 33., 42. old.

— a gazdasági tevékenység fogadásával, a gazdaságban és a társadalomban kialakult folyamatok és jelenségek konkrét visszajelzésével — módosító, változtató szerepe elvileg és a magyar gazdaságfejlődés példájával a gyakorlatban is igazolható. Ebben a folyamatban — legalábbis a magyar szocialista társadalomra vonatkozóan — aligha tagadható a belső, és — egyik szocialista társadalom vonatkozásában sem — a nemzetközi piaci viszonyok alakulásának hatása, jóllehet ez utóbbi a magyar gazdaság nyitottsága miatt más országokhoz viszonyítva talán még jelentősebb. Ámbár tehát a környezet visszajelzése a piaci viszonyokon keresztül *közvetlenül* is megtörténik, a visszajelzést alakítják azok az intézkedések, amelyek a piac hatását tompítják, egyes esetekben szinte kizárják. *A visszacsatolás tehát a gazdaságpolitika módosító hatásával történik meg.* Gondoljunk csak a termelői árak kialakításában rejlő gazdaságpolitikai tényezőkre, a termelői és a fogyasztói árak közötti viszonyra a gazdaság különféle területein, egyes vállalatok monopolhelyzetére, más esetekben a vállalatok közötti verseny gazdaságpolitikai irányítására, végül a nem nyereséges, az állam által támogatott üzemek helyzetére. A visszacsatolás gazdaságpolitikai alakítása a környezeti hatások tudatos csökkentését jelenti — most nem vizsgáljuk, indokoltan vagy indok nélkül —, és mindenképpen a változások ellen, pontosabban a társadalmi környezetben végbement változásokhoz való alkalmazkodással szemben hat. A visszacsatolást azonban általánosabb értelmű politikai tényezők is befolyásolják, pontosabban általánosabb politikai megfontolások válnak gazdaságpolitikai döntésekké, illetőleg alakítják az ilyen döntések tartalmát. Ismét utalok az árrendszernek az utóbbi évek során végbemenő folyamatos alakítására, amelyben politikai megfontolások hatottak az időbeli és a szintbeli fokozatosság irányában, vagy arra, hogy az árrendszer melyik elemét mikor és mennyire módosították.

Az a pusztá körülmény tehát, hogy a gazdasági változások jelentős mértékben a politikai rendszeren keresztül történnek, bizonyos értelemben máris megkérdőjelezi a gazdasági döntések célracionalitását — ha a Weber-féle terminológiát használjuk. A megkérdőjelezés azonban nem jelenti a folyamat ésszerűtlenségét, hanem sokkal inkább egy *másik szféra racionalitásigényének a bekapcsolódását*. Könnyen belátható, hogy a gazdasági értelemben ésszerű döntés (ha ezt a gazdasági szférán belül fogjuk fel) adott esetben más szempontok tekintetbe vételét igényli, mint a politikai értelemben ésszerű döntés. A politikai ésszerűség végső mérőeszköze tulajdonképpen az adott politikai-hatalmi struktúra fennmaradása. (Ennek érdekében bizonyos történeti helyzetben és átmenetileg gazdaságilag akár teljesen irracionális lépésekre is kényszerülhet.) Minthogy azonban a politikai viszonyok stabilitását jelentős mértékben a gazdaság stabilitása biztosítja, ezért *a politikai ésszerűség mégsem mehet lényeges elemekben és tartósan a gazdasági ésszerűség rovására*. Ezt igazolják egyébként társadalmunk utóbbi három évtizedes fejlődésének eseményei.

Mindebből az következik, hogy a két szférában kialakuló döntések racionalitásigénye — az igazán lényeges elemekben és hosszú távon — nem választható el egymástól.

Ha a Weber-féle fogalomrendszerben gondolkodunk, akkor számolnunk kell még az *értékracionalitás* szempontjaival is a társadalmi változásokban. (Nem térek ki itt — mert Magyarországon csökkent a jelentősége a tudatos társadalmi méretű döntésekben — a hagyományos elem jelentőségére.) Weber szerint a célracionális cselekvés szempontjából minden értékracionalitás ésszerűtlen. Úgy tűnik azonban, hogy az értékracionalitásnak — a társadalom más szféráihoz viszonyítva — kisebb jelentősége van. Az értékracionalitás — mint az értékek maguk — az ideológiai szférához tartozik, és mint ilyen, funkcionális jellegű. Azaz tulajdonképpen és a társadal-

mi méretű döntés vonatkozásában elsősorban a politikai ésszerűségeen keresztül érvényesül. Funkcionális vonatkozásában az értékracionalitás tehát a politikai cselekvés célracionális jellegéhez képest sem mindig ésszerűtlen, hiszen szolgálhatja a célracionális politikai cselekvést is. Ha azonban más kompetitív politikai erőkhöz és a mögöttük álló társadalmi osztályokhoz, rétegekhez vagy csoportokhoz, illetőleg ezek életviszonyaihoz kötődnek, az értékek korlátozhatják is más viszonylatú politikai célracionalitás érvényesülését. (Kérdés lehet azonban, hogy a politikai célracionalitás fogalmába nem illik-e bele éppen a társadalom objektív jelenségeivel — és az értékek mögöttes társadalmi erőivel — való számvetés is.)

Am ha a társadalom különböző szféráihoz kötődő, különböző racionalitások létét elismerjük, és ha mindehhez hozzátesszük, hogy a különböző szférákban felhasznált eszközök (például a jog mint eszköz²⁵) ugyancsak sajátos ésszerűséget igényelnek részben önmagukból, sajátosságaikból, felhasználásuk lehetőségeiből és korlátaiból, részben a társadalom egyes szféráiban való felhasználásukból következően, nem jutunk-e vajon arra az (Amitai Etzioni által egyébként már megcáfolt) álláspontra, amely szerint a különböző struktúrákban érvényesülő sokféle racionalitás eredője lenne az alapja a társadalom ésszerű irányításának.²⁶

²⁵ A jog eszköz jellegével kapcsolatban napjainkban is viták folynak a jogtudományban, sokan tiltakoznak az ellen, hogy a jogot „puszta eszközzé” fokozzák le. Holott nem erről van szó. A jog, mint évezredek óta fejlődő társadalmi jelenség természetesen viszonylagos önállósággal rendelkezik, saját összefüggései, sőt törvényszerűségei vannak, és éppen sajátosságai teszik lehetővé — vagy ellenkezőleg: akadályozzák meg —, hogy hosszabb távon sikerrel alkalmazzák valamilyen társadalmi probléma megoldására. (Lásd erre *Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai*. Budapest 1976. 136—138. old.)

²⁶ „A racionalitás nem lineáris folyamat, amelyben minél nagyobb a cselekvő el nem kötelezettsége, annál racionálisabb lesz döntése. Bizonyos el nem kötelezettség valóban eredmé-

A racionalitás teljessége természetesen egyetlen szférában sem érhető el. Mindenekelőtt azért nem, mert általában nem állnak rendelkezésre azok az ismeretek a társadalomról, egyes viszonylatrendszeréről, jelenségeinek és folyamatainak működéséről, összefüggéseiről, amelyek lehetővé tennék a teljesen ésszerű, megalapozott döntést. A racionalitás teljessége az ismeretek hiánya miatt tehát még akkor sem érhető el, ha feltételeznénk (amit természetesen nem tehetünk), hogy a döntést csak az ismeretanyag befolyásolja, kizárnánk tehát a döntési folyamatban résztvevők érdekviszonyait, a döntés szervezeti összefüggésrendszerét, e szervezet és környezete kapcsolatait stb. Az ismeretek korlátozott voltára tekintettel azonban a döntésnek a társadalom minden szférájában számolnia kell a nem ismerttel, a nem tervezhetővel, a spontán mechanizmusok működésével, és ezek következményei számára „helyet kell biztosítani”. Ezzel a helybiztosítással a döntés elvileg bizonyos fokig ésszerűbb lesz ugyan, mert nem tételez mindent ismertnek és tervezhetőnek, ugyanakkor csökken is a racionalitása. Ezen túl azonban a különböző társadalmi szférák egymástól eltérő racionalitásigényeinek találkozása során — minthogy ezek nem mindig egyeztethetők — az egyik vagy másik szféra racionalitásigénye csorbulhat, és hosszabb távon kihathat a másik érvényesülésére is. Az értékek közrehatása — a mögöttük álló, eltérő erős-

nyezhet nagyobb racionalitást, a fokozottabb el nem kötelezettség azonban elhomályosíthatja, esetenként el is törölheti a célt, amelynek érdekében a kalkuláció és az eszközök láncolatát kialakították. Pszichológiai kifejezéssel élve, bármilyen célnak való elkötelezettség emocionális, és ebben az értelemben nem racionális; minél nagyobb azonban az el nem kötelezettség (azaz az érzelmek fokozott elnyomása), annál nagyobb a veszélye annak, hogy a célhoz való elkötelezettség is elnyomódik.” (A. Etzioni: *The Active Society*. London, New York 1968. 257. old.) Etzioni is hivatkozik Weberre, aki kimufatta az úgynevezett rituális cselekvés, azaz a célt tekintetbe nem vevő rutin-cselekvés irracionalitását a szervezetekben. S következtetése: „Nem tartható, hogy minél nagyobb fokú a cselekvő eszköz-racionalitása, annál racionálisabb a döntése.” (Uo. 258. old.)

ségű társadalmi erőkkal — ismét csökkentheti a döntés ésszerűségét.

A társadalom irányítását, alakítását érintő döntések — és az innovatív döntések (a gazdasági természetűek is) — mindenképpen kompromisszumos jellegűek. A kompromisszum létrejöttét jelentős mértékben befolyásolja az a tény, hogy ezeket a döntéseket a politikai rendszeren belül alakítják ki. A politikai rendszeren belül ugyanis az egyes társadalmi szférák racionalitásigénye is módosulva (a politikai erőviszonyok által, szervezeti tényezőkből, személyi tényezőkből is alakítva) jelentkezik.

A gazdaságot ért kihívásra adott társadalmi válasz végül is — döntések formájában — a társadalom bonyolult jelenségeit és viszonyait transzformáló politikai rendszerben születik. Ezzel összefüggésben — és végezetül — idézzük ismét Croziert: „Korunk szervezetének innovációs képessége mindenekelőtt attól függ, hogy vannak-e olyan játékszabályok, amelyek jutalmazzák a kooperatív, a konstruktív és az innovatív tevékenységet, ahelyett, hogy az egyensúly, az összhang és az adott viszonyok tartós fenntartására irányuló törekvéseket részesítenék előnyben... Semmiféle formális demokrácia, semmiféle jogilag kötelező participáció nem segítheti elő az innovációknak kedvező légkör kialakulását, ha az egységes egész keretei között nem változtathatunk mélyrehatóan a politikai játékszabályokon.”²⁷ Crozier természetesen a mai tőkés társadalomról beszél, megállapításai azonban — úgy hiszem — nem tanulság nélküliek számunkra sem.

²⁷ M. Crozier: *La société bloquée*. Párizs 1970. 57. old.

Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben

Szellemi életünk nyelvezetében — olykor némiképp váratlanul — új fogalmak, kategóriák tűnnek fel. Ilyenkor joggal gyanakodhatunk: vajon nem mulékony divatok nyelvi lecsapódásával állunk-e szemben? Kétségtelen, hogy erre is bőséggel lehetnénk példát. Ám ha arra gondolunk, hogy az effajta kategóriák, mint a „kétfrontos harc”, a „gazdasági mechanizmus”, a „hátrányos helyzet”, a „szocialista életmód” vagy az „árrobbanás”, mily világosan ráilleszthetők gazdasági-társadalmi, politikai és szellemi fejlődésünk egy-egy jól körvonalazható szakaszára, gyanúnkat — ha nem altathatjuk is el — legalábbis mérsékelhetjük. E kategóriákat a valóság mozgása, ellentmondásai, s azok elemző felfedezése nyomán rendszerint valamely szaktudomány veti be a köztudatba — a politikatudomány, a szociológia, a közgazdaságtan, a pszichológia; innen hullámszerűen azután tovább, s így vagy úgy átszínezik a szellemi élet legkülönbözőbb ágazatait, sőt a hétköznapi tudat világát is.

Úgy látom, hogy a 70-es évtized hazai szellemi életének egyik újszerű érdeklődési góca a *szociális identitás, a társadalmi azonosságtudat* kérdései körül rajzolódott ki. Mint később kitűnik, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy ez az új irányú érdeklődés tartós lesz. A nyelvi divat csupán nevet adott bizonyos hosszú távú, összetett társadalmi tényeknek és folyamatoknak, s ezáltal a figyelem előterébe emelte őket. Hasznos lehet tehát, ha megkíséreljük szemügyre venni, mi húzódik meg a felületibb, frazeologikus fejlemények háttérében.

Hadd bocsássak előre még néhány megfontolást. Némiképp meglepő, hogy az identitás fogalmát s a vele egybekapcsolódó jelenségeket elsősorban nem az „illetékesnek” vélhető társadalomtudományok, ti. a pszichológia és a szociológia vezették be a köztudatba. Ha jól ítélem meg, a fogalom először az évtized elején folyt történeti vitákban, közelebbről a nemzeti tudat, a nemzeti identitás alakulásának egyes fejleményeiről zajló eszmecserékben bukkant fel. A magyarázatra váró tények főként a nemzeti, etnikai és mellettük a lokális identításkeretek és -kategóriák sokak számára meglepő és váratlan újjászületéséhez kötődtek. De ismert módon — elsősorban Illyés Gyula és Szücs Jenő írásai, valamint a neofolklorisztikus mozgalmak és egyes művészeti, főképpen filmművészeti törekvések révén — egybekapcsolódtak a nemzeti identitás hazai alakulásának égető és vitatott kérdéseivel is.

Meglepőbb azonban, hogy az identitásfogalom értelmező erejére s a vele jelölt tények művészi újjáalkotására újabban milyen érzékenyen felfigyelt az irodalomtudomány s a kritika is. Ilyen címek tűntek fel a kritikai cikkek élén: *Az azonosság megtalálása*.¹ A cím alatt pedig arról olvashattunk, hogy a bírált költő művének „az azonosságzavar a tárgya is, az anyaga is”. Király István, Ady és Csinszka kapcsolattörténetét elemezve, legutóbb így írt Csinszka „nyugtalanságának, szertelenségének” okairól: „Mindenekelőtt a modernség szociálpszichológiai kórja magyarázta ezt: az identitástudat felötlő hiánya, a helyet-nem-lelés.” Majd idézi Csinszka egyik levelének néhány, mélyen kifejező és jellemző szavát („... az ember nem anya, nem feleség, nem asszony, nem férfi, csak mindenbe beleképze magát”), s így rögzíti a diagnózist: „Megfogalmazódott a lélek betegsége: az identitáshiány”.²

¹ Bata Imre cikke. Népszabadság, 1979. július 20.

² Kortárs, 1980. 3. sz. 433. old.

Az alább következő fejtegetések pedig nem pszichológiai vagy szociológiai szaktanulmányból származnak, hanem egy irodalmi folyóirat recenziójából valók: „Lengyel Péter regénye egy identifikációs folyamatot mutat be. A főhős, Bárán János keresi önmagát, keresi az igazi énjét, a valódi azonosságát. Tudnunk kell, hogy ilyen »valódi azonosság« nem létezik, és a személyiség önmagában, ahogy mondani szokták, »objektíve« legfeljebb elméleti szuppozícióként fogható fel. Az objektív kép nemcsak hogy nem ragadható meg, hanem gyakorlatilag nincs is értelme. Mindenki olyan, amilyennek önmagát látja, és ahogyan látják. Egyetlen autentikusnak tekintett kép helyett egymás melletti képek halmazáról kell beszélnünk... Az önarckép, vagy ahogy a szakirodalom az idevonatkozó angol műszót, a self-identity-t fordítja: »én-azonosság«, a személyiség integritásának, szellemi önfenntartásának legfontosabb eszköze és a lélek talán legnehezebben változó, legnehezebben mozdítható elementuma.”³ Tekintsünk most el attól, mifajta gondja lehet a szakembernek a fejtegetés egyik-másik megállapításával. A kritikus bizonyosan kitűnő érzékkel ragadta meg a bírált munka társadalomlélektani „üzenetét”. Egyúttal világosan jelezte: milyen elevenen élnek magában a valóságban s az azt közvetlenebbül visszatükröző szépirodalomban azok a kérdések, amelyekről beszélni szándékozunk. A művészetek — meglehet — korábban mutatták fel őket, mint a szaktudományok. Mindenestre elmondhatjuk, hogy az identitásvesztés és az identitáskeresés napjaink magyar művészetének egyik vezető témája lett — főként a fiatal irodalomban és a filmművészetben.

Amint pedig egyre inkább kibontakoztak a hazai életmódkutatások, a szocialista tudat alakulására irányuló vizsgálódások, majd ezek kapcsán mind több szó esett a társadalmunkban ható individualizációs folyamatokról,

³ Kenyeres Zoltán: Az önarckép-keresés poetikája. Kortárs, 1979. 2. sz. 315—316. old.

a hagyományos identitáskeretek átalakulásáról, a különböző irányú mobilitási fejlemények következményeiről — az identitásproblémák módszeres elemzése új és új oldalról kapott ösztönzést s egyúttal támpontokat. Mert e problémák végül is ebbe a kérdésbe torkollanak: miképpen alakul *az egyén helyzete*, önérzékelése, önmeghatározottsága a mai és a holnapi szocialista valóság viszonyai közepette? Mit kaptunk örököül? Milyen átfogó, történeti léptékű folyamatok öltenek sajátos alakot hazai körülményeink között is? S a kérdések itt már az ember társadalmi helyzetére és létezésére vonatkozó végső — optimisztikus vagy pesszimisztikus — feltevésekkel is összefonódnak.

A társadalmi azonosságtudat jelenségeköre a pszichológia és a szociológia metszéspontjában fekszik. A pszichológia (elsősorban a személyiséglélektan és a szociálpszichológia) az én-pszichológia tágabb keretei között vizsgálja az idevágó kérdéseket. A szociológia pedig egyszerűen nem nélkülözheti azokat a fogalmakat, közvetítő kategóriákat, amelyek révén az ember társadalmi meghatározottságának determinációs láncát az egyén szintjén is kezelni tudja. Ezúttal azonban mellőzni szeretnénk a szaktudományok fogalmi eszközeit és elemzés-módját; inkább a címben jelölt kérdés tágabb és általánosabb jellegű körvonalait kívánjuk vázolni. Egyszerűen szólva azt, mi rejlik az identitásprobléma kétségtelen és szembeszökő időszerűsége mögött.

A társadalmi azonosságtudat (a szociális identitás) felfogásunk szerint az én-nek nevezett hipotetikus konstrukció sajátos „alrendszere”, összetevője vagy aspektusa. Azt tükrözi, hogy az egyén miképpen észleli, éli át és írja le tulajdon társadalmi minőségét, vagyis pszichikusan miként képezi le önmagát, mint a társadalmi viszonyrendszerek különös egyedi hordozóját, mint a marxi értelemben vett sajátos társadalmi objektumot.

Ez az identitás lehet helyzeti, egyetlen társas kölcsönhatási helyzethez kötött, de lehet általánosult társadalmi identitás is, amely a helyzeti identitásokban is meg-

nyilvánul, aktualizálódik. A társadalmi identitás főképpen annak megfelelően alakul ki az ontogenezis során, hogy a „mások”, a környezet tagjai miképpen ragadják meg a szóban forgó egyént, miként reagálnak rá e szó legszélesebb értelmében.

Az alapvető tény már most, amelyet akár kiinduló tézisünknek is tekinthetünk, így foglalható össze. Korunkban — tekintet nélkül a merőben különböző szociális minőségű társadalmi rendszerek együttlétezésére — az egyén társadalmi beágyazottságának (s így azonosságtudata alakulásának) alapjául és keretétül szolgáló társadalmi kategóriák, társadalmi alakzatok, viszony- és pozíciórendszerek heves és párhuzamosan futó felbomlásának, illetve átrendeződésének időszakát éljük. Egészen általánosan szólva azt mondhatjuk, hogy e világtörténeti változások egyik pólusán a természetadta, a lokális, a hagyományos és a társadalmi munkamegosztás teremtette kötelékekből kiszabaduló *individualizáció* feszül, a másikon pedig a mind jelenvalóbb, mind szélesebb tömegek számára élményszerű közvetlenségében megragadható *emberiség-eszme* (a „nembeli” általánosság és egyetemesség eszméje).

A kettő közötti — korábbi és újabb — *közvetítő kategóriák* viszont, amelyekben — ha a mai világra tekintünk — összefonódnak a *prekapitalista* fejlődés termékei, a *tőkés fejlődés* alkotta társadalmi azonosulási keretek, valamint a *szocialista valóság* artikulálását szolgáló kategóriák, az egyén szempontjából rendkívül problematikusakká, változékonyakká váltak és válnak, vagy éppen csak születőben vannak. Ezáltal olykor már-már kilátástalanná teszük az egyén számára, hogy e dinamikusan változó valóságban megjelje azokat a *külső* támpontokat (tartós azonosulási kereteket), amelyek révén önmagát — énjét és annak társadalmi minőségét — definiálni tudja.

A normális én-tudat létének és működésének természetes feltétele a *személyes azonosság* tudata, amely élményszerűen a mégoly gyökeres változásokat, át- és új-

raalakulásokat is egyazon szubjektum létezőeként, létezési módjaiként szemléli és éli át. Saulus Paulusként is egyazon szubjektum létét folytatja tovább; a közvetlen azonosság megszakadása és az új azonosságtudat kidolgozása is belül marad az egyéni tudat szubjektív folyamatosságán, ámbár megszakított folytonosságán.

Az én azonossága és ennek az azonosságnak a tudata azonban etimológiailag is kétféleképpen érthető: azonos vagyok *önmagammal*, vagyis szubjektíve megélem létezésem folyamatosságát és azonosságát — e létezés merőben különböző szakaszaiban is. („Én voltam az, aki . . .”; „én vagyok az, aki . . .”)

De azonos lehetek valaminő hozzám képest *külsővel* is: generációval, etnikummal, nemmel, társadalmi csoporttal, eszmével, értékkel, amelyek vagy amelyeknek a személyes képviselői ily módon mintegy énem *időbeli és térbeli* meghosszabbítói, részei, illetve támpontjai lesznek. Az egyén a maga individuális „tárgyiságát” teljességgel hozzákötheti a rajta kívül álló azonosulási objektumhoz: mintegy általa transzcendálhatja, haladhatja meg az egyéni lét végességét, önmagában vett „értelmetlenségét”.

S alapgondolatunk éppenséggel abban foglalható össze, hogy az én szubjektív azonosságtudata és -élménye nem jöhet létre másként, mint önmagához képest *külső-társadalmi közvetítők* (azonosulási tárgyak, kategóriák stb.) révén. Mind genetikusán, mind aktuálisan helytállónak látszik, hogy *önmagam társadalmi azonosságtudatát csak külső közvetítések útján dolgozhatom ki* — az utóbbiakat a lehető legtagabban értve. Vagyis a személyes *pszichológiai identitás* (azonosságélmény) csak a *szociális identitásokon* (azonosulásokon) nyugodhat, akár szilárd és tartós, akár változik.

Az emberi sajátszerűség létrejöttének *meghatározó* történéseit abban az exteriorizációban (vagyis a társadalmi objektivációk legtagabban értelmezett szférájának létrejöttében) kell keresnünk, amelynek alapja kétségtelenül a nyelv és a munka, s amely megalapozza a

társadalmi történetiség ontológiai tényét, s egyúttal létrehozza az emberi individuum társadalmi azonosságának történetileg változó külső vonatkoztatási kereteit.

Kon közelmúltban megjelent könyve¹ tanulságos példákkal szolgál arra vonatkozóan, hogy az én-nek, e különös „társadalmi tárgyiságnak” a történetisége — mind az önátélésnek és önprezentálásnak, mind a mások megragadásának a szemszögéből — milyen mélyreható és gyökeres változások hordozója.

Az egyén azonosságtudatának az az összetevője, amelyet *nemzeti identitásnak* nevezünk, viszonylag újkeletű képződmény. Akár a korai etnoszok hordozta előformáit, akár a kései (vagy mai) nemzeti mozgalmakhoz fűződő kapcsolatait vizsgáljuk, legalábbis két dolog nem ad okot vitára: először, az én-képzetek e mozzanata csak *történetileg létrejövőként* gondolható el; másodsor, a személyes azonosságtudat „*külső referenciája*” itt egészen szembeötlő. Ez az identitás-elem egy másfajta tényszerű „azonosságon” nyugszik: az etnikai csoport, a nemzet történeti létének azonosságán és folytonosságán. Mert bár latinul ma is beszélhetünk, de képtelenségnek tartanánk, ha bárki is a Brutusok társadalmi identitását kívánná életre kelteni, hiszen az ezt a fajta társadalmi azonosságtudatot létrehozó és fenntartó történeti és társadalmi valóság letűnt.

Az egyszer létezett és letűnt identitás-alakzatok a hozzájuk kapcsolódó eszmék, nézetek és emóciók révén alkalmasak lehetnek arra is, hogy új aktuális identitások tényleges vagy szimbolikus építőanyagául szolgáljanak. Miért is folya — sok egyéb ok mellett — annyi vita az „igazi” történelmi hagyományokról meg a történeti személyiségekről? S egyáltalán: a történelemről mint ilyen vagy olyan örökségről? A történelem az identitásképződés színtere és anyaga is egyben; érthető hát, hogy mindig eszmei harcok okozója és terepe.

¹ I. Sz. Kon: Otkrityije „Ja”. Politizdat, Moszkva 1979.

Az ún. hagyományos, ősi társadalmak kifejezett vagy viszonylagos térbeli zártsága, „áttetszősége”, alacsony fokú belső tagoltsága és néhány más jellemzője (pl. a változások lassú üteme) az egyén számára az azonosulási keretek olyan szilárd, véges számú elemből álló együttesét kínálta fel (az életkori, a nemi és a kifejeletlen funkcionális tagolódás kategóriáit), amely a szocializálódás keretében a *maga egészében*, szervesen beépíthető volt az egyénbe, s élethossziglani változatlansággal működött. Vagyis valójában sohasem, vagy csak ritkán tette kétségessé az *egyén társadalmi minőségét, azonosságát a maga és mások szemében*. Az egyén e kevés számú közvetítő társadalmi meghatározottság révén mindig világosan átélhette „társadalmi lehorgonyzottságát”; a többiek sem küszködtek nehézséggel, ha *individuális és egyúttal társadalmi minőségében* azonosítaniuk kellett.

A „vagyok, aki vagyok” nem válhatott problematikusá: az egyén a tagolatlan vagy kevéssé tagolt „primitív totalitás” hordozója, pszichikus képviselője is volt egyben; önmagát a másokhoz (és a velük egybekapcsoló vagy tőlük elkülönítő közvetítő kategóriákhoz) fűződő kapcsolataiban is világosan, tartósan és egyértelműen megragadhatta és átélhette. Az *önmeghatározás és a társadalmi meghatározottság pszichológiai szükséglete* a külső vonatkoztatási és azonosítási keretek végessége és szilárdsága folytán viszonylag könnyen kielégült. Azok a külső támpontok, *amelyekhez képest* az egyén önmagát, önmaga én-jét meghatározta, időtleneknek (mindenesetre az egyéni lét idődimenzióit messze meghaladóknak) látszottak, s ezért mintegy a létezés *természetadta* feltételeinek tűntek: a beláthatatlan múltból eredően, a jelen és a jövő kétségtelen mintáit is képviselték.

E helyütt nincs módunk arra, hogy *a társadalmi identitástípusok* és az identitás-alakulás nagy történeti korszakait, fordulatait áttekintsük; nem ez a célunk. Az alapvető pszichológiai tényt azonban e tanulmányok híján is lerögzíthetjük: a személyiség, a szubjektum társadalmi „kidolgozódása” a szocializáció során (bármi-

lyen legyen is annak kézzelfogható történeti alakja és tartalma) szükségképpen magában rejti a társadalom éppen adott, lehetséges „azonosítási kategóriáihoz” fűződő *személyes viszony*, a személyes azonosultság valaminek módjának kialakulását; ez lesz az önminősítés és a személyes folytonosság képzetének alapja, az én-képzetek társadalmi kerete.

S tüstént hozzátehetjük: enélkül a személyiség pszichológiai „szilárdsága”, alkalmazkodási képessége és rugalmassága, személyes létezésének folytonossága éppúgy nem képzelhető el, mint moralitásának, értéktudatának és célképzeteinek, aspirációinak létrejötte. A *társadalmi meghatározottság és az önmeghatározási törekvés* belső igényében, nagy erejű belső késztetésében ezek a tények kapnak pszichikus leképeződést.

Mindez szorosan összefügg azzal a különös körülménnyel, hogy az ember az egyetlen élőlény, amely *tudatosan* képes úgy reflektálni valamely őt magában foglaló társadalmi alakzatra, kategóriára, hogy annak fenntartásához való személyes és tudatos hozzájárulása *együttal* önfenntartásának feltétele és megvalósítója is.

Az ember szintjén egyrészt maguk a természetadta kategóriák (pl. nem, életkor, etnikum) is sajátos és változékony *társadalmi jelentést* kapnak. Másrészt a fejlődő társadalmi létformák a *tisztán társadalmi kategóriák* olyan új és új típusait hozzák létre, amelyek mindinkább lényegmeghatározóak és egyetemeseek lesznek, s amelyek mind döntőbb szerephez jutnak az identitásképződésben (munkamegosztási, nemzeti, ideológiai-eszmei, politikai, szervezeti, lokális stb. kategóriák). Emlékezzünk a Lukács által oly gyakran idézett marxí szavakra: „A kategóriák a meghatározott lét formái, létezésmeghatározások”.

A társadalmi identitásképződés alapjául szolgáló „létezésmeghatározások” — s ez roppant fontos — nem csupán létező, kézzelfogható társadalmi alakzatok (társadalmi kategóriák) lehetnek, hanem elvont-szimbolikus, virtuális képződmények is, amelyek alkalmasak a szemé-

lyes azonosulás felkeltésére, s egyúttal az eme azonosulásban osztozó másokkal való egyesülésre, tömörülésre. Hogy csak egy részleges példát idézzünk: midőn Németh László a *Tanú*-korszakban körvonalazta az „új nemes-ség” virtuális kategóriáját, sőt magatartás-modelljét is megkísérelte felvázolni, valójában az általa ihletett „reformmozgalom” tagjainak toborzásához és egybekapcsolásához törekedett identitást nyújtani, éspedig olyat, amely az önalakítás, az önnevelés támpontja is lehet.

A „túllépni önmagunkon” sokértelmű és végletesen elvont erkölcsi parancsa szükségképpen és mindig azokra az egyénhez képest külső (de a személyes azonosulás tárgyául szolgálható) társadalmi kategóriákra utal, amelyekkel azonosulván, az egyén valóban „túlléphet” önmagán, éspedig kettős értelemben is.

Egyrészt ugyanis úgy, hogy csakis a valóságos, az egyéni lét véges dimenzióit messze túllépő azonosulási keretekhez kapcsolódván haladhatja meg, mintegy transzcendálhatja az *egyéni lét végeességének tényét*, e tény pszichológiai élményét, amely egyedül az ember kiváltsága. Másrészt csak ezáltal jönnek létre annak a *moralitásnak* az alapjai, amely nem pusztán az egyéni önfenntartás és boldogulás haszonelvű princípiumán nyugszik, nem kizárólag és szűken én-referenciájú (vagy önreferenciájú) moralitás, hanem az egyén moralitását összekapcsolja az együttes értékmegvalósítással, a valódi társadalmi folyamatokban érvényesülő és érvényesítendő, objektíve is „lehorgonyzott” értéktételezésekkel.

Az ember célkitűzései, szándékai úgy és azáltal „moralizálódnak”, ahogyan és amiként — legalábbis részlegesen — áthatják őket az egyént magában foglaló, tágabb azonosulási keretek létének és fejlődésének felismert szükségleteiből eredő céltételezések.

Felettébb tanulságos, hogy Lukács György éppenséggel tervezett etikája előmunkálataként írta meg társadalomontológiáját, amelynek egyik középponti kérdés-

köre az egyediség és a nembeliség (vagyis a lehetséges legáltalánosabb azonosulási kategória) kölcsönviszonya. Anélkül, hogy ezúttal más összefüggéseket építenénk, hadd húzzuk alá: Lukács idevágó elemzéseiben — legalábbis a belátható történelmi távlatokat mérlegelve — nem részesítette kellő figyelemben a két pólus közötti közvetítő kategóriákat, az identitásképződés éppen adott, történetileg konkrét feltételeit és összefüggéseit. Mint oly gyakran, ezúttal sem a *világtörténeti perspektíva* kijelölése ad okot fenntartásokra, hanem a megvalósulás módjának és időszerűségének kérdése.

Az elmondottak nyomán kétségtelennek tekintjük, hogy az én, a társadalmi azonosságtudat felépülése az ontogenezisben, majd fennmaradása, illetve változása és működése az egyén teljes élettevékenysége során nem értelmezhető és nem magyarázható meg polárisan szembeállított, dichotóm fogalmakkal, lett légyen szó az egyedről, illetve a nembeliségről, az egyénről, illetve az emberiségről, az egyénről, illetve valamely végletesen elvont eszményről (esetleg transzcendens értékről). Képletesen szólva, még az isten képzete és az egyén között is mindig a „gyülekezét” közvetít.

Az identitás felépülésének „nyersanyaga” az éppen adott társadalomnak az a kategóriakészlete, a valóságos létviszonyoknak az a valóságos „létmeghatározottsága”, amely az egyént kezdetben külső-idegenként övezi, s amellyel — ha csak részlegesen is — ilyen vagy olyan személyes viszonyba kerül.

A jelenkori pszichológiai és szociológiai irodalom, valahányszor e kérdéseket érinti, s az én-alakulás társadalmi feltételeit vizsgálja, meglehetősen egybehangzóan — ámbár sokféle végkövetkeztetéssel — rögzíti az egyre inkább kedvezőtlen (vagy ha mellőzzük az értékítéletet: gyökeresen átalakuló) körülményeket s az új fejleményeket: a hagyományos identitáskeretek felbomlását, a magánlétezés fajsúlyának növekedését, az egyén dezintegrálódásának tüneteit, az én-rendszer patológikus állapotainak szaporodását, az „elidegenülést”.

Másfelől viszont — mint említettük — nemrégiben még senki által sem gyanított eseményeknek vagyunk tanúi: a nemzeti mozgalmak Illyés által oly sokszor és oly érzékletesen ecseteit váratlan újraéledésének, éspe- dig a legrégibb nemzeti államokban is, mint Franciaor- szág és Anglia; a lokális törekvések, a „neolokálpatrio- tizmus” fellendülésének; a „gyökek” tömeges kutatá- sának; új társadalmi, nemzedéki, nemi tömörülések lét- rejötteinek. Mintha az identitás-alakulás eddig működő támpontjai széthullanának vagy átalakulnának, s mint- ha ennek nyomán tétova erőfeszítések tanúi lennénk új identitáskeretek létrehozása érdekében. Mindennek nyomán teszi fel Habermas a kérdést: lehetséges-e egy- általán identitásról beszélni a modern társadalmakban? Young pedig már könyvének is tünetértékű címet ad: *Az én új forrásai*.⁵

A történelemben először a kapitalizmus szakította ki egyre felgyorsuló ütemben az egyént ama — hozzá ké- pest külső — besorolási és azonosulási kategóriák élet- hossziglanai hatalma alól, amelyek részben a rendi társa- dalom örökségét, részben pedig a távolabbi társadalmi alakzatok maradványait képviselték. Amint az *áruter- melés* egyetemessé és átfogóvá vált, nyomában — bár egyetlenül, a történeti fejlődés eltérő ütemével — ki- bontakoztak a hagyományos és közvetlen társas-társa- dalmi alakzatok bomlási-átalakulási folyamatai. Helyü- ket a polgári demokrácia formális „egyesülési és gyüle- kezési szabadság” elve foglalta el.

A hagyományos agrár- és egyéb kistermelői létfor- mák felszámolása, a mind hevesebben növekvő migrá- ció és mobilitás, a városiasodás, a munkamegosztás szak- mai és szerepszerű tagozódásának új és új gyökeres át- alakulásai, kivált napjainkban, a lokális keretek lebom- lása és a nemzeti integráció fejleményei, a társadalom nagy szervezeteinek létrejötte (mint a termelés, az isko-

⁵ T. R. Young: *New Sources of Self*. Pergamon Press, New York 1972.

la- és egészségügy, az igazgatás, a védelem stb.), a társadalom naturális alapú metszeteinek (mint a nem, etnikum, életkor) mentén létrejövő új viszonylatok és mozgalmak — megannyi tünete ennek a kapitalizmus gerjesztette, de még napjainkban is zajló összetett történelmi folyamatnak. E folyamat végső hatásában az egyént leválasztja azokról a korábbi identitáskeretéről, amelyek — bár korlátozóak, részlegesek, mintegy eleve adottak voltak, és csak szűkös teret nyitottak az individualizációnak — egyértelmű és hosszú időtávú, szilárd támpontul szolgáltak az identitás-alakuláshoz.

Egészen pontosan szólva, maguk ezek az identitáskeretek váltak problematikusá: eltűntek, vagy alig belátható jövőjű és felgyorsult ütemű átalakulás útján vannak; esetleg olyanok léptek helyükbe, amelyek ma még nélkülözik a történelmi távlatot, a hagyományos meggyökerezettséget, s ezért túlságosan műviek és elvontak.

Mindennek eredménye a mind tömegesebbé váló *identitásvesztés*, vagyis az egyén képtelensége arra, hogy világosan, egyértelműen és hosszú távon definiálja önmagát. Hiszen a nemzeti keretek látszólag mindinkább átadják helyüket a nemzetek feletti tömörüléseknek; a lokális és szomszédsági viszonyok elszemélytelenedtek, akárcsak a modern társadalom intézményes nagyszerei; a szakmák elképesztő gyorsasággal átalakulnak — egyesek megszűnnek, s mindegyre újak születnek; a modern bürokrácia nem az egyénre tart igényt, csupán részleges szerepére vagy funkciójára; a hagyományos család ugyancsak átalakul — a benne élő nemzedékek elkülönülnek, jellemző lett a nukleáris család. A lokális keretek — az utca, a tér, a nyilvános helyek — kiürültek, nem az emberi érintkezés színterei többé, hanem a névtelen tömegek mozgásának színhelyei. És így tovább...

Talán nem lesz fölösleges ezzel kapcsolatban — ha csak futólag is — utalnunk arra, hogy századunk „nagy irodalmának” egyik vezérmotívuma éppenséggel ennek a korszakos történelmi fordulatnak a felderítése-ábrázolá-

sa: a „tulajdonságok nélküli ember” felmutatása. Dosztojevszkij írói zsenialitása — amint arra Bahtyin is felhívta a figyelmet — főképpen abban rejlik, hogy ezt a kapitalizmus teremtet'e történeti változást, *az egyén társadalmi pozíciójának gyökeres átalakulását* s a belőle eredő pszichológiai következményeket mindenki másnál korábban és élesebben felismerte s ábrázolta.

Bahtyin az 1929-es nagy Dosztojevszkij-monográfiájában így vázolja az író hőseinek pszichológiai és társadalmi alaphelyzetét: „Ha a másik embert szélsőségesen kiélezett módon *másikként* érzékeljük, önmagunk *énjét* pedig mint lemeztelenült *ént*, akkor ez feltételezi, hogy mindazok a meghatározottságok, amelyek az *ént* és a *másikat* társadalmilag konkrét hússal-vérrel töltik meg, a családi, rendi és osztálymeghatározottságok s ezek valamennyi változata elveszítette tekintélyét és formaképző erejét. Az ember mintegy közvetlenül érzékeli magát a világban mint egészben — mindenfajta közbeiktatott instancia nélkül, kívül minden társadalmi közösségen, amelyhez tartozhatnék. S ennek az *énnek* az érintkezése a *másikkal* s a *másokkal* közvetlenül a végső kérdések talaján zajlik le, megkerülvén mindenfajta közelebbi közvetítő formát. Dosztojevszkij hősei véletlen családok és véletlen közösségek hősei... A szilárd monologikus hang feltételezi a szilárd társadalmi támaszt, feltételezi a *mi*-t, tekintet nélkül arra, vajon tudatossá válik-e ez, vagy sem. A magános ember hangja elcsuklik, tulajdon belső egysége és önmagával való egyetértése posztulátummá válik számára.”⁶

Az egyénnek ezt az alapélményét talán a „*túlterhelt én*” elnevezéssel illethetnénk. A társadalmi kötelekeiből kiszakadt és azonosulási kereteiről levált én, vagyis a világos társadalmi identitását nélkülöző személyiség szinte szüntelenül a zaklatott feszültség, a pszichikus megterhelés állapotában él: szakadatlanul az ön-

⁶ M. M. Bahtyin: Esztyetyika szlovesznovo tvorcesztva. Iszkussztvo, Moszkva 1979. 186—187. old.

meghatározás és önértékelés dilemmáival küszködik. Önmagára vonatkozó döntéseinek nem lévén világos külső referenciája, minden eljárásában, döntésében vagy belülről, magányos önmagából kell kiemelnie a cselekvési mintát, vagy tisztán külső mintákhoz kell alkalmazkodnia. Véletlen-e vajon, hogy éppen Dosztojevszkij „ördögösei” néznek szembe oly nyíltan és tudatosan az öngyilkosság problémájával, hogy azután szavaikat és gondolataikat Camus Szizifosza fűzze tovább?! Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy korunk oly meghökkentő méretű neurózisa s a társadalmi deviáció egyéb formái pszichológiai összefüggésbe vonhatók a „túlterhelt én” tágon értelmezett — s itt éppen csak jelzett — jelenségével: az identitás-fellazulás és az identitás-felbomlás messzeható fejleményeivel, s különös újszerű -- egyebek közt pl. deviáns — identitásformák kialakulásával.

A mai szociálpszichológia (és szociológia) egyes képviselői és áramlatai, főként a „hétköznapi dramaturgia” feszültségeit és szabályszerűségeit megragadni óhajtó Goffman és az etnometodológia (Garfinkel) érzékletesen s az általánosság szintjén tükrözik mindezeknek az átlogó, nagyléptékű változásoknak egyes következményeit. Csak éppen a közvetlen, *helyzeti identitások meghatározásának*, a helyzeti önmeghatározásnak és a személyközi „alkudozások” révén előálló kölcsönös helyzet- és én-meghatározásoknak a jelenség szintjén végzik elemzéseiket és vizsgálódásaikat. S ez a megközelítésmód teljességgel jogosult!

Ha az egyén lépten-nyomon arra kényszerül, hogy anonim módon vagy csupán részleges (szerepszerű) minőségében és meghatározottságában legyen jelen hullámzó és vibráló mindennapi érintkezéseiben („találkozásaiban”), s ritkán tartanak igényt teljes személyiségére és közvetlen, egyéni személyességére, akkor mindegyre szembekerül a kérdéssel: miként és milyen minőségben „tálaljam” (prezentáljam) önmagammat a másiknak? Identitásom mely oldalát fedjem fel és aktualizáljam? Illetve: miképpen ragadjam meg a másikat?

Identitásának mely mozzanatait hívjam elő? A szociálpszichológia heves érdeklődése az effajta kérdések iránt a *valóságos társadalmi érintkezési formákban végbemennő változásokat*, új tendenciákat tükrözi. A hagyományos identitáskeretek átalakulása ugyanis a hétköznapi érintkezésekben is lecsapódik, azok világát is átszövi következményeivel. Az identitásproblémák általános kiéleződése csupán kézzelfogható alakot ölt a helyzeti identitások egyéni és kölcsönös meghatározásának zavaraiiban. A vizsgálódásnak e két szintje egyúttal a témakör kutatásának két alapvető megkülönböztetésmódját is képviseli.

Természetesen mindaz, amit mondtunk, nem több, mint vázlatos s ezért leegyszerűsített kép, amely csupán *átfogó történeti tendenciaként* értelmezhető, akárcsak a kapitalizmus, majd a nyomába lépő szocializmus történeti kibontakozása. Mert ha a *harmadik világra* vetünk egy pillantást, ott azt látjuk, hogy a nemzeti mozzanat, az új vagy korábban nem is létező nemzeti-etnikai és a korszerű értelemben vett államisági identitás számos esetben a társadalmi forradalom eszméjével s a társadalmi lét átfogó modernizálásával összekapcsolódva, máskor viszont perspektivikusan retrográd, bár történetileg megérthető ideológiákkal társulva (mint a negritude eszmeköre vagy a mohamedán reneszánsz és az agresszív nacionalizmusok) éppenséggel új, nagy erejű identitás-kategóriákként jelennek meg.

Egészen sajátos a kép a kelet-európai *szocialista országokban*, amelyek a fejletlen és felemás kapitalizmus bázisán és régebbi formációk maradványainak többé-kevésbé jelentős tömbjeivel léptek be a szocialista átalakulások korszakába. Azoknak a folyamatoknak a kibontakozásához pedig, amelyek a klasszikus tőkés fejlődés során egy-másfél évszázadot vettek igénybe, itt évtizedek adattak. Széles tömegek korábbi társadalmi identitása hullott szét vagy alakult újjá, vagy lebeg egy különös átmeneti és bizonytalan állapotban, mivel maguk a valóságos társadalmi identitáskeretek is átalakul-

tak: egyesek felszámolódóban vannak vagy felszámolódtak, mások alárendelt szerephez jutottak, ismét mások új minőséget képviselnek történelmi előzmények nélkül.

S ez a felgyorsult — olykor szervesetlen — fejlődés, amelynek menetében egy politikai és egy társadalmi forradalom kapcsolódott össze a termelés és az életmód viharos átalakulásával, immáron milliókat emelt ki régi identitásuk keretéből (a nacionalista színezetű nemzeti, a vallási, a megszokott nemi, szakmai és családi, a hagyományos agrárközösségi, a szomszédsági és lokális identitásformákból), anélkül azonban, hogy minden ponton újakat tudott volna kínálni, illetve hogy a felkínált új identitáskereteket (a szocialista nemzetét, a konkrét termelőközösségeket, a társadalmi reintegráció új formáit, mint az újfajta lokálpatriotizmus, a társadalmi szervezetek és mozgalmak kollektivitás-formái vagy a lakóhelyi közösség új változatai) kellően meg tudta volna gyökereztetni a hétköznapi tudatban, tapasztalásban és hagyományban is.

Ezért ma még sok közöttük a — Németh László szavaival élve — „mű-lép”, ahova nem nagyon akaródnak „mézet hordani”. Egy dolog kétségtelennek látszik: az egyén társadalmi identitása és annak alakulása napjainkban — jóllehet részben eltérő, részben azonban azonos okok és feltételek miatt — világszerte problematikus lett.

Mindez azonban csupán az érem egyik oldala. Korunk ugyanis legalább annyira az *identitáskereső*, mint az *identitásvesztők* kora.

Ha most eltekintünk a harmadik világ sajátos, futólag már jellemzett viszonyaitól, a fejlett ipari országokban — ugyan eltérő társadalmi-politikai feltételek és gyökeresen elütő társadalmi távlatok viszonyai közepette — számos hasonló törekvést látunk: a szűkebb vagy tágabb *új társadalmi kollektivitásformák, identitás-kategóriák* felkutatására és létrehozására irányuló erőfeszítést, az egyén társadalmi reintegrációjának és újfajta szervülé-

sének állhatatos — bár talán nem is mindig tudatos — keresését.

Említettük a nemzeti identitás sokak számára váratlan, de teljességgel érthető újjászületését, a helyi (lokális-kommunális) érdekeltségek és azonosulások térhódítását (amely gyakran társul a környezetvédők, a „zöldek” mozgalmával), a fiatalok heves, nemzedéki elvű informális társulási szokásait, a feminista és a szexuális viselkedés új szabályozását igénylő mozgalmakat. De a sort tovább folytathatnánk. Említhetnénk a szabadidőtömörülések új formáit, a neofamilizációs fejleményeket, a rokonsági kötelékek szociális támaszt és beágyazottságot kínáló új vonásait, a lokálpatriotizmus új tüneteit, hellyel-közzel pedig — főként Nyugaton — a neospiritualista hullámban szerveződő társas formációkat.

A Jonestown drámájának szélsőséges abszurditása vetett fényt arra, hogy a mai amerikai társadalomban közel 4000 különféle zárt vallási szekta, mozgalom létezik. S talán már nem is meghökkentő, hogy az amerikai valóságban, ahol a legmesszebbre haladt a tisztán tőkés viszonyoknak és következményeiknek a kibontakozása, vagyis az egyén dezintegrálódása és leválása a hagyományos identításkeretekről, amit oly gazdagon és árnyaltan tükröz a mai amerikai szociológia, pszichológia és az irodalom, az azonos csillagkép jegyében születettek sajátos „zodiacus-identitás” kialakítására törek-szenek. Nem is meglepő tehát, hogy míg az Amerikai Pszichológiai Társaságnak 46 000 tagja van, addig manapság 10 000 főhivatású és 175 000 mellékfoglalkozású asztrológus működik az Egyesült Államokban.⁷

Az imént említett törekvések egyik érdekes közös — bár részleges — jellegzetessége az, hogy a *naturális alapú kategóriák*, amelyeket azonban keresztül-kasul átszőnek a társadalmi minősítések és jelentések (nem, generáció, etnikum), mind gyakrabban és mind szélesebb

⁷ Vö. T. R. Young: *New Sources of Self*. 68—75. old.

körben válnak az identitásképzés kiindulópontjaivá. A *nemi, a nemzedeki és az etnikai identitás* számos jel és tény szerint növekvő szerephez jut az egyén én-képzetében; ellensúlyozni látszik a tisztán társadalmi identitáskeretek vázolt bizonytalanságait és cseppfolyosságot. Minthogy az alapjukat képező tények, ti. a nemi, az etnikai és (változékonysága ellenére) a nemzedeki azonosság valamiképpen a *szilárdság* és a világos *meghatározottság* képzetét keltik, aligha van okunk csodálkozni azon, hogy e kategóriák intenzív azonosulási folyamatok célpontjai lesznek. Ahhoz sem férközhet azonban kétség, hogy ezek a fejlemények alaposan beszűkítik az egyén társadalmi azonosságtudatának kereteit: egyoldalúságokkal és szocializációs zavarokkal járnak együtt.

Youngnak, a radikális amerikai szociológusnak (a Sociological Liberation Movement egyik vezető alakjának) az alapeszméje, amelyet már említett könyvében fejt ki, abban foglalható össze, hogy a mai amerikai valóság formális, túlszabályozott, technologizált, racionális és az egyéni kreativitásra igényt nem formáló nagyszervezetei (Large Scale Organisation) alkalmatlanok a társadalmi identitás kialakítására, mivel csupán részleges funkcionalitásában szemlélik az egyént, s így sohasem válhatnak a valódi, benső azonosulás tárgyaivá és támpontjaivá. (Young egyébként a szociális identitást tekintti az én magvának.)

Mint mondja, a modern tömegtársadalmakban megszűnik annak lehetősége, hogy szocializációjuk során az egyének szilárd társadalmi identitásra tegyenek szert, sőt ez a törekvés a szervezetek működése szempontjából egyenesen diszfunkcionális.⁸ Ezért úgy véli, hogy e társadalmakban az én egyre inkább a privát szférákban alakul, és ugyanott működik. Viszont mind a bizonytalan, cseppfolyós, mind a merev, „túl stabil” keretek és morális rend személyes nehézségeket szülnek az én-ala-

⁸ Ugyanott, 3—4. old.

kulásban. Egyes spontánul gerjedt ellentendenciák, mint pl. az ifjúság sajátos nemzedéki tömörülései és szubkultúrája ugyancsak korlátozottak és kockázatosak, mert — mint mondja — egy „tinédzser kultúrában szocializált ifjúság alkalmatlan lesz arra, hogy a világ sorsával törődjék”⁹.

Bármilyen éleselméjű is Young diagnózisa (elemzéseinek kiindulópontjaként egyébként Marx egyes ismert gondolatait veszi fel, mert bennük látja az én és a társadalmi identitás szociológiai értelmezésének első változatát), a jövőt illető elgondolásai, jóllehet végül is optimisztikusak, nem kevés naivitásról és tanácstalanságról tanúskodnak.

Úgy véli ugyanis, hogy ha egyszer a *társadalom nyilvános szférái, szervezetei és intézményei* jellegüknél fogva alkalmatlanok az én, a társadalmi identitás „generálására”, új — a privát léthez kötődő — identitásforrásokat kell találni és alkotni, s a bennük kialakult identitást ugyancsak a privát szférában kell és lehet működtetni, mintegy ellensúlyozván a „tömegtársadalom” (a „Post-Gesellschaft”) elkerülhetetlen következményeit és ártalmait.

Ilyen új identitásforrásoknak véli: a „földalatti” egyházat, amely nem az intézményes egyház, hanem a „privát ember istenét” kultiválja; a „Neo-Gemeinschaft”-ként szemlélt kommunákat; a már említett zodiacus-identitást; az összejövetei és szenzitizációs csoportokat; a felsőoktatás bizonyos alakjait, mint pl. a Free Universityket; a tömegkommunikáció lokális, egyénközeli formáit és a nyugdíjasok közösségeit, otthonait.

Young gondolatainak fő gyengéje és elfogadhatatlan mozzanata nem abban rejlik, hogy igyekszik felkutatni és prognosztizálni az új *identitásforrásokat*. Még csak abban sem, hogy oly fontosnak ítéli az emberközeli, közvetlen társuláson nyugvó identitáskeretek eljövendő szerepét (eltekintve most az általa említett s erősen az

⁹ Ugyanott, 37—38. old.

amerikai kultúrához tapadó „források” közelebbi minősítésétől és mérlegelésétől). Ebben alighanem oszthatjuk felfogását — legalábbis a maga általános jellemzőit illetően.

Annál is inkább, mivel az eddigiekben is vázolt történeti léptékű átalakulás fő tartalma alighanem ez: az egyént közvetlenül vagy közvetve magában foglaló hagyományos és tömeges kollektivitásformák (nálunk elsősorban agrárközösségi és kistermelői-családi létformák) kiszorítása-felszámolása és az újszerű, az *egyén és a társadalom, az egyén és az emberiség között új módon közvetítő és új módon integrálódó kollektivitásformák létrehozása*, az individualizált ember „társas magányának” történeti méretű leküzdése.

Teljességgel elfogadhatatlan azonban — főként a szocialista társadalmi perspektíva talajáról — Youngnak a nyilvános szférát érintő pesszimizmusa.

Ez a pesszimizmus elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi létformák intézményes-szervezeti tömbjeit — s bennük mindenekelőtt a munka, a szakma, a hivatás rendjét, továbbá a társadalmi nyilvánosság és a közélet alakzatait és folyamatait — kirekeszti az identitásképződés lehetséges perspektivikus forrásainak köréből. Holott a valódi történeti alternatíva (a szocializmus alternatívája mindenképpen) épp abban rejlik, hogy a nyilvános létformák, az egyén társadalmi tevékenységének legfontosabb szférái szabaduljanak meg elidegenítő vonásaiktól, s így elsősorban bennük jöjjenek létre (vagy bennük is jöjjenek létre) az azonosulás és a személyes érdekelttség esélyei és lehetőségei.

Csak az emberi lét és tevékenység *ontológiailag legfontosabb szféráiból* sugározhatnak ki azok a hatások, amelyek a privát szféra új alakzatait is biztonságos alapokra helyezhetik, valódi összefüggéseikbe építhetik. Ennek híján a privát szférákban lezajló elsáncolódás elkerülhetetlenül kompenzációs (hogy ne mondjuk: hobby) jelleget ölthet, amint arra manapság tömegesen látnunk is példákat. Az ilyen feltételek mellett alakuló én,

a társadalmi identitás ezért szükségképpen erőtlén, korlátozott moralitású és felemás lehet.

Ismétlem: mindez nem azt jelenti, hogy a privát szféra közvetlenül integráló és azonosulásra indító alakzatai ne lennének mind aktuális, mind történeti perspektívában perdöntően fontosak. Ez alighanem kiderült az eddigiekből is. De itt is jogosnak látszik az *ontológiai primátus* mérlegelése és tekintetbe vétele. Ellenkező esetben ugyanis az indokolatlan szembefordítások és az elkülönítő kezelésmódok éppen azokat a folyamatokat szigetelhetik el egymástól, amelyek egymásra utalnak, amelyek egymásnak kölcsönösen feltételei. Pusztán a Lukács által „túlsúlyos mozzanatnak” nevezett összefüggés számításba vételének igényét fogalmazzuk itt meg, mert ennek helyes kezelése nélkül a tudatos társadalomtervezési és -fejlesztési stratégiák is zavarokkal, félreértésekkel fognak küszködni.

Hadd bizakodjunk benne, hogy az elmondottak legalábbis szemléltetik és körvonalazzák a választ a bevezetésképpen feltett kérdésre: miért is váltak időszerűvé a 70-es években az identitás szóval jelölt tények. Az érett szocializmus felé vezető társadalmi folyamatoknak végül is választ kell adniuk az egyes ember társadalmi reintegrációjának nyitott kérdéseire is, létre kell hozniuk egy újfajta társadalmi identitás alapjait és feltételeit. Ezért a társadalmi identitás problémái körül nagy súlyú elméleti és gyakorlati tennivalók sűrűsödnek.

* * *

További megjegyzéseimmal a lehetséges vita csomópontjait, illetve a többi előadáshoz fűződő kapcsolódási pontokat igyekszem keresni. Emellett néhány gyakorlati következtetést is szeretnék — a közreadott anyaghoz képest — élesebben, határozottabban kiemelni.

Mindenekelőtt a nézőpontról bocsátanék előre valamit. Úgy vélem, a pszichológus, kiváltképp a szociál-

pszichológus fontos és nem mellőzhető, mással nem pótolható rendeltetést teljesít akkor, amikor figyelmét állhatatosan az egyénre, az éppen itt és most élő egyén társadalmi helyzetére, beilleszkedésére, közérzetére, társadalmi viselkedésére és érdeklődésére, jellegzetes, típusos konfliktusaira függeszti, vállalván az egyoldalúság kockázatát is. A pszichológus ebben némiképp hasonlatos az íróhoz és a művészhez, még ha mások is az eszközei.

Napjaink pszichológiájában világszerte sajátos újjalagos odafordulást látunk az úgynevezett „én-pszichológia” kérdéseihez mind a személyiséglélektanban, mind a szociálpszichológiában. És talán az sem véletlen — idéztem is néhány példát a szövegben —, hogy a kritikusok, irodalomtörténészek szövegeiből olykor szinte kész szociálpszichológiai esszéket emelhetünk ki ezekről a kérdésekről: a társadalmi identitás, a személyes azonosságtudat, az én- és az azonosság-élmény kérdéseiről.

A pszichológus nem azért jár el egyoldalú módon, mintha azt hihetné, hogy van a valóságnak egy „tisztán” pszichológiai szférája, a tiszta személyességnek egy olyan világa, amely autonóm módon létezhetne, mint a pszichológus kizárólagos „birtoka”. Éppen ellenkezőleg. Az alapkérdés számára az, hogy mindazok a nagyléptékű történelmi folyamatok, gazdasági, társadalmi, politikai, szellemi és egyéb fejlemények, amelyekről mind- eddig szó esett, miképpen képeződnek le az egyén helyzetében és élményeiben, és viszont: az egyén hogyan van jelen a maga közvetlen világában; gazdasági, politikai, szellemi cselekvéseivel miképpen objektiválódik a társadalmi reprodukció átfogó, széles folyamataiban. Miközben természetesen a pszichológus azt is tudja, hogy ez az egyén társadalmi csoportok, rétegek kötelékeinek hordozója, még akkor is, ha csak valamilyen részleges megnyilvánulását vizsgálja.

Úgy látom, hogy az elmúlt évtized egyik fontos vívmánya volt egyfajta naiv optimisztikus hiedelem — talán nem is mindig tudatos — meghaladása. Ama hiede-

lemé, hogy a szocialista jellegű makrofolyamatok, az átfogó forradalmi változások mintegy automatikusan megoldják az egyén társadalmi létezésének nyitott kérdéseit, s legfeljebb társítani kell e változásokat egy szélesen értelmezett pedagógiai-propagandisztikus hatásrendszerrel. Az egyes ember reális társadalmi léte és mindennapi tudata, szociális beágyazottsága azonban a kemény érdekviszonyok közegében, a gazdasági, társadalmi, közéleti, életmódalakulási folyamatokban alapozódik meg, bár nem automatikus terméke mindezeknek.

Itt létezik egy viszonylagos — többé vagy kevésbé tág — autonóm mozgástér az egyén választásai, önmeghatározási törekvései számára. Számos tény utal erre, akár a társadalmi viselkedés nyugtalanító zavaraira gondolunk, akár arra a módfelett érdekes és figyelemre méltó neo-moralizáló, értékkereső és értékalkotó törekvésre, amely kitapinthatóan érvényesül napjainkban, s nem is csupán a fiatalok és az értelmiségiek körében. Különböznék miért kapkodnák el két nap alatt Pascal *Gondolatait*? Miért nő az emberi létezés számos olyan dimenziója iránt az érdeklődés, amely gyakorta csak a kicsik és a nagyok számára tartott „osztályfőnöki órákon”, a lapok és a magazinok levelezési rovataiban vagy bizonyos televíziós műsorokban lel választ?

Németh László élt korábban azzal a metaforával, hogy szocializmusunk még igencsak „bárdal faragott”. Lényeges alapjai, kontúrjai kirajzolódtak ugyan, tartós vívmánnyá váltak, de aligha véletlenül beszélünk most a fejlett szocialista társadalom építéséről. Ezen a háttéren s ebben a történelmi periódusban az egyén újra és újra szembetalálkozik a „mivégre vagyunk a Földön?” ősi dilemmájával. És szembenézni kényszerülünk vele, külön-külön mindenki, bár már maga a kérdésfeltevés vállalása és az erre való hajlandóság is szellemi-erkölcsi eredménynek minősülhet.

Ezen a nagyon vázlatosan árnyalt háttéren úgy látom most már, hogy a pszichológia és a szociológia identitásfogalma, vagyis az azonosságtudat, az azonosságélmény

fogalma, pontosabban a vele jelölt elemzési felület alkalmas lehet arra, hogy ezekhez az emberközeli folyamatokhoz jobban hozzáférközhessünk. Főleg azért, mert e fogalom, pontosabban e fogalom jelenségtana az egyén és a társadalom közti viszonylatok finom érintkezési pontjait fogja be. Nem „életre beszél” tehát valójában nem létező kérdéseket, hanem alkalmas nevet ad hétköznapi konfliktusainknak, bizonyos társadalmi folyamatainknak, élményeinknek. Ezek körvonalait kíséreltem meg felvázolni a közreadott anyagban.

Amikor a pszichológus a maga tudományos nézőpontját és eszközeit, lehetőségeit érvényesíti, egyúttal semmiképpen sem feltételezi kizárólagos illetékességét. Ezért is rendkívül tanulságos volt számomra, hogy az egymástól függetlenül készült előadások milyen különös módon „rimeltek” egymásra, és hogyan rajzolták ki azokat a csomópontokat, amelyeknek kutatásában mélyen érdekelt valamennyi társadalomtudomány. Íme így írt a történész: „A kiterjedt lakásépítkezéseket nem sikerült új lakás- és társaséletmodell kiépítésére alapozni...” „Bizonyos szociális preferenciák érvényesítése ellenére a szocialista társadalom ideál elveit — beleértve a fogyasztást, életformát, közösségi életet és lakókörnyezetet — nem sikerült kialakítani.” A közgazdász olyan körülményeket és feltételeket sürget, hogy az egyéni és a csoportérdek a közérdek megvalósulásának hajtóerejét jelentse. A szociológus arról szólt — éppen az imént —, hogy a „vármegyének nincs gyökere a közösségben”. Mit jelent ez valójában?

A nyelvész tülekedésről, páros monológáról, elidegenülésről, a nagy közösségektől való elkülönülésről, illetve ezzel kapcsolatban a kisebb csoportok nyelvi kreativitásáról ír. A művészettörténész a nemzeti identitás összefüggéseiben vizsgálja a neofolklorizmus fejleményeit. Látható tehát, hogy mintha máris eleven interdiszciplinaritás érvényesülne egy meghatározott kérdés megközelítésében. Mi ez a kérdés? A pszichológus számára mindezek a mozzanatok az *egyén* közvetlen, sze-

mélyes *társadalmi integrálódási módjainak*, az aktív és otthonos társadalmi beágyazottságnak, illetve ezek zavarainak kérdéseként fogalmazódnak meg.

Tanulságos példa ez arra is, hogy a sokat emlegetett interdiszciplinaritás értelmes működésének kiindulópontja a vizsgálni kívánt társadalmi tény, jelenség vagy folyamat világos és éles — itt még igencsak diszciplináris — megnevezése, leírása. Ezt követheti azután komplex elemzése, illetve a többféle megközelítés eredményeiből integrált, átfogó értelmezése és ennek nyomán cselekvő alakítása-befolyásolása, és pedig szükségképpen s elkerülhetetlenül meghatározott értéktételezések alapján.

Ha mármost magát az identitást úgy szemléljük, mint a szocializációnak és benne az egyén aktív, önteremtő tevékenységének a termékét, s az identitás problémáinak lényegét az egyén társadalmi integráltságának, közvetlen személyes beágyazottságának kérdéseként ragadjuk meg, akkor a lehetséges gyakorlati következtetéseknek főképpen két sorát vélem érdemesnek kiemelni.

Valóságunkban meghökkentően nagy számban lelhetünk társas szurrogátumokat, „mű-lépeket”, csupán formális keretekkel egybefogott társas-közösségi együtteseket, amelyekhez tagjaikat sem valódi érdekeltségek, sem pedig a személyes azonosultság élményei nem fűzik. S ami még lehangolóbb: mintha meg is szoktuk volna hétköznapi létünk e formális „ritualizáltságát”; adózunk neki, nem tesszük kérdéssé ésszerűségét. De ami a fontosabb: ha a vállalatban és részlegeiben nincs jelen a közös vállalkozás, a közös érdekeltség mozzanata, ha a lakóbizottság, a munkahely, az iskolai osztály, a társadalmi szervezet, a lokális-kommunális keret csupán a külsőleges „benne-lét” és nem az „érte és általa lét” színtere, ha nem azonosulási tárgy és kategória is egyben, akkor az intézményes alakzatok tagjaik számára formális-külsőleges jelleget öltenek. Elidegenült szerepek hordozói mozognak bennük. Feltehetően azért, mert nem az értelmes cselekvés, az érdekérvényesítés, a szük-

ségletkielégítés színterei; nem teszik valamely ügy „megszállottjává” tagjaikat. Ennek következtében ezek az alakzatok elveszítik közvetítő és beépítő rendeltetésüket. Inkább elszigetelnek, mintsem egybekapcsolnak a tágabb és egyetemesebb azonosulási kategóriákkal, mintegy magukra hagyják az egyéneket.

Ilyen körülmények között elkerülhetetlen lesz az informális mező felduzzadása, az intim világ és a tisztán eszközi jelentőségű személyes kapcsolatok egyoldalú megnövekedése, az elsáncoló, nem pedig az integráló tömörülés. Számos területen tapasztaljuk ezt. Ilyenkor a szokás- és hagyományképződés különös legitimációs funkciói is csak korlátozottan működhetnek. A többi előadásból korábban idézett gondolatok feltehetően ugyan csak erről beszéltek, ezt a jelenséget körvonalazták. Nagyon figyelemreméltónak vélem azt is, hogy a kutatási adatok tanúsága szerint azok a társadalmi közösségi identitáskeretek, -kategóriák, amelyeket *önteremtette identitáskereteknek* nevezhetünk, sokkal hatásosabbak, mélyebben érintik az egyént.

Mindennek a meghaladása nem gondolható el a „tisztá tudat” világában; nem érhető el egyedül meggyőzéssel, moralizálással. hanem csakis az érdekviszonyok és a demokratikus intézményi mechanizmusok, a társadalmi egyesülési módok és formák újolagos végiggondolásával, vagyis olyan feltételek megteremtésével, amelyek biztos és reális alapot vonnak a meggyőző szó alá is.

Különösképpen figyelemre érdemes ennek a kérdéskörnek a fejlődéslélektani, szocializációs oldala. Ha a gyerek, majd a fiatalember úgy bolyong végig iskolázásának és társadalmi aktivitásának intézményes színterein, hogy azok nem hagynak benne mélyreható azonosulási élményeket — iskolával, szervezettel, lokális környezettel, baráti körrel —, akkor szükségképpen fel erősödik az önelvesztés, a helyet nem lelés élménye, az azonosulás zavara. Az énnak nincsenek szilárd külső támpontjai a kidolgozódáshoz és a szilárd, folytonos létezéshez.

Mindez elvezet második gyakorlati következtetésünkhöz. Az ide kapcsolható kérdés lényegét így fogalmaznám: mekkora mozgástér kínálkozik mai valóságunkban a szerves közösségek önteremtő aktivitásához és tömörüléséhez? A válasz pedig egybefonódik egy még tágabb kérdéssel: társadalmunk kockázatvállaló és kockázattűrő készségével és hajlandóságával. Ha ez utóbbi, tudniillik a kockázatvállalás mozzanata a gazdaságban mindinkább kulcskérdés lesz, nem gondolhatjuk, hogy megmaradhat kizárólagosan és tisztán az ökonómia problémájaként. Ellenkezőleg, csaknem minden előadás hangoztatta társadalmunk konfliktusgazdagságát, a konfliktuskezelés és a konfliktusok nyílt „lejátszásának” fontosságát. Márpedig nem hunyhatunk szemet afelett, hogy az érdekösszeütközések, a konfliktusok nyíltabb lejátszása, sőt egyszerűen megfogalmazása, majd a megfelelő tranzakciók lebonyolítása sohasem nélkülözi a kockázat bizonyos elemeit.

És ez vonatkozik a témánkhöz kapcsolható jelenségekre is. A társadalom társulási szokásai és jelenségei, gazdasági és egyéb egyesülési tendenciái és módjai kockázatot is hordhatnak magukban. Ezért oly gyakori a hajlandóság arra, hogy az új társulási és vállalkozási módokat és formákat korlátozzuk, vagy mihamarabb „betetereljük” az apparátusok, intézmények és szervezetek keretébe. Így kisebbnek tűnik a kockázat, hiszen — úgymond — „kézben tartjuk a dolgokat”.

Pedig az eleven élet igencsak hamar kiszökik a formális keretek közül, s a maga spontán alakulásának törvényei szerint működik — jobbára az intézményes alakzatok „háta mögött”. Főként a fiatalok és a fiatal értelmiségiek vizsgálata, de számos más metszetű, pl. lokális, lakóhelyi és egyéb tömörülés elemzése utal hasonló fejleményekre.

És itt még egyszer aláhúznám azt, hogy az a jelenség, amelyet a közösségi önteremtés mozgástereként említettem, azért is tűnik számomra fontosnak, mert a társadalmi azonosságtudat alakulásával is összekapcsolódik.

Elegendő itt a kollégiumi mozgalom tapasztalataira utalni.

Miért irányul manapság olyan sok illusztris tudományos törekvés az „iskolaalapítási effektusra”? Mert valamilyen új identitáskeretet hoznak így létre, amely ugyanakkor az egyénnek is támaszt nyújt. Sohasem jártam Bábolnán, de gyanítom, hogy már kialakulóban van valamiféle „bábolnai identitás”. És ha a japán gazdaság sikereiben állítólag az élethossziglani „vállalati hűség” mozzanata rendkívül nagy szerepet játszik (és a pszichológus számára ez nagyon fontos), akkor, azt hiszem, vitathatatlanak tetszik az, hogy a társadalom emberi viszonylatainak szerkezetében valaminő stabilitásra, valaminő személyes integrációra és befogadókésztségre is nélkülözhetetlenül szükség van.

A józan kockázatvállalás eszméje feltétlenül együtt jár a nyitottabb, vállalkozóbb szellemű közlékörrel. Ez pedig feltétele annak, hogy az egyén társadalmi integrációját szolgáló nyilvános fórumok emberközeli maradjanak, a személyes integrálódás és azonosulás kiáltására is alkalmasak legyenek.

Ellenkező esetben tovább fog erősödni az a tendencia, amelyet előadásom szövegében a „túlterhelt én” formulájával igyekeztem körülírni és jellemezni. Ebből a szempontból feltétlenül érdekesek azok az adatok, amelyeket az én-pszichológia, a társadalmi identitás alakulásával foglalkozó kutató szerezhethet. E vizsgálatok ugyanis — bár itt nincs mód a részletezésükre — jellemző tendenciaként utalnak a társadalmi azonosulási keretek csökkenő szerepére az egyén önmeghatározásában és önminősítésében. Cserében viszont egy fokozódó — jobb szó híján — személyes szenzitizáltság, érzékenység növekszik a személyes kapcsolatokban kapott minősítések, értékelések, az elfogadás-méltánylás, a személyes kapcsolatban dívó hangulatok-stílusok irányában.

Alighanem ez az a fejlemény, amelyet újabb irodalmunk is kiélezetten tükröz, és amelyet a kritika némileg

bizonytalanul értelmez. Olykor az individualizálódás elkerülhetetlen fázisának, egy heroikus — de leegyszerűsített — kollektívizmusra adott szükségképpen visszahatásnak tekinti.

Hadd idézzek pusztán egyetlen passzust egy néhány héttel ezelőtt megjelent cikkből, amely a 80-as évek küszöbén a várható fejleményeket vizsgálja.

„Úgy tetszik — mondja a szerző —, ahhoz, hogy az eddigieknél magasabb rendű, igazán szocialista közösségek alakuljanak ki, hogy szabad szellemű, független egyéniségek fejlődjenek, akik azután megalkothatják ezeket a kollektívákat, elkerülhetetlen az egyén magára maradásának, az atomizálódásnak a sokkja.” Majd így folytatja: „Én nem a régi típusú közösségi eszmények felelevenítésében, hanem éppen ebben az átmeneti individualizálódásban látom az újfajta közösségek kialakulásának egyik feltételét.” A cikk a *Népszabadság* egyik közelmúlt számából való, *A 80-as évek küszöbén* címet viseli, Zappe László írása. Módfellett érdekes a gondolatmenete; világosan és meggyőzően regisztrál egy individualizálódási tendenciát, bizakodván egy új típusú kollektívizmus eljövételében.

Nem tudom azonban, nincs-e valamifajta „kvázi-dialektika” abban, amikor a társadalmi valóságban felfedezzük az individualizációs folyamatokat, a másik pólust, tudniillik a kollektívizálódási tendenciák megnyilvánulási módjait viszont csak a remények síkján ragadjuk meg, de magában a valóságban nem mutatjuk fel. Ez az eljárás — ismétlem — egy kvázi-dialektikus megoldással old fel valódi társadalmi feszültségeket, anélkül, hogy magában a társadalmi valóságban felmutatná a feszültséget hordozó pólusokat — mind pozitív, mind negatív értelemben. Ezzel pedig meglehetősen leszűkíti a képet, s az optimisztikus reményeket sem tudja kellően megalapozni. Ha tekintetbe vesszük a hosszabb perspektívában várható nemzetközi fejleményeket is, még összetettebb lesz a kép.

Végezetül s összegezve: társadalmi létünk olyan átfogó azonosulási kategóriáival, mint a nemzet, a haza, az osztály, a szocialista társadalom, a szakma, a hivatás rendje, nem lehet másként azonosulni, mint az egyént közvetlenül integráló társas, közösségi alakzatok közvetítése révén. Ahogy előadásomban módomban volt leírni, még az isten képzete és az egyén között is mindig a „gyülekezet” közvetít, még ha ez nem is több, mint metafora.

Természetesen tudjuk, hogy a gazdaság, a politika, a közigazgatás mind-mind a maga tárgyi-társadalmi ésszerűségét képviseli; közvetlenül nem az emberi viszonylatok optimalizálásának elve szerint működnek. De miközben működnek, így vagy úgy az utóbbit is szolgálják. Ezért megítélésükben, reformjukban, fejlesztésükben önálló szempont lehet az, hogy miképpen szolgálják. Magyarán — úgy gondolom — szükség van a társadalmi részrendszereinket, szervezeteinket, szféráinkat átmetsző, átfogó értékelési-fejlesztési kritériumokra is, amelyek nem holmi idegen elemet visznek be a rendszerekbe, hanem a társadalmi-emberi optimalitás elvét képviselik bennük. Feltehetően ez az a gondolat, amelyről Bognár elvtárs is beszélt.

Ehhez viszont — azt hiszem — túl kell lépnünk bizonyos meddő szembefordításokon, terméketlen polarizációkon, amelyeket hurcolunk magunkkal nemcsak a 70-es, hanem a 60-as évekből, sőt még régebbről is. Mindenekelőtt a moralizáló aufklärizmus, a tiszta tudatra és a közlelkesültségre utaló agitatív hajlandóság és a nem kevésbé egyoldalú ökonómiai, igazgatási vagy bármely egyéb részleges racionalitás — vagy ahogy közmegegyezéssel mondani szoktuk: a technokratikus szemlélet — egyaránt rossz és egymást szakadatlanul tápláló végletein.

A 80-as évek egyik nagy kérdése feltétlenül az lesz, hogy a társadalmi folyamatok szocialista minőségét erősítve miképpen leszünk képesek e hibás végleteket egy

kiegyensúlyozott szintézissel meghaladni és ugyan szükségképpen konfliktuózus, de mégis valódi társadalmi egyensúlyban tartani. Vagyis hogy a sokat emlegetett hatékonyság is növekedjék, s épp ezáltal valóságunk arculatán is mind élesebben kirajzolódjanak a szocialista minőség jegyei.

A hetvenes évek ideológiai jellegzetességei Magyarországon

Az ideológia kategóriájának sokértelműsége szükségképpen megnehezíti ennek az előadásnak a problematikáját, hiszen az ideológiai életbe szükségképpen beletartozik mindenfajta publicisztikától kezdve a társadalomtudományi és az eszmetörténeti fejlődés egésze. Hogy mégis meg lehessen oldani a rendelkezésre álló rövid időn belül a problémát, előadásunkat le kell szűkítenünk néhány jellegzetes problémára, melyek közül kiemelkedő jelentőségűnek tartom azokat a filozófiai kérdéseket, amelyek az utóbbi évtizedben központi súllyal merültek fel. Azonban ez egyáltalában nem jelenti azt, hogy adott vonatkozásban ne említsünk meg olyan jelenségeket is, melyek a közélet általános ideológiai problémavilágát érintik, és átmennek még a művészi felfogásmódba is, a világszemlélet konkrét kérdéseiben is utat találnak majd.

Hogy ne kezdjük tárgyunktól túl messze a kérdések boncolását, mindenekelőtt emlékeztetni kell arra, hogy a hetvenes évek első nagy és központi jelentőségű eseménye Lukács György *Ontológiájának* (helyesebben *A társadalmi lét ontológiájáról* c. művének) megjelenése és a körülötte kibontakozott viták sorozata volt. Ez a mű a maga egészében bizonyos értelemben vitairatnak is felfogható, mégpedig vitairatnak abban az értelemben, hogy a hatvanas évek végén jelentkező Lukács-interpretációk ellenében valami egészen határozottan és radikálisan újat jelentett. Nálunk is, külföldön is megjelentek ugyanis olyan Lukács-interpretációk, melyek Lukács elméletét valamilyen formában közel akarták

hozni ahhoz az ideológiához, mely az „új baloldal” egyik sajátos ideológiai formája volt. Éppen ezért úgy igyekeztek beállítani Lukács ontológiáját, mintha annak közvetlen kapcsolata lenne a Frankfurti iskola árnyékában megjelenő polgári társadalomontológiával. Beleértjük ebbe a kísérletbe azt is, hogy Lukács *Ontológiáját* igyekeztek úgy értelmezni, mint egyfajta visszatérést a *Történelem és osztálytudat* filozófiai alapállásához, és úgy igyekeztek interpretálni: ez a mű is tagadni fogja — mint a *Történelem és osztálytudat* — a természet dialektikáját.

Nem kevesebbet jelentett volna ez, mint visszalépést arra a szintre, amelyből azután az egzisztencialista ontológia éppen úgy kinőhetett, mint a Frankfurti iskola nagy visszautasítást tartalmazó álláspontja. Ugyancsak kísérlet történt arra, hogy Lukács életművét ennek megfelelően úgy interpretálják, mint aminek igazi értékei a *Történelem és osztálytudatig* nyúltak, vagyis ahol az első korszak jelentette volna az igazi értéket, és ennek a korszaknak egyetlen legitim folytatása lett volna, nevezetesen *A társadalmi lét ontológiájáról*. A kísérlet tehát arra irányult, hogy *A társadalmi lét ontológiájáról* félremagyarázása segítségével megsemmisítsék Lukácsnak mindazokat a teljesítményeit, amelyek a marxizmus jegyében jöttek létre, amelyek szorosan összefüggtek a nemzetközi munkásmozgalom konkrét harcaival.

Ez a kísérlet teljes mértékben hajótörést szenvedett *A társadalmi lét ontológiájáról* megjelenésével. Ez a mű igen élesen kritizálta a *Történelem és osztálytudat* álláspontját, különösképpen pedig azt az álláspontot, mely a természet dialektikáját tagadta. Még élesebb volt ez a könyv a visszatükrözés kérdésével kapcsolatban. Ezt olvashatjuk: „Marx következő lépése a döntő kérdés irányában az volt, hogy az objektív valóság dialektikus visszatükrözését helyezte a középpontba. Ha ezt elmulasztják, akkor szükségképpen állandóan összekeveredik az objektív valóság és — ontológiai szempontból — köz-

vetlenül mindig szubjektív visszatükrözése.”¹ Az az örökség tehát, amelyet Lukács szellemileg hagyott az utána következő generációkra, tökéletesen tisztázta azt a kérdést, mely szerint az ő filozófiája mindvégig a marxizmus—leninizmus alapvető kategóriáinak követése jegyében fejlődött, és így Lukács fiatalkori műveinek rendkívül tanulságos megjelenése új kiadásban egyúttal olyan művek megjelenését jelentette, melyeket Lukács szellemi fejlődésében alapvetően meghaladott már. Annál jellegzetesebb azonban, hogy a Lukács filozófiája körüli vita voltaképpen már a hetvenes évek elején elkezdődött. Ennek a vitának kétségtelenül voltak olyan politikai indítékai is, melyeknek tárgyalása nem ide tartozik. Mindenesetre a döntő kérdés itt az volt, hogy vajon a materialista ontológia elfogadható kiindulópontot jelenthet-e, hogy a visszatükrözés lenini elmélete fenntartható-e a mai világban, hogy a természet dialektikájának elismerése jogosult-e.

Azok a gondolkodók, akik Lukács felfogását a polgári társadalom számára integrálhatóvá akarták alakítani, le is vonták a szükségszerű következtetéseket és szembe fordultak Lukáccsal. Elsősorban a *Történelem és osztálytudatra* támaszkodva kerültek szembe Lukács gondolatvilágával, és többek között így foglalták össze előbb a *Telos* c. amerikai újbaloldali folyóiratban, majd a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben is megjelent tanulmányukban a véleményüket:

„1. A természetdialektika tagadása, s ezzel kapcsolatban annak kétségbevonása, hogy egy átfogó természetkép megalkotása a filozófia feladata volna. Noha a *Geschichte und Klassenbewusstsein* adta impulzus sosem jelentette nálunk a könyvvel kapcsolatos ortodoxia kiépítésének kísérletét, ezt a gondolatát fenntartás nélkül akceptáltuk...

2. A visszatükrözés elvetése az ismeretelméletben

¹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. Budapest 1976. I. köt. 19. old.

...Lukács György megingathatatlanul hitt álláspontjának igazságában, de mégis, amikor az igazság igényével elétártuk döntő pontokon ellentétes álláspontunkat, amelynek igényét szemében a filozófiai és személyes elkötelezettség szándéka hitelesítette, és amely az ő saját végső perspektívaival ellentétes nem volt, nem pusztán annak részleteit fogadta el, hanem a maga egészében jogosultnak, noha vitatandónak tekintette.”²

Másfelől Lukács *Ontológiája* egy ettől eltérő típusú kritikát is kapott. Mindenekelőtt azt kifogásolták benne, hogy Lukács a természet-dialektikának az élő világra történő koncentrálásával a szervetlen természet dialektikáját nem ragadja meg, másfelől több tanulmány kifogásolta, hogy Lukács számos ponton megpróbál a marxi elgondolásokból erőltetett módon ontológiát teremteni. A valóságban Lukács ontológiai kérdésfelvetésének lényeges előremutató volta abban áll, hogy Lukács elsőként fogalmazza meg a modern időkben azt a követelményt, mely a tudomány és az ismeretelmélet kettészakadása helyébe egy egységes tudományos filozófia megalapozását van hivatva elősegíteni. Ez annyit jelent, hogy Lukácsnál úgy ábrázolódik a filozófia története, hogy a Bellarmin tétel óta, mely különválasztotta a világ létének magyarázatát és a tudományos elméletet, mégpedig a Galilei-perrel kapcsolatban, elszakadt egymástól az ismeretelmélet és a létmagyarázat, s egyedül Marx volt az, aki a létmagyarázat talajára helyezkedett és lételméleti alapon volt képes a valóságos jelenségeket interpretálni. Ezért Lukácsnál létrejön az a szükségszerű végkövetkeztetés, mely szerint „egyedül a történelem az az egyetemes, irreverzibilis folyamat, amely lehetővé teszi, hogy a kategóriák e folyamat keretei között, a folytonosság és a változások együttesében meg-

² Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 1. sz. 97., ill. 101. old. Az idézetek a *Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról* című cikk előszavából valók. A cikk keletkezési dátuma: 1968, az előszó kelte: 1975. január. A cikk szerzői: Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály.

valósíthassák e történetiség által meghatározott részfolyamataikat”³.

A történetiségnek mint minden kategória forrásának a tudomásulvétele éppen a Lukács által jelzett lehetőségek között igen sok olyan kellemetlen és téves jelenséget tett volna elkerülhetővé, melyek a hetvenes évek ideológiájának történetében lejátszódtak. Mindenekelőtt arról van szó, hogy egyfelől azok, akik a lukácsi ontológiát támadták, vagy egy elvont gyakorlatfogalmat s ennek megfelelően elvont érték- és szükségletfogalmakat dolgoztak ki, melyeknek valóságos hordereje csakis egy történetiség keretében lenne megérthető; vagy pedig egy statikus társadalom- és osztályfogalom alapján álltak, melynek segítségével és melynek köszönhetően sikerült bizonyos problémákat figyelembe nem venni, illetve ezeknek a problémáknak az igazi mozgásformáját értetlenül szemlélni. Anélkül persze, hogy egészen közvetlen viszonyban látnánk ezeket a most felsorolandó és példaként kiemelt tévedéseket a lukácsi ontológia lényegének meg nem értésével, mégis rá kell mutatni arra, hogy az ontológia dialektikus kategóriáinak és történetiség-fogalmának mellőzése vezetett egyik okként oda, hogy a hetvenes évek ideológiájában olyan elvétések jöttek létre, melyeknek negatív hatását a mai napig érezzük.

Ezeknek az elvétéseknek olyan társadalmi nyilvánosságuk és kihatásuk volt, hogy csaknem teljesen szükségtelen megemlíteni elméleti megfogalmazásaik közül a legtipikusabbakat. Miről volt szó? Arról, hogy a hetvenes évek folyamán létrejött a polgári társadalom egészen sajátos formájú krízise. Amennyiben történeti konkrétsággal vizsgáljuk meg ezt a krízist, semmiképpen sem juthatunk olyan felfogásokhoz, melyek ezt a klasszikus polgári krízisek, a túltermelési válságok stb. modellje szerint vizsgálják. Ez a krízis, mint ahogy erről eléggé korán igen jelentős teoretikusok helyesen beszéltek,

³ Lukács György: Id. mű. III. köt. 369—370. old.

valójában elsősorban nyersanyag- és pénzügyi válság. Következésképpen sem objektív okai, sem objektív céljai szempontjából nem hasonlítható a klasszikus polgári krízisekhez. Ugyanakkor míg a húszas évek végén lezajlott válság mint túltermelési válság egy olyan szocialista állam számára, mely abban az időben igen alacsony termelési szinten állott és emellett vagy részben ezért is rendkívül kevés szál kapcsolta a kapitalista világgazdasághoz, viszonylag külső dolog lehetett, addig éppen a békés egymás mellett élés korszakában a helyzet ettől merőben eltérő volt. A békés egymás mellett élés egyik alapvető feltétele azoknak a gazdasági, kulturális és kereskedelmi kapcsolatoknak a kiépítése, melyek a kapitalista és a szocialista világot behálózzák. Ilyen módon lehetetlen volt elvileg is olyan válság kitörése, amely így vagy amúgy ne érintette volna a szocialista társadalmakat.

Fűzzük ehhez hozzá még a következőt. Annyiban ez a válság is hasonlított a régi válságokhoz, hogy a monopolüzemek ezt a válságot is részben azért robbantották ki, mivel meg akartak szabadulni a fejletlenebb technikával dolgozó kis- és középüzemekről mint konkurenciától, illetve fel akarták szippantani azokat. Ebben a törekvésben — nyilvánvaló — objektíve a kapitalista gazdaságban a monopoltőkés érdekeken kívül a technikai fejlődés is kifejezésre jut. De ezzel együtt szükségszerűen következik ebből a tendenciából az is, hogy minden viszonylag alacsonyabb technikával dolgozó üzemet vagy társadalmi egységet, adott esetben társadalmat is negatívan érint mindenféle válság. Ezen belül azonban leginkább azokat a gazdasági egységeket érinti negatívan, amelyek nehezen vagy egyáltalán nem tudnak alkalmazkodni a változó piaci és gazdasági feltételekhez.

Ebből következik, hogy a valóságos történeti dimenzióban vizsgálva a modern kapitalizmus új jelenségeit, feltétlenül le kellett volna vonni azt a következtetést, hogy ez a válság eminens módon érinti a nyersanyagban szegény s ugyanakkor a technikai fejlődés viszonylag

alacsonyabb fokán álló és meglehetősen nehezen alkalmazkodó szocialista társadalmakat. Ehelyett elsősorban a publicisztikában, de nemcsak ott, hanem közgazdaságtani következtetésekben is, sőt helyenként filozófiai igénnyel megfogalmazott következtetésekben is azt hangoztatták, hogy a kapitalista társadalom benső jelenségéről van szó, és hogy a KGST mint szervezet megfelelően ellensúlyozni tudja a válság minden következményét. Itt ismét találkozunk tehát azzal, hogy a szocializmus kategóriáit a történelmi helyzettől függetlenül, attól elszakítva valójában a szocializmus vak öntömjénezésére használták fel, s ezáltal az új gazdasági és piaci feltételekhez való alkalmazkodás szükségességének tudatát mintegy kiölték az emberekből. Jó néhány évre volt szükség, míg a magyar ideológia és a magyar társadalom belátta azt, hogy a válság egyfelől melléktendenciaként magában tartalmazza azt is, hogy a szocialista társadalmak gazdasági fejlődését legátolja, magában tartalmazza azonban feltétlenül azt a szükségszerűséget, hogy a szocialista társadalmak kénytelenek legyenek végre világosan belátni: nem csupán a két világpiac koncepció tarthatatlan, hanem tarthatatlan a két világpiac dogmatikus koncepciójának hagyománya alapján megszületett minden olyan gondolkodás, mely a monopoltőke által irányított világpiac érdekeivel és tendenciáival óhajtja szembehelyezni közvetlen és durva módon a szocialista termelést. Itt a történelemből való kategória-kiemelések árát gazdaságilag igen jelentősen fizettük meg, és csupán az utolsó évek hoztak e téren egyrészt szemléleti s ennek következtében gyakorlati fordulatot is.

Ehhez a történetiséghez feltétlenül hozzátartozik az is, hogy az ideológiának nagyon óber szemmel kell nyomon kísérnie mindazokat a történeteket, melyek a mai kapitalista társadalomban lejátszódnak. Ez vonatkozik mindenekelőtt azokra a gazdasági folyamatokra, melyeknek összefüggését sajnos a magyar ideológia is csak rendkívül részlegesen és pragmatikusan tárta fel. De ez-

zel kapcsolatos az a probléma is, hogy míg a hatvanas évek folyamán legalább az új ideológiai jelenségek — ha néha kritikátlan módon is — foglalkoztatták a magyar ideológiai közéletet, addig a hetvenes évekkel kapcsolatosan az általános tanácstalanság volt a jellemző. A hatvanas években — noha, mint említettem már, többnyire megfelelő kritika nélkül — a strukturalizmus mint áramlat, a neopozitivizmusról folytatott viták, a Frankfurti iskola jelentősége stb. visszhangot kaptak a magyar ideológiai életben; a hetvenes évek fejlődéséből, elsősorban az úgynevezett „új filozófia” megjelenéséből elég keveset reagált le a magyar ideológiai élet. Ez a kevés persze létezett, elsősorban Köpeczi Béla és mások érdemeként, de azt is meg kell jegyeznünk, hogy itt az ideológiai fordulat tudomásulvételének és helyes elemzésének közvetlenül politikai jelentősége lehetett volna.

Ugyan hihetetlenül vulgáris dolog lenne, ha közvetlen kapcsolatot feltételeznénk aközött, hogy egyfelől a popperi iskola különböző irányzatainak, másfelől a strukturalizmus irányzatán belül a legreakciósabb tendenciáknak az előtérbe kerülése már a hetvenes évek elején domináns jelenség volt, és aközött, hogy a különböző szocialistaellenes hecckampányok megindultak a hetvenes évek végén, mégis van itt összefüggés. Létezik az enyhülési politika elleni támadásoknak egy széles körű ideológiai megalapozása, ehhez a széles körű ideológiai megalapozáshoz járult hozzá az előbb említett néhány jelenség, és kristályosan fejezte ki ezt az ideológiai megalapozási igényt az „új filozófia”. Amennyiben ezek az ideológiai jelenségek komolyabb elemzésben részesültek volna, szellemileg, ideológiailag és politikailag is sokkal behatóbban lehetett volna felkészülni arra az újabb politikai küzdelemre, mely napjainkban nemzetközi méretekben folyik. De hasonlóat mondhatunk el abban a kérdésben is, ahogyan a harmadik világ meglehetősen kevésbé kutatott ideológiájával kapcsolatosan eljárunk, ahol, véleményem szerint, ha nem is minden lépésre kényszeríthetett volna fel elméletileg pl. a mohamedanizmus

és a közép-keleti társadalmak elemzése, mindenesetre bizonyos értelemben iránytűként szolgálhatott volna azoknak a ma meglepetésszerűen ható tendenciáknak a vizsgálatához, melyek ebben a térségben lejátsszódnak.

Az, hogy itt elsősorban a negatívumokat sorolom fel, semmi esetre se feledtesse el azt, hogy az ideológiának az a szívós munkája és teljesítménysorozata, amely pl. a *Világosság* c. folyóirat és a valláskritikai kutatómunka, valamint az esztétikai kutatómunka jellemzője, lehetővé tette egyfelől a magyar vallástörténeti problémák oly megértését, mely objektíve segítette az állam és egyház közötti viszony tisztázását, és ugyanígy az esztétikai kutatómunka — hozzátéve ehhez az esztétikai propagandát is — sok tekintetben elősegítette a művészet iránt érdeklődők, valamint a pártpolitika közötti egészséges viszony kialakulását. Ugyanígy eszmetörténetileg, filozófiatörténetileg nagyon sok olyan értékes produkcióról lehetne beszámolni, nem utolsósorban a századelő magyar filozófiája, valamint a Monarchia gondolati világa körüli kutatások esetében, s ugyanígy a történelemtudomány — különösen e századra vonatkozó — eredményeit illetően, amelyek valóban pozitív hatóerőként működtek közre a magyar ideológiai életben.

Azonban nem leltárszerű felsorolásról van szó, melyet szükségképpen folytathatnánk, és nem is az eredmények kiemeléséről, hanem sokkal inkább arról, hogy mik voltak a megoldatlanságok ebben a folyamatban, és mik azok a konkrét feladatok, amelyek előtt állunk. Az időhiányában e feladatoknak csupán érintésére vállalkozom. A probléma abból adódik, hogy a nagy ideológiai és művészeti fellendülések szükségképpen össze voltak kötve a szocialista társadalomban azokkal a korszakokkal, midőn a perspektíva szinte tisztázottnak, világosnak és ellentmondásmentesnek tűnt. Mindenki tudja, hogy ezek az időszakok a következők voltak: az első, a nagy politikai perspektíva időszaka 1945 és 1949 között, a „fényes szellők” időszaka, a második pedig a hatvanas évek, amikor a gazdasági perspektíva egészen világos

kirajzolódása teremtette meg objektíve — sok áttételen keresztül — az ideológiai fellendülés korszakát. Az ideológiai fellendülésbe itt szükségképpen beleérttem a művészeti fellendülés problematikáját is.

Nem tartom véletlennek azt, hogy viszonylagos értelemben ideológiai visszaesésről (tehát semmiképpen sem minden területen és minden irányban) lehet beszélni a hetvenes évek második felében. Mint mindennütt, itt is a gazdasági fejlődésben kell keresnünk ennek a viszonylagos visszaesésnek a sajátos okát.

Arról van ugyanis szó, hogy a hetvenes évek második felében vált mindenki számára világossá, és csak az utóbbi két évben vált kézzelfoghatóvá az, hogy az olyan értelmű perspektívák, mint amilyenek az 1945 utáni időszakot vagy a hatvanas évek időszakát jellemezték, eltűntek. Eltűntek, mégpedig egyszerűen azért, mert az intenzív termelés korszakára való áttérés már önmagában is — itt nem tárgyalható — rendkívül súlyos ellentmondásokhoz vezetett, és eltűntek a felhőtlen perspektívák azért is, mert világossá vált, hogy exportorientált-ságú gazdaságunk nagymértékben függ a tőkés diktátum alatt működő világpiactól, és e világpiac mindenekelőtt a legfejlettebb gazdasági szerkezeteknek ad preferenciát. Nos, éppen ezért a régi típusú perspektívák ábrándképeit fel kellett számolni, és hozzá kell szokni a „ha — akkor” — vagyis a perspektívába a kockázatot, a társadalmi erőfeszítést és a társadalmi rugalmasságot is beleszámoló — gondolatkörhöz. Lukács az *Ontológiában* beszélt a „ha — akkor szükségyszerűség”-ről, s most ez a kategória a „ha — akkor” lehetőségek formáját öltötte fel. Az ideológia feladata — napjainkban — az ilyen teljesen új típusú és teljesen modern és konkrét realitásnak megfelelő perspektíva-fajtákhoz való adaptálódás elősegítése, ami egyúttal annyit is jelent, hogy az ideológiának és minden ideológiai formának feltétlenül és szükségképpen a legmélyebben telítve kell lennie napjainkban az objektivitás, mégpedig a konkrét helyzetek fejlődéstendenciáiban rejlő ellentmondásos objektív le-

hetőségek felismerésével és elismerésével. Hogy ez milyen módon mehet végbe a különböző területeken, az természetesen itt nem fejthető ki. De a magyar ideológiai fejlődés lehetséges sikerei és eredményei ettől az élethelyzethez és perspektíva-helyzethez való mély gondolati viszonytól függenek. Az ideológia ugyanis rossz helyzetbe kerülhet akkor is, ha elidegenül az élettől, de még rosszabb helyzetbe kerül, ha stagnálása következtében az élet idegenül el tőle.

* * *

Az előbbiekhöz feltétlenül hozzá fel fűzni egy olyan probléma kifejtését, amelynek keretei szükségszerűvé teszik a történetfilozófiai visszatekintést is. A marxista elmélet s ezen belül Lukács György már említett kiváló ontológiai munkája is alapvető kérdésnek tekinti a társadalmi fejlődés egésze szempontjából a munkafolyamat vizsgálatát. Amit én most ajánlok, az nem más, mint a munkafolyamat egy speciális vizsgálata. Ugyanis kiderült éppen a hetvenes években, és éppen a gazdaság intenzív fejlődésének körülményei között, hogy mennyire egyoldalú minden olyan elemzés a konkrét gyakorlat szempontjából, amely a munkafolyamatot pusztán egészében, és a munkafolyamat következményeit pusztán eme totalitáson alapuló módon veszi szemügyre. Nem a totalitás ellen van természetesen kifogásom, hanem az ellen, hogy még a hetvenes években is — a felmerült konkrét szükséglet ellenére — csak elvont általánosságban vetettük fel a munka kérdését.

A modern iparhoz ugyanis — mint ezt Marx nagyon helyesen látta — két alapvető feltétel szükséges. Az egyik az úgynevezett szabad tőke, melyet a nyugati államok az eredeti felhalmozás korszakában a rablás, a kalózkodás és más „nemes” eszközök segítségével szereztek meg, hogy azután már e tőke megszerzése után néhány évszázaddal az emberi jogok hangoztatása segítségével próbáljanak minden olyan jelenség ellen is pro-

pagandisztikusan fellépni, mely az emberi jogokat sérti, de valamilyen módon hozzátartozik az eredeti felhalmozás kései pótlásához. Ez az önmagában is nagyon érdekes kérdés azonban most nem tartozik tárgyunkhoz, s így csak a teljesség kedvéért említjük meg.

A másik, Marx által hangoztatott feltétel a szabad munkaerő létezése. A szabad munkaerő megteremtése annak idején szintén nem az emberi jogoknak megfelelően és azok szellemében ment végbe, hanem — mint ismeretes abból a rendkívül széles anyagból is, melyet Marx felsorakoztat — a legkegyetlenebb módon, a földek elkerítésével és a parasztok manufaktúrába való bekényszerítésével. Ismét csak marginálisan jegyzem meg, hogy hasonló módszerek, korántsem az eredeti felhalmozás durva formáiban, de szükségszerűen felmerülnek modern fejlődésekben is, s éppen azon társadalmak, melyek a legdurvább formában teremtették meg a szabad munkaerőt, ismét csak az emberi jogok jegyében tiltakoznak a hasonló jelenségek ellen. Más kérdés persze, hogy mindezek mögött a tiltakozások mögött egy tényleges erkölcsfejlődés áll, de ez a probléma ezúttal számunkra ismét marginális.

Szintén csak a történelmi igazság kedvéért említem meg, hogy bizonyos későn fejlődött társadalmak már nem az eredeti grobián kalózkodással vagy rablással szerezték meg az induló tőkét a modern fejlődéshez, hanem például hadisarcok révén, mint Németország és Japán, s ismét csupán az igazság kedvéért említem azt is, hogy a diszciplinált munkaerő megteremtésében a saját nemzeti fejlődés és a világfejlődés számára is rendkívül veszedelmes szerepe volt pl. a japán és a német militarizmusnak. A militarizmus kétségtelenül behajtotta az egykori parasztokat a hadseregbe, ahol a fegyverek számtalan szétszedése és összeszerelése s a technika egyéb eszközeivel való érintőleges ismerkedés sajátos politechnikai előiskolát is jelentett, a hadseregek dresszurája pedig előképzést a diszciplinált munkaerő számára. Ez is olyan probléma, amelyet a modern társadalmi

fejlődés lehetőségei és ellentmondásai szempontjából más helyütt kell majd kifejteni.

Mint ismeretes, ez utóbbi koncepció, hogy tudniillik a munkaerőt militarisztikus eszközökkel kellene diszciplinált munkaerővé változtatni, felmerült a Szovjetunióban is az úgynevezett szakszervezeti vitában, ahol Lenin élesen fellépett azzal az állásponttal szemben, mely szerint a szakszervezeteket katonai felépítéssel és eszközrendszerrel kellene fejleszteni, s a szakszervezeteket előiskolának, a kulturálódás szervének és eszközének tekintette. S itt mindjárt kapcsolódunk konkrét témánkhoz, tudniillik ahhoz, hogy Lenin számára s bizonyos mértékig a mai fejlődés számára is miért olyan lényeges a kultúra, miért tekintette és említette Lenin a kulturális elmaradottságot az orosz társadalmi feltételek egyik alapvető rákfénjeként és miért gondolta azt, hogy éppen a kulturálódás kérdése állítható középpontba a korai szovjet fejlődésben. Azt hiszem, nem kell nagy fantázia hozzá, hogy Leninnek a kulturális fejlődés lényeges voltáról szóló gondolatait összekapcsoljuk azzal az ideológiai jelenséggel, mely a hetvenes években minden szocialista országban többé-kevésbé s nálunk talán a legpregnansabban játszódott le, hogy a szocialista országok a közművelődés fontosságát mind irányelvek, mind pedig törvények formájában hangsúlyozták.

Ennek egyik oka feltétlenül az, hogy az intenzív fejlődés megmutatta: ehhez a fejlődéshez már nem elegendő az úgynevezett eredeti tőke, illetve a diszciplinált munkaerő megléte, illetve felhalmozása. Éppen ezért kell néhány szót ejtenünk a munka fajtáinak alapvető különbségéről. A munka általában, mint ezt Marx is hangsúlyozza és Lukács *Ontológiájának A munka* c. fejezetében rendkívül részletesen ki van fejtve, a teleologikus gondolkodás, a többfázisú tevékenység, az alapvető társadalmiság tudatát és az e tudatból származó összes fejlődő elemeket kialakítja. Ennek ellenére a pusztán fizikai munka, tehát az elsősorban paraszti jellegű

munka, mely a fizikai erők igen komoly lekötését jelenti, voltaképpen a fizikai erőlekötéstől különválasztja a szellemi erők lekötését. A paraszti munka tehát önmagában olyan benső munkamegosztást teremt, melynek lényege az, hogy a fizikai erők akár 10—15 órán át igen erősen és teljességgel lekötődnek, azonban a munka célja, a munka gazdasági és egyéb összetevői mintegy ettől a konkrét munkateljesítménytől elkülönülten jelennek meg. A paraszti munka tehát, noha fejleszti az emberek ökonómiai képességeit, végeredményben közönyössé teszi magát a munkafolyamatot az iránt, hogy abban szellemi erők kötődjenek le. Ennek következménye az, hogy kialakul a fizikai erőfeszítés értékelése, a fizikai kitarítás megbecsülése, valamint esetleg a kisparaszti spekuláció (s ezt nem rossz értelemben mondom) megfelelő méltatása is, de semmiképpen nem alakul ki az a típusú munka-aura, melyet a kisipari, a kézműves tevékenység jelent.

Munka-auráról beszélek. Már a legegyszerűbb mechanikai kisipari tevékenységnél, az órásmesterségnél sem számít sokat a fizikai erőfeszítés; vagyis az, hogy az ember a saját fizikai erejét mennyire veti be a természet fizikai ereje ellenében, szinte jelentéktelenné válik. Annál nagyobb azonban a kézműipar esetében egyfelől magának a szaktudásnak a mozgósítása, másfelől az emberi figyelem lekötése és annak a tudatnak a kiépítése, hogy a munkafolyamatok közvetlen vertikális és horizontális összefüggésben vannak egymással. Hogy ennek a kézműiparnak milyen jelentősége van, azt e felszólalás keretében tökéletesen semmiképpen nem ábrázolhatjuk. Azonban utalhatok arra, hogy a kézműipar megjelenése és mind területi, mind pedig történeti szempontból folyamatos létezése és fejlődése milyen nagy segítséget jelent később több vonatkozásban is az intenzív fejlődés befogadása számára. A példa rendkívül egyszerű, hiszen Olaszország például több mint egy évszázad óta egységes politikai és gazdasági irányítás alatt fejlődik. Mégis mindenki — tehát még a naiv turista is — tapasztal

talhatja, amit természetesen a közgazdászok meg is alapítanak, hogy milyen éles különbség van egyfelől Közép- és Észak-Olaszország, másfelől pedig Dél-Olaszország gazdasági, társadalmi és szociológiai struktúrája között. Ha most visszagondolunk arra, hogy a kézműipar milyen hallatlan mértékben fejlődött a XII. századtól kezdve Közép- és Észak-Olaszországban, mennyire történelmileg összefüggő és totális volt az „artigianato”, a kézművesség fejlődése — ami nem utolsósorban a képzőművészeti fejlődésben, a hatalmas szobrászműhelyek létesítésében is kifejezésre jutott —, tehát ha ezt számba vesszük, akkor meg lehet érteni azt az óriási differenciát, amely itt a különböző területek között fennáll. Egyszerűen arról van szó, hogy a középolasz textilipar, az aranyművesség, az első manufaktúrák megszületése stb. mind oda vezetett, hogy amikor a polgári fejlődés s különösképpen annak intenzív szakasza megindult, a történetileg az *artigianato* által előkészített területek számára a modern ipari fejlődés könnyen befogadható volt, míg a délolasz területek számára a modern ipari fejlődés munka-aurája — jóllehet ezeken a területeken is folyt nagyon fontos és önmagában értékelhető paraszti munka — mint valamiféle idegenség jelentkezett.

Nem kívánom itt részletesen felsorolni azt, hogy pl. a francia fejlődésben Le Naintól kezdve egészen Davidig miképpen jeleníti meg a képzőművészet annak a kézműiparnak a történeti meglétét és fejlődését, mely meghatározó erővé vált a maga aurájával a modern ipar befogadása számára, hasonlóképpen nem említem meg azt sem, hogy a német fejlődés éppen ott és éppen azokon a területeken mutathatta fel a legnagyobb eredményeket, ahol — mint pl. Bajorországban vagy a nyugati területeken — a kézműipari hagyomány rendkívül fejlett volt, és arról sem beszélek itt, hogy a modern nagyipar kézműipart lecsapoló tendenciái miként hatottak oda, hogy éppen a kézműipari mesterségbeli tudással és a kézműipari munkából következő aurával rendelkező hugenot-

ták voltak azok a kivándorlók, akik az Amerikai Egyesült Államok modern fejlődésének alapjait megvetették. Mindez persze részletes bemutatást igényelne, de mostani feladatunk inkább azt követeli meg, hogy a kelet-európai helyzetről s ezen belül a magyarországi helyzetről beszéljünk nagyobb nyomatékkal.

Kelet-Európában, tehát Oroszországban, Lengyelországban és Magyarországon is létezett történetileg a kézműipar. Időnként ez a kézműipari fejlődés még képzőművészeti remekék létrehozása révén is jelt ad magáról. Ám ez a kézműipari fejlődés nem azért hiányos, mert nem eredeti, mert igen sokszor, pl. Mátyás idején olasz mesterek munkáin alapult, s nem is azért, mert hasonlóképpen külföldi mesterek dolgoztak pl. Nagy Péter idején Oroszországban, hanem azért, mert ez a fejlődés minden nagy eredménye ellenére (a képzőművészetben a magyar M. S. mester vagy az orosz ikonkészítés mesterei) sporadikus volt, történelmileg igazi folytatása és területileg igazi kiterjedése nem volt. Persze teljes joga van minden közép- és kelet-európai népnek megbecsülni és értékelni e hagyományokat, de vitathatatlan, hogy ezek valóban kivételszerűen és nem folyamatszerűen jelentek meg a történelemben. Hasonló jelenségeket el lehet mondani az iparról is, ahol kétségtelen, hogy a magyar nyomdászat pl. viszonylag korán megjelent, de szintén csak sporadikusan és úgy, hogy a nyomdai művészetnek hosszú ideig nem volt igazi folytatása. Ezek a történeti jelenségek bármennyire sajnálatosak is, valóságosak, s így ha reálisan akarjuk értékelni az intenzív korszak általános munka-aura feltételeit, akkor semmiképpen sem arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy egyes országokban szeretnek, másokban viszont nem szeretnek dolgozni az emberek, hanem ezt a történeti tényt kell igen komolyan vizsgálat alá vennünk.

Midőn Lenin Oroszország kulturálatlanságáról beszélt, akkor elsősorban az ország 45⁰/₀-os analfabetizmusára gondolt és mindarra, ami ezzel összefügg. De az is

nyilvánvaló, hogy a kulturális elmaradottság nagymértékben összefügg a kézműipari munka aurája által teremtetett szellemi és erkölcsi értékek létezésével, illetve nemlétezésével, és ettől függ mindannak a realizálási lehetősége, amit az intenzív ipari termelés nyújt. Ezért éppen az intenzív korszakban merült fel szükségképpen a kultúra problémája mint központi kérdés. A kultúra fejlesztése révén — természetesen megfelelő gazdasági feltételek és körülmények között — a szocialista államok s köztük hazánk is a modern körülmények között óhajtják pótolni azt az elmaradt történelmi fejlődést, mely nálunk nem játszódott le éppen a kézműipar szférájában.

Egy pillanatra sem szabad azt gondolni, hogy itt első-sorban vagy főként a munkaerkölcs kérdéseiről van szó. Amikor a kézműipari munka aura-teremtő erejét próbáljuk jellemezni, akkor ebben természetesen benne foglaltatnak bizonyos erkölcsi feltételek is, de nem kizárólag azok. Mindenekelőtt arra a szemléletre gondolunk, melyet a kézműipari munka sugall, egy egészen más szemléletre, mint amelyet a paraszti munka állít előtérbe, hiszen a kézműipari munka relatív modernsége éppen a figyelemlekötésben áll. Az, hogy figyelmünk és tudásunk egésze mozgásba kell hogy jöjjön a munkafolyamatban, nem csupán a kézműipari munka követelménye, hanem az intenzív munka minden fajtájának jellegzetessége. Vagyis az ember soha nem kettészakadt módon áll benne a termelésben, hanem minden pillanatban készen arra, hogy tudásának bizonyos mozzanatait be kell vetnie, s ugyanakkor ezeket csak akkor tudja bevetni, ha figyelme állandóan lekötött. Ez egyúttal annyit is jelent, hogy ebben a munkatípusban, akárcsak az intenzív nagyipari termelésben, maga a munka is benső összefüggésrendszer. Ha valaki kihagy egy földterületet a szántásból, akkor legfeljebb az a földterület nem ad termést. De ha valaki kihagy egyetlen munkafolyamatot a kézműipari munkából, akkor a munka terméke teljes egészében használhatatlan lesz.

Mert ne felejtsük el, a modernség kifejezéssel mint kategóriával a polgári gondolkodás igen sokszor és igen sokoldalúan dobálódzott. De a modernségnek, a modern életnek éppen az a lényege, hogy az ember figyeleme, idegi apparátusa stb. van leginkább lekötve. Ha mindezt számításba vesszük, akkor indokoltnak kell tartani, hogy a kultúra kérdése fontos ideológiai kérdésként jelentkezett a hetvenes évek folyamán, de ha így vizsgáljuk a kérdést, akkor feltétlenül ahhoz az eredményhez jutunk, hogy a kulturális munkának ugyan teljes szélességben kell folynia, de mind az oktatásban, mind pedig a közművelődésben éppen a kézműipari munka aurájából következő tendenciákat kell a középpontba állítani. S így minden, ami — mondhatnánk aprólékos — megfigyelésre serkent, a munka totalitását hangsúlyozza, a kultúra részleteinek és részleges eredményeinek értékelését tartalmazza, ami tehát nem általában, nem elvontan, nem nagy szavakkal propagálja a kultúrát, feltétlenül előtérbe kell hogy kerüljön. Ezek közé számítom én a különböző politechnikai, barkácsolási és egyéb lehetőségeknek a maximális kihasználását és általában azt az ipari és kereskedelmi kultúrát, mely figyel arra is, hogy a megtermelt értékek a csomagolás, a szállítás vagy a kereskedelmi hálózat szűkössége következtében ne menjenek veszendőbe.

Régi példám az, hogy a Gellért Szálló halljában teljesen szükségtelen kiírni: „földre köpni tilos”, míg a külterki kocsmában erre szükség van. Létezik környezet és létezik atmoszféra, mely szinte önmagától, automatikusan zárja ki a kulturálatlan viselkedést, és létezik olyan atmoszféra, amely lehetőséget ad erre. S éppen ezeknek az atmoszféráknak, hangulatoknak, objektív feltételeknek a kiépítéséről van szó akkor, midőn kulturális programunk a közművelődés fontosságát hangsúlyozza.

Tudom, hogy korántsem merítettem ki a témát. Inkább vázaltszerűen utaltam az elmúlt évtized egyik fontos jelenségére, de nyilvánvaló, hogy felfogásom meggyőző erejét csupán további bizonyítékok erősíthetik.

S annak is tudatában vagyok, hogy pl. olyan fontos idet-
lógiai jelenségről nem ejtettem szót, mint az, hogy a je-
lenlegi magyar társadalom a fizetés alapján ítéli meg,
osztályozza és szemléli szociológiailag a különböző tár-
sadalmi rétegeket és struktúrákat. A valóságban az a
helyzet, hogy a magyar társadalom gazdasági szükség-
szerűségekből és ésszerűségekből kiindulva egy megleheto-
sen érdekes társadalmi struktúrát alakított ki, melyet
röviden és összefogottan úgy fejezhetnénk ki, hogy a
magyar társadalomban sajátos perszonálunió van a szo-
cialista nagyipari és a kisárutermelés között. Meg kelle-
ne vizsgálni, nem csupán a termelőszövetkezet és a ház-
táji gazdaság, hanem a nagyipari munkás és a nagyipari
munkás kisárutermelése, telkén folytatott termelése, il-
letve iparendélyes szolgáltató tevékenysége viszonyait,
a sajátos kisárutermelés speciális harmóniáját mind sze-
mélyileg, mind társadalmilag a szocialista nagyüzemi
termeléssel. Így szociológiai alapon is fel kellene fedni
ennek a sajátos szimbiózisnak — melynek konkrét po-
zitiv jelentőségét hangsúlyozom — az összes gazdasági
és tudati, valamint kulturális kihatásait. Sajnos itt is
csak jelezhetem a problémát, és még egyszer felhívom
a figyelmet arra, hogy ezek a keletkező és új problé-
mák, melyeket említettem, milyen óriási jelentőséggel
bírnak a 80-as évtized fejlődése számára.

Film és irodalom kölcsönhatása a hetvenes években

A magyar film és a magyar irodalom között mindig szoros volt a kapcsolat, szorosabb, mint más nemzeti filmművészetek esetében.

Már a tizes években olyan jeles írók működtek együtt filmkészítőkkel, mint Bródy Sándor, Karinthy Frigyes, Móricz Zsigmond, Tömörkény István. A szónak, ennek az ősi gondolatközlési módnak a művészei nálunk a mozgóképet, ezt a legújabb kifejezési formát születésének pillanatától kezdve természetes szövetségesüknek tekintették, s a film művészet voltát már akkor elismerték és felismerték, mikor másutt a világon még mutatóványosiparnak bélyegezték.

Nagy Endre így fogalmazott a harmincas évek elején, amikor a *Nyugat*, Fejős Pál két itthon rendezett filmjének kapcsán, konferenciát rendezett a filmművészetről: „A művészet úgy emelte fel ezt az eszközt (a filmet), mint ahogy egy munkás munka közben lehajol egy jobb eszközért. Maga a művészet bújt be az új technikai formába.”¹

A *Nyugat* tehát, a magyar irodalom előkelő folyóirata már a hangosfilm kezdetén olyan nézetnek adott teret, mely szerint a mozgókép a művész számára az önkifejezés, az önmegismerés, a társadalom- és korábrázolás eszköze, éppúgy, mint a szó, a vászon és az ecset, a hangszer.

Film és irodalom e természetes, bár a gyakorlatban korántsem zavartalan szövetsége a felszabadulás után szorosabbá, természetesebbé vált.

¹ *Nyugat*, 1932. II. 583. old.

Szabó Pál, Sarkadi Imre, Darvas József, Déry Tibor, Karinthy Ferenc, Tatay Sándor, Thurzó Gábor nélkül nem születtek volna meg a magyar filmművészet olyan mérföldkövei, mint a *Talpalatnyi föld*, a *Körhinta*, a *Szakadék*, a *Simon Menyhért születése*, a *Budapesti tavasz* vagy a *Ház a sziklák alatt*. Thurzó Gábor dramaturgként szinte valamennyi film születésénél ott bábáskodott. És e rangos sorban nem is említettük a film forgatásakor már nem élő, klasszikusnak számító szerzőket, Mikszáthtól Móriczig.

A hatvanas években a magyar irodalom és a magyar film kapcsolata a korábbinál is szorosabbra szövődött.

Egyre több a film számára írott eredeti forgatókönyv, egyre gyakoribb írók és filmrendezők tartós alkotói együttműködése. Ekkor szövődik Hernádi Gyula és Jancsó Miklós tartós barátsága; Csurka István, Dobozy Imre, Galambos Lajos, Hubay Miklós, Mándy Iván, Örkény István szinte állandó munkatársai a filmstúdióknak. Fel sem sorolhatjuk azokat a kortárs írókat, akik a filmműhelyek számára dolgoztak. Még azok is, akik csupán engedélyezték már megjelent műveik filmrevitelét s a forgatókönyv létrehozását filmíró szakemberekre bízta, még ők is együtt dolgoztak a rendezővel, eljártak a forgatásokra, tanácsokat adtak, vitatkoztak, mint pl. Bóka László (*Alázatosan jelentem*). E termékeny kapcsolat nem jelentéktelen kísérőjelenségeként egyre több tekintélyes író közölt filmbírálatot vagy filmvonatkozású esztétikai tanulmányt. Alig van ország a világon, ahol jeles írók ily rendszerességgel írnának filmekről film-lapokba. Bóka László, Keresztury Dezső, Nagy Péter, Sötér István írásai rendszeresen jelentek meg a *Filmvilág* és a *Filmkultúra* hasábjain, Klaniczay Tibor elsőként méltatta Gaál István *Sodrásban* c. filmjét, felismerve úttörő jelentőségét. Lukács György, akinek a filmmel szembeni tartózkodása közismert, ekkor kezdett a magyar film iránt érdeklődni; ezzel kapcsolatos megnyilatkozásai a magyar filmelméleti irodalom fontos darabjai. Nem egy tekintélyes író arra is szívesen vállal-

kozott, hogy más könyvéből készítsen forgatókönyvet. Ennek jeles példája *Az angyalok földje*, az első nem szocialista nemzetközi fesztiválon díjat nyert magyar film, melynek forgatókönyvét Kassák Lajos regényéből Hubay Miklós írta. Ilyen előzményekhez viszonyítva kell szemügyre vennünk a magyar filmnek és magyar irodalomnak az elmúlt évtizedben kialakult kapcsolatát.

A magyar film a hetvenes években a korábbiakhoz képest elszigetelődött a magyar irodalomtól. A kapcsolat addigi kötetlen, baráti, magától értetődő mindennapos-sága szinte megszűnt. Változatlanul készültek ugyan irodalmi ihletésű kiváló filmek, mint a *Szerelem* (Déry Tibor—Makk Károly, 1970), a *Makra* (Kertész Ákos—Rényi Tamás, 1972), a *Régi idők focija* (Mándy Iván—Sándor Pál, 1973), a *Száznegyvenegy perc a Befejezetlen mondatból* (Déry Tibor—Fábry Zoltán, 1974), a *Macskajáték* (Örkény István—Makk Károly, 1974), *Az ötödik pecsét* (Sánta Ferenc—Fábri Zoltán, 1976), az *Amerikai cigaretta* (Csurka István—Dömölky János, 1977), a *Szabadíts meg a gonosztól* (Mándy Iván—Sándor Pál, 1978), *A ménesgazda* (Gáll István—Kovács András, 1978), a *Csillag a máglyán* (Sütő András—Ádám Ottó, 1978) és mások —, de e filmek esetében a rendező illő tisztelettel bár, mégis inkább csupán ihlető alapnak tekintette a sikeres, elismert irodalmi művet. Az író ritkán működött közre a film igazi társalkotójaként.

Klasszikusok műveiből is elkészült a szokásos mennyiségű, igényes, szép film, pl. többek között a *Hangyaboly* (Kaffka Margit—Fábri Zoltán, 1971; Illés Endre forgatókönyvéből); a *Szindbád* (Krúdy Gyula—Huszárik Zoltán, 1971), a *Kakuk Marci* (Tersánszky J. Jenő—Révész György, 1973), az *Álmodó ifjúság* (Balázs Béla—Rózsa János, 1974), az *Árvácska* (Móricz Zsigmond—Ránódy László, 1976), a *Fekete gyémántok* (Jókai Mór—Várkonyi Zoltán, 1976), a *Kísértet Lublón* (Mikszáth Kálmán—Bán Róbert, 1976).

Csökken az írók által létrehozott eredeti forgatókönyvek száma. A hatvanas évek filmesekkel együttműködő írói közül jószerivel csak Csurka István maradt meg eredeti filmek szerzőjeként (*Ilét tonna dollár*, Hintsch György rendezése, 1973; *A kard*, Dömölky János rendezése, 1976). A fiatalabb írónemzedékből a hetvenes években két író került tartós és eredményes kapcsolatba a mozgófényképezés világával: Balázs József és Bereményi Géza.

Balázs Józsefnek rövid idő alatt három regényéből készült film: a *Magyarok* és a *Fábián Bálint találkozása Istennel*, Fábri Zoltán rendezésében; a *Koportos*, Gyarmathy Livia rendezésében. A Fábri—Balázs alkotói kapcsolat érdekessége, hogy Fábri először fordul a maga nemzedékénél jóval fiatalabb író műveihez, mert úgy érzi, hogy a második világháborút csak hallomásból ismerő művész prózája fejezi ki leginkább a maga háborús élményeit, illetve felfogását a régebbi (első világháborús) múltból.

Bereményi jelenléte a hetvenes évek magyar filmjeiben már nehezebben érhető tetten. A főcímeiken sem szerepel mindig, mégis tudnunk kell, hogy számos fiatal vagy viszonylag fiatalabbnak számító rendező alkotó- és beszélgetőtársa, Kézdi Kovács Zsolttól Gothár Péterig. Voltaképpen az ő révén van jelen a filmművészetben a mai magyar irodalom a szó legszorosabban vett „alkotóműhelyi” értelmében. Ez azért is figyelemre méltó, mert Bereményi prózája első pillantásra éppen nem a legalkalmasabb filmre átültetésre. Az író egymásba indázó mondatok füzérébe kapaszkodó gondolatok sorával mesél, s a filmrendezőt éppen ez a folyton újat, meglepetőt és mégis ismerős helyzeteket felsorakoztató módszer serkenti képalkotásra.

Író és filmrendező kapcsolatának, egymásrahatásának, a hatvanas és hetvenes évek közötti különbségnek ritka és tanulságos dokumentuma Örkeny István forgatókönyvírói tevékenysége.

Örkény, rendezők és filmírók magánéletben is személyes barátja, a hatvanas évek során egész sor eredeti filmtémát írt; vitákon is részt vett, mások filmjeihez is adott ötleteket. Filmtémáit örömmel fogadták, de megvalósításukra az elkészülés időpontjában senki sem vállalkozott. Túlságosan újnak, szokatlannak tűntek Örkény forgatókönyvei. A *Macskajáték* 1964-ben írott és elfogadott forgatókönyvét a rendező a forgatási előkészületek során mondta le; így lett belőle színdarab, hogy aztán mint sikeres színmű kerüljön vissza a filmgyárba, ahol egyszeriben elhárultak a megfilmesítés akadályai. Szintén 1964-ben készült el a *Tóték* filmvázlata; ennek se mert senki nekivágni, bár mindenki dicsérte szellemességét, eredetiségét. A *Tótékből* is színdarab lett; sikert aratott, s mint sikeres színdarab került megírása után öt évvel (*Isten hozta őrnagy úr*, Fábri Zoltán, 1969) a mozivászonra. Mindez arra figyelmeztet, hogy noha a filmszakma jogos elégedettséggel örvendhet a magyar filmművészet hatvanas évekbeli eredményeinek, azért tárgyilagos önbírálattal azt is figyelembe kell vennie, hogy írók filmre szánt újszerű gondolataitól nemegyszer visszahökken, s ezeket csak mint kipróbált sikereket merte vállalni. Mindebből viszont természetesen következik, hogy az az Örkény, aki a hatvanas években eredeti gondolatokkal igyekezett a filmművészet alkotófolyamataiban részt venni, a hetvenes években visszahúzódott és csak bedolgozó-átíró feladatokat vállalt. (*Egy erkölcsös éjszaka*, Hunyady Sándor *A vöröslámpás ház* c. novellájából, rendezte Makk Károly.)

Mindezzel együtt és mindennek ellenére jelen van az irodalom a hetvenes évek magyar filmművészetében azon a rejtettebb módon is, amit az ötvenes években Thurzó Gábor dramaturgi működése képviselt. Most Kardos István, Kertész Ákos, Müller Péter, Újhelyi János, Vámos Miklós, Zimre Péter munkássága biztosítja írók jelenlétét a cselekményszövés bonyolításában és a dialógusok megfogalmazásában.

Tény mindenesetre, hogy írók és filmkészítők kapcsolata a hetvenes években meglazult. Lássuk ennek okait.

A filmmel mint művészettel rokonszenvező írók a hatvanas-hetvenes években kezdtek maguk is rendezni, tehát a közvetlen alkotómunkában részt venni. Az úttörők — Franciaországban Marcel Pagnol, Magyarországon Zilahy Lajos — már a harmincas évek végén sikerrel próbálkoztak filmrendezéssel; de ez a gyakorlat, Nagy Endre idézett szavainak szellemében, az ötvenes évek végétől kezdve válik általánossá. Elég, ha a lengyel Tadeusz Konwicki (*A nyár utolsó napja*, 1957), az olasz Pier Paolo Pasolini (*Koldus*, 1961, *Máté evangéliuma*, 1964 stb.) vagy a francia Alain Robbe-Grillet (*A halhatatlan*, 1963, *Transeuropa Express*, 1966, *A férfi, aki hazudik*, 1968 stb.) filmrendezéseire utalunk. A művész, ahogyan azt Nagy Endre vagy közkeletűbben Benedetto Croce megfogalmazta, közlendői kifejezésére hol a szó, hol pedig a mozgókép eszközeihez folyamodva alkot. Az írók a mesterségbeli tudást rendező szakemberektől sajátították el. Pagnol Korda Sándortól és Renoirtól, Zilahy Székely Istvántól és Kalmár Lászlótól, Konwicki Laskowskitól, Pasolini Fellinitől és néhány más olasz rendezőtől, Robbe-Grillet pedig Alain Resnais-től. Robbe-Grillet megírja Resnais számára a *Tavalý Marienbadban* forgatókönyvét, forgatásakor tanul és figyel, hogy aztán következő szcenáriumait már maga rendezze. De e folyamat megfordítottját is megfigyelhetjük, a kölcsönhatás tökéletes: Ingmar Bergman, Michelangelo Antonioni, Elia Kazan filmjeik önmaguk által írott forgatókönyvét külön is kiadják, azon változtatnak, csiszolnak, hogy olvasmányként is hasson, hogy irodalmi műként is fennmaradjon; sőt René Clair és Elia Kazan regényeket ír.²

Hazánkban erre a lehetséges következő lépésre nem került sor. Pedig vannak írók, akik szívesen rendeznék

² Lásd erről Örök kölcsönhatás: film és irodalom c. tanulmányomat. Helikon 1968. 3—4. old.

meg saját forgatókönyvüket, ha erre mód nyílna. A mozgóképszakma azonban elzárkózik ez elől, egyre inkább befalazva magát a különlegesség védőbástyái mögé. Még színházi rendező is nehezen jut filmrendezéshez, hát még író! Az író egyre inkább „alapanyag-szolgáltató” bedolgozóvá fokozódik le, művészi önkifejezésre nem nyílik lehetősége. Igaz viszont, hogy mindezt nemcsak a filmkészítők önvédelme, hanem az évente készülő filmek igen kis száma is okozza. A kevés filmet az erre képesített szakemberek között kell elosztani. Ily módon a mozgókép ma hazánkban elismert és tisztelt művészet ugyan, mégsem lépett ki önmaga védőpáncélzatából, s nem vált olyan eszközzé, amelyért a művész, ha kell, csak lehajol; író nem rendez filmet s filmrendező nálunk nem törekszik irodalmi babérokra, a szónak mint gondolatközlő lehetőségnek művészi felhasználására.

E jelenség másik magyarázata, hogy hozzánk a hetvenes években érkezett el a francia dokumentarizmus tömeghatása. Fiatalabb rendezők Jean-Luc Godard példájára egyre inkább a közvetlen valóság megragadását érzik igazi hivatásuknak. Noha természetesen semmilyen műalkotás nem lehet a létező valóság közvetlen lenyomata, hiszen még egy filmhíradó is közvetíti a bemutatott eseményen túl a felvételt készítő szakember véleményét az eseményről (felvevőgép állása, mozgása, az esemény netáni megvilágítása stb.), mégis tény, hogy a nem „kitalált” mesét közvetítő, hanem az életben megtörtént eseményt lefényképező s így a színészi alakítást is mellőző mozgókép inkább kelti az életszerűség, az életből ellesettség, a kendőzetlen igazság illúzióját, mint az úgynevezett játékfilm. Az is tény, hogy ez az irányzat jeles eredményeket hozott létre, és helyes, hogy a kitalált mesékre ráunt ifjú rendezők a való élethez közelebb kerülve igyekeznek társadalmi jelenségeket és a róluk alkotott nézetüket közvetíteni. Nem is vitatjuk tehát ennek az irányzatnak a jelentőségét és eredményeit, még akkor sem, ha meggondoljuk, hogy a dokumentumfilmnek álcázott alkotások nagy része is kitalált

mesét közvetít (Dárday: *Filmregény*), csupán megállapítjuk, hogy a magyar irodalom és a magyar filmművészet évtizedes természetes szövetségét ez a dokumentarista irányzat is segítette fel- és megbontani. Az egészséges fejlődést mindenképpen az jelentené, ha — akár az évente készülő mozgóképek számának szaporításával — párhuzamosan többféle irányzat érvényesülhetne, s a film kifejezési lehetőségeit felhasználni vágyó írók is filmkészítési lehetőséghez juthatnának.

Mindedig az irodalomnak a filmre tett hatásáról szóltunk.

Ez a hatás azonban fordítva is érvényesül: a filmművészet egyre inkább hat az irodalomra.

Eisenstein cikke óta tudjuk, hogy a mozgókép mint mutatvány nem kis részben a múlt századbeli kritikairealista regény hatására vált művészetté. D. W. Griffith Dickens regényeinek párhuzamos cselekményvezetését használta fel, s így teremtette meg a szaknyelv által párhuzamos montáznak nevezett képi meseszövési módot.

Ez aztán a húszas-harmincas években visszahatott a filmre, s egyre több író használta a film képszerkesztési módszereit, mint pl. John Dos Passos.

„I am a camera with its shutter open, quiet passive, recording, not thinking” (Felvevőgép vagyok, felvételre készen, részvétlenül rögzítek, nem gondolkodom) — írja nevezetes soraiban Christopher Isherwood (*Goodbye to Berlin*, 1939). Körülbelül ez az az időpont, amikortól egyre több író kezd tudatosan a film „nyelvén” szerkeszteni, az olvasótól is elvárva, hogy észrevegye: mintha moziban ülne, úgy peregnek az események lelki szemei előtt. Cesare Zavattini és Mándy Iván egyaránt így alkot.

Közismert Mándy gyerekkori (és későbbi) moziélményeinek meghatározó jelentőségű hatása írásművészetére. A filmkészítőkkel is gyakori a kapcsolata; a kortárs írók közül alighanem az ő művei nyomán készült a legtöbb film: *Csutak és a szürke ló*, Várkonyi Zoltán, 1960;

Ketten haltak meg, Palásthy György, 1966; *Sziget a szárazföldön*, Elek Judit, 1968; *Lányarcok tükörben*, Bán Róbert, 1972; *A locsolókocsi*, Kézdi Kovács Zsolt, 1973; *Régi idők focija*, Sándor Pál, 1973; *Szabadíts meg a gonosztól*, Sándor Pál, 1978.

E hét film legtöbbje azonban csupán adaptáció; az író megjelent művei alapján hivatásos műhelymunkások szabták a filmet a rendező igényeihez. Olyannyira, hogy míg a hatvanas években és a hetvenes évek elején író és rendező között bonyolult és többrétű alkotói kapcsolat alakult ki — Kézdi Kovács Zsolt még főiskolai hallgatóként írta a *Csutak és a szürke ló* forgatókönyvét, a *Locsolókocsit* pedig az íróval éveken át folytatott beszélgetések után rendezte meg; Bán Róbert úgy fűzte össze filmmé a Vera-novellákat, hogy azok az író jelenlétét végig éreztették a mozivásznon (*Lányarcok tükörben*); az Elek Judit számára írott *Sziget a szárazföldön* forgatókönyvéből pedig később, tehát a film bemutatása után Mándy novellát is írt *Fél hat felé* címmel (kötetben a film bemutatója után hat évvel, 1974-ben jelent meg) — addig a hetvenes évek második felében Mándy jószereint már csak a bemutatón találkozott a könyvéből készült filmmel.

Ugyanakkor viszont változatlan Mándy szépprózájának egyre mozgóképibb elevensége. A közlés szaggatottsága, a gondolatok ide-odaváltása folyamatos elbeszélő képsorrá változik, ha a leírtakat filmvásznon képzeljük peregni:

„Mélyen belehajolt a szivardobozba. Magába szívta azt az erős, bódító dohányszagot. Valósággal beleszédült.

Arab lovasok vonulása a sivatagban. Mozdulatlanul ültek a lovon. Arcuk, akár egy kődarab. Fújt a sivatagi szél, hordta a homokot. Pálmafák szálltak ebben a szélben. Dohányszínű házak. Lefátyolozott női arc egy ablakban. Vár valakire? Kire várhat? Komoran vonulnak a lovasok a forró szélben. Kövek a sivatag homokjában. Csupasz kőfalak. Egy épület romjai. Egy város romjai.

Mindenki elpusztult abban a városban. De az arab lovasok most bosszút állnak. Puskájukra dölve közelednek a bosszú lovasai.

A fiú megborzongott.

Eltűntek a lovasok! Minden eltűnt. Csak az a szivar-szag!

Nevetést hallott valahonnan. Hangokat és nevetést.

— Bújj már elő abból a dobozból! Hallod, Jancsi!”

A *trafik*nak ez a kezdése (1979) nemcsak képalkotási módszerében emlékeztet a filmre, hanem a fiú ábrándja is egy húszas évekbeli, meghatóan giccses mozgóképet idéz, talán éppen Bánky Vilma és Rudolf Valentino filmjét, vagy a *Kék csillagot*...

Örkény István prózájára is hatott a film. (Hogy ő miként hatott vagy nem hatott a filmre, korábban láttuk.) E hatásnak ritka műfaji példája a halála után, 1979-ben közreadott *Forgatókönyv*. (Talán csak Samuel Beckett *Filmjét* hasonlíthatjuk hozzá a szó műfaji értelmében.) A *Forgatókönyv* itt nem (vagy nemcsak) annak megjelölése, hogy az író egy mozivászonra szánt szöveget ad közre, hanem cím is, egy tragédia címe. Noha a leírt film hossza percben is, méterben is meg van adva (bár ez is írói lelemény, mert a *Forgatókönyv* igazi filmen jóval hosszabb lenne!), a szöveg éppúgy olvasható könyvdrámának, mint ahogyan színpadon is előadható. Örkény *Forgatókönyve* tehát olvasmány, de olyan olvasmány, mely az olvasótól elvárja, hogy a szöveget képzeletében mozgóképként pergesse.

Még olyan szélesen áradó mesélőkedvű író is, mint Cseres Tibor, aki különben szintén több film forgatókönyvét írta, filmszerű szerkesztést választott a *Parázna szobrok* keretétől. Az időben és térben meghökkentő „vágással” szétválasztott-egybekapcsolt fejezetek mozgóképszerűen logikusak, s ha gyakori visszalapozásra készítetik is az olvasót, képzeletünk mozivásznán pergetve áttekinthetően világos elrendezésű történet bontakozik ki előttünk.

Kis túlzással szólva tehát azt mondhatjuk: amilyen számban csökken az írók cselekvő részvétele a filmekben, olyan rohamosan szaporodik a szavakkal leírt filmek száma a folyóiratokban és könyvekben. Még a nem egyértelműen szépirodalmi hetilapok és folyóiratok is a film hatását tükrözik: a *Valóság* szociológiai és szociográfiai tanulmányai, leírásai, közlései egyfelől „szinte” forgatókönyvek, másfelől nemegyszer valóban azok, leendő vagy már le is forgatott, kész filmek jegyzőkönyvei.

Megállapíthatjuk tehát, hogy irodalom és mozgófényképezés századunk hetvenes éveiben egyre szorosabb kapcsolatba került egymással. Írók rendeztek, rendezők írtak, a szó vagy a képalkotás formáját aszerint használva fel, hogy a művész mit érez gondolata közlésére alkalmasabbnak. Magyarországra mindez úgy érvényes, hogy az írók ugyan távolabb kerültek a filmműhelyektől, mint a hatvanas években, viszont a filmművészet kifejezési módszerei mégis egyre inkább áthatják az irodalmat.

Talán az Akadémia fóruma elé tartozik annak megállapítása is — hiszen nem árt figyelmeztetni magunkat arra, hogy Széchenyi István a magyar nyelv ápolására alapította a tudós társaságot —, hogy a magyar hangosfilmekben elhangzó élő beszéd, talán éppen az írók említett hiánya miatt, vagy valószínűleg az életközeli természetességre való túlbuzgó törekvés folytán egyre pongyolább, egyre szürkébb. A dialógusok művészi kifejező ereje csökkenőben van, az emberi beszéd egyre inkább feloldódik a mindennapok szürkességében.

Nehogy azonban e sajátos részkérdésnek, film és irodalom kapcsolatának vizsgálata során az a nézet gyökeressen meg a hallgatóságban, mintha a hetvenes évek magyar filmművészete nem adott volna maradandó értékeket az egyetemes magyar kultúrának, befejezésül röviden utalok arra a más alkalmakkor gyakran hangoztatott tényre, hogy a magyar filmművészet a hetvenes években kiváló teljesítményeket hozott létre. Bár a nagy

mesterek kitűnő filmjeikkel nem haladták meg a saját korábbi színvonalukat, Fábri Zoltán *Az ötödik pecsét*tel a moszkvai fesztivál osztatlan nagydíját nyerte el, Jancsó Miklós (*Szerelmem, Elektra; Magyar rapszódia*), Kovács András (*Bekötött szemmel. Októberi vasárnap*), Szabó István (*Tűzoltó utca 25.*), Gaál István (*Holt vidék*), Ranódy László (*Árráska*) maradandó becsű műalkotásokkal gazdagította a magyar művészetet.

Bár az elmúlt évtized igen súlyos veszteségeket okozott a filmszakmának Fehér Imre, Keleti Márton, Máriássy Félix, Szemes Mihály, Várkonyi Zoltán halálával, szóhoz jutott a hatvanas években még kezdőnek számító nemzedék, Kézdi Kovács Zsolt, Rózsa János, Sándor Pál, Simó Sándor, Gábor Pál és mások jó néhány értékes alkotással, valamint elsőfilmes rendezők egész sora (Dárday István, Gothár Péter, Grünwalszky Ferenc, Lányi András, Lugossy László és mások), akikből az ún. dokumentumfilmes iskola képviselői is toborzódtak.

Kétségtelen, hogy a magyar film, mely az egyetemes magyar kultúrának már néhány évtized óta nélkülözhetetlen és elválaszthatatlan része, a figyelmet és elismerést érdemlő alkotások sorát hozza létre.

*

Kapcsolódva az elhangzottakhoz, egyrészt arra kívánok rávilágítani, hogyan kerül az irodalom és a film kapcsolata a mai megbeszélésre, túl azon, hogy ez volt a házi feladatom, mármint a magyar film helyzete a hetvenes évek tükrében, és hogy ez miképpen befolyásolta mindazokat a mozgásfolyamatokat, amelyek a magyar társadalomban a hetvenes években lezajlottak.

Az irodalom és film vonatkozását azért tartom ideillőnek (de, mint mondtam, ennek részletes összefüggéseit most nem magyarázgom), mert ez az az út, amelyen a film (az irodalmi alkotással „társulva”) találmányból a szórakoztatóipari árucikken keresztül művészetté vált és az egyetemes kultúrába integrálódott. Ár-

ra sem térek ki ezúttal, hogy miért és hogyan; fogadjuk el ténynek, mert az.

Ha viszont így tekintjük, akkor érdemes vizsgálni az irodalom és a film vonatkozásait, hiszen tulajdonképpen azt vizsgálhatjuk vele, hogy a filmművészet egy adott ország, nemzet, közösség egyetemes kultúrájába integrálódik-e vagy sem. Hogy ez azért mégis valamennyire illusztrálható legyen, egy rövid részt felolvasok dolgozatomból: „A magyar film és a magyar irodalom között mindig szoros volt a kapcsolat, szorosabb, mint más nemzeti filmművészetek esetében.” A *Nyugat* a harmincas évek elején Fejős Pálnak, az Amerikába vetődött magyar rendezőnek átmeneti hazatértekor ankétot rendezett. Ennek az ankétnak az anyagát a *Nyugat* közölte is. Ebben Nagy Endre a következő sajátos kijelentést tette: „A művészet úgy emelte fel ezt az eszközt (a filmet), mint ahogy egy munkás munka közben lehajol egy jobb eszközért. Maga a művészet bújt be az új technikai formába.” Vagyis adva van egy lehetőség, amit most már nemcsak szakemberek, „szakiparosok”, képesített filmrendezők alkalmazhatnak, hanem a művészek is, és amiképpen egy költő, ha gondolata kifejezésének megfelelő formája a vers, verset ír, ha próza, prózát, ha mindkettő, mindkettőt, úgy a film eszközeivel — amennyiben annak technológiáját elsajátította vagy elsajátítani vélte — filmet is készíthet.

Így integrálódhat tehát az egyetemes kultúrába a film. Ez — meg kell mondanunk — világviszonylatban rendkívül forradalmi felismerés, és ilyen szempontból figyelemreméltó. Ez a hatvanas években már-már bekövetkezett a világon is, Magyarországon is. Az írók és filmművészek közötti kapcsolat éppen a társadalom mozgásainak a művészet által való kifejezésére a hatvanas években — tehát nem a hetvenes évtizedben, amiről ma értekezünk — létrejött, és világviszonylatban különösen szorossá vált.

Megint egy kis részt idézek dolgozatomból: egyre több a film számára írott eredeti forgatókönyv, egyre gyako-

ribb írók és filmrendezők tartós alkotói együttműködése. Itt felsorolom Hernádi és Janesó barátságát és azt, hogy Csurka, Dobozy, Galambos, Hubay, Mándy, Örkeny rendszeresen dolgoztak a filmműhelyek számára. Ilyen rangos lista az egész világ filmművészetében nem dolgozott filmesekkel.

Utalok arra, hogy tudósok, irodalomtörténészek, akadémikusok rendszeresen írtak filmlapokba, horribile dictu a *Filmvilág*ba: Bóka László, Keresztury Dezső, Nagy Péter, Sötér István írásai jelentek meg. Lukács György éppen a hatvanas években kezdett foglalkozni az általa addig kételkedő, ha ugyan nem megvető lenézőssel kezelt filmmel, amelyet korábban köztudottan a kertészlet és a tájékszépítés köreibbe utalt, s nagyon fontos gondolatokkal és tanulmányokkal gazdagította a magyar filmet.

A hatvanas évek e helyzetéhez képest azután — és ennek magyarázatára most kitérek kommentáromban, amely már nem a dolgozatom része — változás történt. Sajnos ez a változás a világviszonylatú változáshoz és fejlődéshez képest is visszalépés, holott ebből a nagyon rövid kis magyarázkodásomból nyilvánvalóan kiderül, hogy addig élen jártunk ilyen szempontból is.

Világviszonylatban ugyanis megtörtént az a bizonyos művészeti „lehajlás az eszközért”, a filmért — ahogy Nagy Endre mondta. A filmművészettel — a filmmel mint művészettel — rokonszenvező írók a hatvanas-hetvenes években kezdtek foglalkozni a filmmel, akkor kezdtek írók filmeket rendezni: Konwicki, Pasolini, Robbe-Grillet; és fordítva: filmrendezők a filmjeiket leírták, és mint irodalmi műveket is népszerűsítették: Bergman, Antonioni, Elia Kazan — nem kell folytatnom. Mint dolgozatomban kifejtettem, hazánkban erre a lehetséges következő lépésre nem került sor. Ennek okát formálisan könnyű megtalálni. Le is írtam, hogy a dokumentarizmus hatása ekkor érkezett el hozzánk. Jean Luc Godard nyomán a dokumentarizmus lépett előtérbe. Eh-

hez látszólag nem kell író: a gépen meg kell nyomni egy gombot, és filmezni kell; de ez csak formai magyarázat.

Tanulmányomban viszont utalok arra, hogy ezzel szemben a film igen jelentékenyen hatott az írókra. Erről azonban itt most nem szólok, nem untatom önöket. Inkább arról, hogy miként tükrözte a hetvenes évek mozgásait a film, és ami még fontosabb: mindez hogyan vonatkozik arra a szélesebb gondolkörre, amiről itt olyan gondolatébresztő előadások hangzottak el.

Talán az esztétikai minősítésnél is érdekesebb tehát azt szemügyre venni, hogy megjelent-e egyáltalán a mai napon felvetett problémák özönének csak kis része is a mai magyar filmen. Mert a pusztá megjelenés is szándékot igazol és a korral való együttthaladás vágyát fejezi ki. Természetesen majdnem szükségszerű, hogy az esztétikailag maradandó értékek száma ilyenkor mindig kisebb, mint az elkészült termékek száma. Különben is, hogy mi marad meg az idő rostáján, azt az elkövetkező évtizedek fogják eldönteni.

E feltételekből kiindulva a legnagyobb szigorúsággal vizsgálva is a hetvenes évek filmjeinek témakörét, nyugodt lelkiismerettel állapíthatjuk meg, hogy a magyar valóság közvetlen problémái igenis tükröződnek filmművészetünkben.

A statisztikai teljesség igénye nélkül, bizonyosságul csak néhány filmcím és adat: *Staféta*, *Jelenidő*, *Kitörés*, *A harmadik nekifutás*, *Horizont*, *Utazás Jakabbal*, *Szerelmesfilm*, *Tűzoltó utca 25.*, *Magasiskola*, *Holt vidék*, *A sípoló macskakő*, *A legszebb férfikor*, *Fotográfia*, *Mérsékelt égöv*, *Ha megjön József*, *Egyszerű történet*, *Örökbefogadás*, *Kilenc hónap*, *Labirintus*, *A kard*, *Tükröképek* — nem sorolom mind —, *Filmregény*, *Harcmodor*, *Békeidő*.

Azért nem folytatom és nem akarom címözönnel nyakonönteni a hallgatóságot, mert még a kételkedőket is meghökkentheti a témabeli változatosság és a magas esztétikai igény.

Mintegy kiegészítve film és irodalom kölcsönhatásáról tartott előadásomat, megfigyelhető, hogy a felsorolt filmeknek csak igen kis része merítette tárgyát az irodalomból, amiből viszont arra következtethetünk, hogy a filmművészet talán gyorsabban és érzékenyebben reagál a maga kora társadalmára, mint a hetvenes évek irodalma.

Most a dolognak egy ellenkező oldalát világítom meg. Figyelemre méltó, hogy a Berend T. Iván előadásában jelzett kereső nyugtalanság műfaji és stílusbeli, előadásbeli változásban is megjelenik a magyar filmvásznon. Ezekben az években terjedt el sok kitűnő alkotás létrehozásával, de ugyanakkor az ezzel szükségképpen együtt járó abszolutizáló, fetisizáló magatartással karöltve a leírt dolgozatomban már elemzett dokumentarista iskola, vagyis egyre szaporodnak a közvetlenül valóságot ábrázoló filmek vagy még inkább azok, amelyek türelmetlenségükben, önmaguk iránti és a látott, érzékelt társadalom iránti türelmetlenségükben azt szeretnék elhittetni önmagukkal és a nézővel, hogy a hamisítatlan, kendőzetlen valóságot látják. Ez természetesen nem igaz, de mégis fontos jelenség, hogy a filmrendezők mint alkotóművészek szemmel láthatóan megelégtették a mesét, a kitalált történetet, s felvevőgépükkel a lehető legközelebb igyekeznek kerülni az élet — mint hiszik — kendőzetlen realitásaihoz, e feltáró munkával ha nem is előremutatva, amint azt oly sokszor követeljük a művészekről, de mindenesetre a diagnózist megkönnyítve.

Ugyanakkor talán ennél is előbbre mutató az a szó klasszikus értelemben vett mesét új módon fényképező film, amilyennek értékes és érdekes típusa Gothár Péter *Ajándék ez a nap* c., méltán elismerést aratott alkotása.

Noha a film elvileg mindig elismert művészet volt, különlegessége, különállása a társadalomban változatlan. A társadalom egy kis része rajongó híve nem egyes filmeknek, hanem a filmművészetnek; a társadalom nagy része viszont szórakozásnak tekinti.

A hatvanas években — ez érdekes és nagyon fontos a mai előadássorozatban — mintha a magyar filmművészet már „benne lett volna a tojásban”, a magyar egyetemes kultúrában. Mozgalom indult meg, hogy a középiskolákban filmesztétikát oktassanak. Egyetemeken — Debrecenben, Budapesten, még Szegeden is — filmesztétikai előadássorozatok voltak. Fiatalok és nem fiatalok, iskolák lelkesedéssel vitatkoztak filmekben. Özönlöttek filmekhez; nem szórakoztató, hanem problémákat felvető filmekhez. Talán Önök is, itt, e teremben ülök emlékeznek arra, hogy Jancsó Miklós neve, mint egy krisztusi próféta neve vívott ki lelkes és nem lelkes hangulatot, utálatot, gyűlöletet és — szeretetet.

Nagyon figyelemreméltó, hogy a hetvenes években ebben a kérdésben e tekintetben eltávolodás tapasztalható. Furcsa módon, amilyen mértékben óhajtották a filmalkotók úgynevezett dokumentarista iskolájukat a valósághoz közelíteni (és tematikailag valóban nagyon fontos eredmények születtek), kétségtelen tény, hogy a tömegektől és a közérdeklődéstől eltávolodtak. Én ezt most nem magyarázom, csak megemlítem, mert e rövid pár perc alatt mindezt csak regisztrálhatom: ez nagyon különös.

Ilyen módon a mai magyar filmművészet polarizálódott. Egyfelől kezd hangot kapni az a nézet, hogy térjünk vissza a szórakoztatáshoz, a mozihoz, a látványossághoz, csak hogy visszanyerjük a publikumot, mert nagyon fontos a publikum. A magyar filmművészet ezekben az években elvesztette a közélet rokonszenvét — ezt is csak regisztrálom —, divattá lett vállvonogatva beszélni a magyar filmről, még olyanok részéről is, akik évek óta nem voltak moziban; másfelől, ennek megfelelően, kialakulóban van egy filmcsináló elit réteg, amely úgy gondolja, hogy az „értő kevesek” számára lehet, kell és érdemes filmet csinálni.

Egyfelől a film tükrözi mindazokat a mozgásokat a 70-es években, amelyekről az előadók szóltak, másfelől

a magyar egyetemes kultúrában való természetes és nem erőltetett — és nem csupán lelkes filmesztéták által forszírozott — jelenléte kérdésessé vált.

Vajon nem egyik oldaltünete ez is mindazoknak a jelenségeknek, amelyekről bölcs és tudós kollégáim előttem szóltak?

Nyelvi magatartásformáink változásai társadalmi fejlődésünk újabb szakaszában

1. A nyelvtudományban mintegy harminc évvel ezelőtt sokakat foglalkoztatott egy probléma: a társadalmi viszonyok változásai jelentősen befolyásolják-e a nyelv fejlődését? Pontosabban akkor e kérdés így fogalmazódott meg: a társadalmi fejlődés ugrásszerű változásai, a forradalmak együtt járnak-e a nyelv robbanásszerű átalakulásával? A kérdés felvetése olyan volt, hogy erre a válasz végül is csak negatív lehetett: a nyelv fő alkatrészei, a nyelvtani rendszer és az alapszókincs nem változik meg hirtelen a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban, a nyelv egyformán kiszolgálja a különböző társadalmi rendszereket. Azok az elméletek, amelyek közvetlen kapcsolatot teremtettek a társadalmi változások és a nyelv fejlődése között, jogosan szigorú bírálatban részesültek és tudománytörténeti emlékké süllyedtek alá.

Azóta kissé másképpen látjuk e kérdést. A nyelvtudomány érdeklődési területe lényegesen kiszélesedett, a nyelv mellett a figyelem egyre jobban kiterjedt a nyelvi helyzetre, a kommunikáció szűkebb és tágabb tényezőire, a beszélőre és a hallgatóra, arra a szituációra, amelyben a közlés végbemegy, a beszéd vagy írás egész szövegére, szövegtípusára, a kultúrára, a közlésben ábrázolandó szűkebb és a beszélőtársak tudatában élő tágabb világra, a beszélők társadalmi csoportjára, és ebben a körben maga a nyelv csak az egyik tényező maradt. A nyelvtudomány kiszélesedése az utóbbi húsz-huszonöt évben egyre-másra fejlesztette ki azokat a tudományágakat, amelyek soha nem tapasztalt komplexi-

tásban közeledtek, mondhatjuk, most már nem a nyelv, hanem a nyelv és az ember viszonyának az elemzéséhez. A régebbi nyelvtudomány a maga nyelvközpontúságából emberközpontúvá fejlődött, s ez az átalakulás egy sor olyan tudományág kifejlődését eredményezte, amely a nyelvészetnek más tudományágak felé való nyitottságát biztosította: az információelmélet, a kommunikációelmélet, a szemiotika, a pragmatika, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, az etnolingvisztika, a logikolingvisztika mind olyan új diszciplínák, amelyek különböző időpontból datálható előtörténetük ellenére csak az utóbbi évtizedekben léptek komolyabb vértékben a porondra. A nyelvtudománynak és határtudományainak ez újabb fejlődése más megvilágításba helyezte a nyelv és társadalom kapcsolatának a jellegét is.

Egyrészt ez a nagyarányú tudományos előrelépés és problémaszélesedés eredményezte, hogy ma már nem olyan szűk elméleti keretben nézzük a nyelv és a társadalom összefüggéseinek és fejlődésének a kérdését, mint a jelzett korábbi időszakban. Mai szemléletmódunkat lehetővé tette az is, hogy az utóbbi évtizedekben sok olyan konkrét tapasztalat, megfigyelés halmozódott fel a nyelv és a társadalmi viszonyok összefüggését illetően, amelyekből szinte magukból adódott bizonyos tanulságok levonása, persze az említett és kiszélesedett elméleti keret segítségével. A társadalmi fejlődés menete világszerte s hazánkban speciálisan kiugratott néhány olyan markáns sajátosságot, amelyet nem volt nehéz összefüggésbe hozni a nyelvvel, illetőleg az előbb említett kiszélesedett nyelvi zóna területével, a nyelvi kommunikációs magatartással.

Ide kívánczik néhány szó arról, hogy milyen alapon került belé előadásom címébe a *változás* szó. Amit előadásomban megállapítok, az a legfrissebb információs anyagra támaszkodik. Ugyanakkor az észlelt jelenségek okai régebbre vezethetők vissza. Maguk a jelenségek sem statikusak, hanem állandó változásban vannak: keletkeznek, kifejlődnek, elmúlnak, sok közülük nem is

egyenlő mértékben jellemző a társadalom különböző rétegeire. Ezért tartom szükségesnek a *változás* szó használatát, noha természetesen minden egyes kommunikációs probléma történeti fejlődését bemutatni sem időm nincs, sem elég felkészültségem nem volt hozzá. Előadásom anyagának részletes és történeti elemzéséhez többéves kutatómunka kellene.

2. Világméretű, minden társadalmi rendszert érintő változásnak tekinthető a tudomány és a technika robbanásszerű fejlődése, amely az élet minden területén érezteti hatását, s ezzel összefüggően az események felgyorsulása az időben. Ezekre már ki is alakultak a sztereotip nyelvi fordulatok: a *tudományos-technikai forradalom* és a *gyorsuló idő*. Az élet tempója felgyorsult világszerte, nagyon sok ember időzavarban szenved, ami maga után vonja a tülekedést, a kapkodást, a felületességet. Ehhez járul az anyagi érdek és érdekelttség eluralkodása. Mindez együtt a harmonikus humánus műveltség, a testi-lelki egyensúly, az egészséges társasélet ellen fejlődő tendencia. A tudomány és a technika rohamos fejlődésének egy-egy területe a közlekedés és a tömegkommunikáció. Ezek eszközei ma már a tér világméretű szűküléséhez, a távolságok hihetetlen méretű megrövidítéséhez vezetnek, ami egy *általános integrációs folyamatot* eredményez egész Földünkön. A népek — egyelőre inkább csak egymásra való gazdasági, kulturális hatásaikban — közelebb kerültek egymáshoz, s ma már nincsen olyan pontja a világnak, amelynek politikai eseményei, különösen, ha azok fegyveres konfliktusban jelentkeznék, ne befolyásolnák a legtávolabbi országokat is. Az érdekszférák és érdek-összeszövődések az egész világot egységes hálózatba vonják, ami nagy feszültségeknek, félelmeknek a forrása a jelenlegi világpolitikai helyzetben, de éppúgy lehetne a felszabadultság, a feloldódás közérzetének is bázisa a békepolitika győzelme esetén.

A szocialista országokban e változásokhoz a politikai rendszer alapvető átalakulása járult, amely mélyreható

társadalmi változásokat eredményezett. Ezek közül a nyelvi magatartásra leginkább a társadalmi osztályok és rétegek közötti nagyobb mozgás, keveredés, az anyagi életszínvonalban és az ezt kísérő kulturális színvonalban való kiegyenlítődés hatott: a *társadalmi mobilitás* és a *kulturális forradalom*, hogy az ezekre ugyancsak kialakult nyelvi kliséket használjuk.

3. Az említett, aránylag rövid idő alatt bekövetkezett változások nem voltak zökkenésmentesek, s ez a nyelvi viselkedésformákban is tükröződik. A tudati és az ezzel összefüggő nyelvi magatartásformák nem egy ponton elmaradtak a társadalmi fejlődésnek megfelelő szükségletektől, néha még a korra már általánosan jellemző társadalmi viszonyoktól is.

Ezek az ellentmondások sokakban tudatosulnak, s a tömegkommunikációs eszközök által nyilvánosságra kerülnek, jelezve, hogy nem hajánál előrángatott kérdésekről van szó. A következőkben, természetesen csak a lényegre szorítkozva, megpróbálom elmondani, milyen pontokon látom jelenleg főbb kommunikációs problémáinkat.

Mindenekelőtt arról kell beszélnem, milyen forrásokra támaszkodom. Megkönnyítette dolgomat, hogy a mindennapi életből vett saját tapasztalataimon kívül felhasználhatom a már jelzett tömegkommunikációs eszközök által nyert információanyagot. A sajtó, a társadalmi és kulturális folyóiratok (különösen az *Élet és Irodalom*, az *Új Tükör*, a *Kortárs*, a *Kritika*), a napilapok, a rádió, ritkábban a televízió műsora nem lebecsülendő anyagot szolgáltatott. Másodjára a nyelvtudomány intézményszerű megmozdulásai közül több párhuzamos rendezvény tűzött napirendre az utóbbi időben jelenlegi témánk körébe vágó valamely kérdést vagy kérdéskört. Gondolok itt főleg a Magyar Tudományos Akadémián két ízben és két szinten megvitatott „Nyelvünk mai állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete és feladataink” c. dokumentumanyagra és a fonetikai munkabizottság „Korunk kommunikációs zavarai” c. vitaülésére.

Igen jó információs anyagot kaptam harmadsorban a József Attila Tudományegyetem (JATE) IV. éves nyelv-
szakos hallgatóitól, akikkel mai témánkat megírtam,
úgy, hogy semmi befolyásoló tájékoztatást nem kaptak.
E spontán írások a jó információs anyagon kívül arról
is meggyőzhetnek bárkit, hogy egyetemi ifjúságunknak
ha nem is a teljessége, de egy jelentős része minden-
esetre komoly felkészültséggel készül pályájára. Segít-
ségemre volt a JATE általános nyelvészeti diákköre is.

Előadásomból — azt hiszem — kiderül, hogy olyan
kommunikációs kérdésekről van szó, amelyek közvetle-
nül az ország társadalmi, gazdasági életében is szerepet
játszanak, és így ez az előadás szervesen csatlakozhat az
előttem szólókéhoz. Sőt, megállapíthatom, hogy olyan
problémákat fogok érinteni, amelyek szorosan kapcsolo-
dnak a XII. kongresszus anyagához is.

4.1. A társadalmi osztályok és rétegek viszonyainak,
pontosabban annak, hogy ezek az osztályok és rétegek
hogyan vélekednek egymásról, a másik csoport tagjai-
ról, hű kifejezője a nyelv, mégpedig ennek olyan állan-
dósult sablonjai, mint a *megszólítások, köszönésformák*,
ezeken kívül pedig az a mód, ahogyan beszédünkben a
másik osztály, csoport tagjait *említeni, emlegetni* szok-
tuk. Talán a nyelvi érintkezés egyik területén sem mu-
tatkozik meg a tudat és a nyelvhasználat olyan elma-
radottsága társadalmi fejlődésünktől, mint éppen ezen a
területen. Hankiss Elemér *Viselkedési kultúránk buktat-
atóiról* c. tanulmányában¹ írja: „a magas kultúra tekin-
tetében fejlett, gazdaságilag közepesen fejlett, a min-
dennapi kultúra vagy viselkedéskultúra terén fejletlen
vagy akár elmaradott ország vagyunk... nincs még el-
fogadott, nyugodt lelkiismerettel használható köszönés-
formánk, és nincs kialakult megszólításmódunk sem”.
Hasonló gondolatokat, vészjelzéseket napilapjainkban is
egyre-másra olvashatunk. Az emlegetési módok talán
még jobban elárulják régi társadalmi viszonyok tudati

¹ Látóhatár, 1979. VIII. 128—160. old.

továbbélését. Elég, ha itt Miskolczi Miklós riportjára utalok.² Igen tanulságos egy egyetemi hallgató nyilatkozata: „Hiába tűnt el ma már az osztályok közötti különbség, a viselkedésformák, ezeken belül a nyelvi viselkedésformák máig megőrződtek. A régi nyelvi normák legjobban a megszólításokban, köszönési formákban maradtak meg. Ezért van az, hogy a fiatalok — vagyis mi — zavarban vagyunk azokkal szemben, akiket magázni kéne. Hogy szólítsuk meg őket? Legtöbbször csak dörmögünk valamit, mert a régi nem tetszik (Csókolom. Jó napot, Ön, Maga), de új nincs helyette.” S az egyetemi hallgató rámutat a nyelvi bizonytalanság társadalmi-lélektani hátterére, a társasélet elbizonytalanodására is: „Nagyon fontosnak tartom — írja —, hogy korunkban is kialakuljanak azok a nyelvi magatartásformák, amelyek hűen tükrözik a jelenlegi emberek egymáshoz való viszonyát. Hogy nyelviileg is biztonságban érezzem magam: mikor, kihez, hogyan fordulhatok, úgy, hogy ez egyikünk számára se legyen kényelmetlen.” (Vas Erzsébet, magyar—oroszl szakos.) A bizonytalansági érzésről pedig nyugodtan mondhatjuk, hogy közgazdasági faktor is.

4.2. Általános panasz nyelvhasználati szokásaink ellen, hogy bizonyos szerepekben, elsősorban közéleti, hivatalos funkciókban, vagy akár alkalmilag is, ilyen minőségben beszélünk *fontoskodórá, pontoskodórá, körülményeskedórá* válik. Sokan mintha kétféle normát tartásának érvényesnek, egyet a magánbeszélgetések, a szűkebb csoportok érintkezése számára, ahol felszabadultan lehet beszélni, s egyet a nyilvánosság számára. A jelenség oka részben beszédkultúránk általános foglalkozásában keresendő, a téma és helyzet szerint differenciáló, árnyalt beszéd módozataiban való járatlanságban, de van e jelenségnek mélyebb, társadalmi oka is: az a kétfősség, amelyet sokan a hivatalos és a magánéletben való viselkedésükben tanúsítanak, a

² Élet és Irodalom, 1980. febr. 23. 16. old.

nyíltság és őszinteség hiánya a közéletben. A kérdés összefügg azzal is, hogy az, amit kulturális forradalomnak nevezünk, egyelőre elsősorban mennyiségi eredményekkel dicsekedhet, az iskolázottak, a könyvtárlátogatók számával. Ezt természetesen nem szabad lebecsülni. De ahogy mai életünk minden területén a *minőség* felé kell törekednünk, úgy a kultúra, s ebben a nyelvi műveltség megszerzésében is. A körülményes beszédnek társadalomtörténeti oka is van: a társadalmi átrétegződés, integráció folyamán a közéletbe jobban bekapcsolódók egyelőre inkább csak azt tapasztalják, hogy a sok új szó, szókapcsolat, a gondolatoknak bonyolultabb struktúrájú mondatokban való megfogalmazása egy a maguk eddigi nyelvi-beszédbeli viselkedésétől elütő képlet, amelynek titkaiba nem látnak bele a gondolkodási és nyelvi műveltség kielégítetlen volta miatt, de amelyről homályosan érzik, hogy komplikáltabb saját magánéleti beszédüknél. S ezt a homályosan érzett bonyolultságot akaratlanul is „újrateremtik”, amikor műveltnek, hivatalosnak akarnak látszani. Az előttük álló példa sem vonzó nagyon sokszor. A tömegkommunikációs eszközök, a rádió — egyébként nagyon hasznos, mert a felszabadultabb beszédre ösztönző — riportműsorai is sokszor erre a túlkomplikált beszédstílusra szoktatnak, nem követve kormányunk vezetőinek, tehát a legfelső vezetésnek a jó példáját. Az értelmiség beszéde sem mindig követendő minta. Már Bárczi Géza megállapította, „számos nyelvi és stílusbeli hiba éppen az értelmiség köréből indult ki”³. „A szellemi munkát végzőknél egyre jobban terjed a dagályosság. Gyűlést gyűlésre halmoznak, órákig elhúzódó előadásokon sokszor nincs mit mondani. Nem csoda, hogy elvész a lényegre törő, egyszerű kifejezés mód. A gondolat hiányát a nyelv sínyli meg” — írja Kocsondi Erzsébet, magyar—német szakos hallgató. A pontoskodás, körülményesség nemcsak a beszédben, a mondatszerkesztésben, hanem a

³ Nyelvművelésünk, 1974. 15. old.

szóalkotásban is fenyegeti nyelvünket. Különösen a tudományos és a szaknyelvben. Az ez ellen való harcból íróink is kiveszik részüket. Hadd utalok itt a Herder árnyéka vitára.⁴ A körülményeskedés még az intézmények névadásában is jelentkezik. Debrecen Megyei Tanács Egyesített Bölcsődei Intézmény, Központi Mesterséges Termékenyítési Főállomás, XIX. Tanács Egyesített Gyógyító-Megelőző Intézménye s hasonló címekkel kapcsolatban jegyzi meg a cikkíró: „Talán rendet kelene teremteni az elnevezésekben és a fontoskodó-pontoskodó fejekben.”⁵ A cím- és rangkórság feleledő divatjáról van ez esetben szó, amely a funkciók mellett az intézményeket sem kerüli el.

4.3. A körülményeskedéssel sokszor párhuzamosan lép fel, de más jelenség a gondolkodásban és beszédben terjedő *sablonosság, sematizmus*. Míg a körülményeskedés mögött helytelen, a beszédkultúra fogyatékoságát eláruló magatartás húzódik meg, de valami törekvés, igyekezet megléte felfedezhető, a sematikus, kész gondolatközlési eljárásokat követő beszédet a kényelmeség, az utánzás, az egyéniség hiánya, nemegyszer a szó és a tett elszakadása okozza, amikor pl. a komoly, érdemi vitákat a formális megtárgyalás, az egyénített, azaz az egyén által magáévá tett problémákat, feladatokat a látszólagos aktivitás helyettesíti. A sematikus gyógyszere az egyénítés, a tényleges aktivitás, a közérdek és a magánélet harmonikus egysége, az önálló, alkotó gondolkodás. Így függnek össze a társadalmi, gazdasági ügyek mindennapi életünk kommunikációs kérdéseivel.

4.4. Nyelvi magatartásformáink hiányosságai között szokták számon tartani az *érzelmi kultúra* árnyalatainak a kifejezésére való képtelenséget, amely vagy magának az érzelmi kultúrának a fogyatékoságára, sorvadására

⁴ Kolozsvári Grandpierre Emil: Herder árnyékában. Magvető 1979.; Herder árnyéka: Kortárs, 1977. 8. sz. és ennek vitája.

⁵ Élet és Irodalom, 1980. márc. 22. 9. old.

vezethető vissza, vagy — szerencsés esetben — csak a megfelelő nyelvi kifejezés hiányára. Ez a kérdéskör volt témája a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és a Magyar Pszichológiai Társaság Általános Pszichológiai Szakosztálya nemrég lezajlott közös ülésének, és a JATE általános nyelvészeti diákköre egyik vitájának, amelyeket Vértess O. András vezetett be. Mindkét ülést nagy érdeklődés kísérte. Ezeken az üléseken többek között felmerült az intellektualizálódás, a racionális gondolkodás irányában való átalakulás gondolata. Ungvári Tamás egy cikkében felhívja a figyelmet arra, hogy a „túlzott udvariaskodás és a túlzott szigor között ingadozik a nyelvhasználat”, rámutatva e szélsőség okára is: „míg a társadalmi élet egészében sikerült stabilizálni a viszonyokat, a viselkedés és modor csak bicegve jár e stabilizáció nyomában... Nekem a rádió hangvétele hol szentimentális, hol pökhendi, a tévériporter hol alázatos, hol nyegle, az újság nyelve hol bürokratikus, hol cirkalmas.”⁶

Az érzelmek sorvadnak, vagy ez csak látszat? Nincs eldöntve. Bizonyos érzelmek és nyelvi megnyilvánulások háttérbe szorulása valószínű, de ez nem feltétlenül veszteség. Ilyen érzés a szentimentalizmus vagy az álpátosz. Külföldi egyetemi hallgató nyilatkozatát olvashatjuk az *Élet és Irodalom* 1980. febr. 16-i számában egy tévéműsorral kapcsolatban: „Érdekes adás lehetett volna, ha a film nem afféle színes, vásári olajnyomatra emlékeztet, s ha az alája mondott szöveg kevésbé patetikus. Ez a stílus már elavult.” Az érzelmek elfojtódásának szociológiai okaira hívja fel a figyelmet egy másik cikk: „Ma nehéz olyan tevékenységet találni magunknak, amely egy közösséghez való tartós érzelmi kötődést is eredményezne.”⁷ Az érzelmi elem letompítottságának egyik oka kétségtelenül az őszinteség hiánya. Ez az őszinteség sok esetben csak egészen kis csoportok

⁶ Új Tükör, 1980. 5. sz. 5. old.

⁷ Élet és Irodalom, 1980. febr. 23. 2. old.

magatartásformáira marad jellemzőnek, amely csoport aztán nemegyszer egy külön nyelvet fejleszt ki a maga számára.

A színes, érzelmileg árnyalt beszédmodot majdnem minden egyetemi hallgató az idősebb korosztályhoz és a tájnyelvi beszédhez kötötte, és a maguk nyelvi viselkedésformáira kevésbé jellemzőnek tartotta. „Szüleink más emberek voltak, mint mi vagyunk... Melegszívűbbek, gyengédebbek, lelkesebbek... Mindenesetre megszólításaiktól kezdve (kedves, kislányom, drága) a legapróbb stílusbeli árnyalatokig ez mutatható ki nyelvhasználatukban, összehasonlítva a miénkkel (te, hé sítb.)... Mert nemcsak az emberi cselekedetek a mérvadóak. A szó is az.” (Petrics Anna, magyar—oroszos hallgató.) „Anyám egyszerűen, mesterkéetlen nyelven beszél, szűk fogalomkörrel általában. Megnyilatkozásai általában tömörek, színesek, érzelemtől dúsak... Nagymamám nyelve még régibb. Erdélyből hozta magával, gyerekkori emlék. Egész estéket elhallgatom, amint mesél...” (Balogh Eszter, magyar—német szakos hallgató.) A nyelvjárások szerepéről, köznyelvünk színesítésének a forrásáról ugyancsak sokan és sokat írtunk. Ki hinné, hogy nem egy egyetemi hallgató panaszkodik; még ma is szégyenkeznie kell tájnyelvi ejtéséért. Ezért az iskolai nevelés is felelős.

4.5. Korunk lázas tempójával, a tülekedéssel, az „elidegenedéssel” függ össze az a jelenség, amit valaki „páros monológnek” nevez: „társas érintkezésünkben a dialógot kiszorította a páros monológ. Pontosabban szólva, a párbeszédet a párbeszédnek látszó magánbeszéd... egymásra nem figyelve mondjuk a szöveget... Süketek párbeszéde.”⁸ Az egyéni nyelv eltávolodása a köznyelvtől az irodalomnak is problémája. A „gyorsuló idő” ebben is ludas. „Az író valamikor írhatott a távoli jövőnek, a közeli íróasztalnak. Bizonyos értelemben ráért.

⁸ Fábri Ervin: Mondjuk a szöveget. Élet és Irodalom, 1981. febr. 23. 4. old.

Ma? Amit ma nem tud megfogalmazni, azt esetleg egy-két év múlva már nem is érdemes. A nehézség ugyanaz, ami a technika világában: mire egy konstrukció megvalósul, már el is avul.”⁹ És mit mondanak a diákok? „A felgyorsult életben nincs időnk — vagy kedvünk, türelmünk? — odafigyelni beszédünkre.” (Kocsondi Erzsébet, magyar—német szakos hallgató.) „A gépek negatív hatást is fejtenek ki az emberre: rohanó, idegeskedő körünkben az ember olykor maga is olyan lesz, mint a gép: mechanikus mozdulatokat végez a munkahelyen, majd hazamegy, s napról napra ugyanez kezdődik ott-hon is: a gépies kérdezősködés (mi volt az iskolában?), de a választ már nem hallgatja meg a szülő, mert jó műsor kezdődik a tévében, teljesen formális az érdeklődés a másik élete, céljai, vágyai stb. iránt.” (Petrics Anna, magyar—orosz szakos.) Az elidegenedés és a nyelvvel való bánni nem tudás összefüggéseire céloz egy másik dolgozat: „Valahogy túl belsővé vált az életünk. Felfogjuk a bennünket érő jeleket, de nem tudjuk szükség esetén kibocsátani magunkból, továbbadni másoknak, szavakba foglalni gondolattartalmainkat.” (Bali Éva, magyar—angol szakos.)

A nagy közösségektől való elkülönülés mellett és ezzel együtt lép fel egy másik jelenség, mintegy az előzőnek az ellensúlyozására: a kisebb csoportok külön nyelve, a diáknyelv, az argó, baráti köröknek a külön nyelve, amely alapjában véve pozitív jelenség, mert a nyelv elevenségét, színességét biztosítja. Kolozsvári Grandpierre Emil írja: „Több magyar tanár ismerősöm figyelmeztet rá, hogy a gyerekek más nyelven beszélnek a tízpercben, mint az osztályban.”¹⁰ Ezeknek a külön nyelveknek a keletkezésében mindig szerepe van a kalandváagnak, a titokzatosságnak, ami beszédesen mutatja: nyelv és élet összetartozik.

⁹ Élet és Irodalom, 1980. márc. 22. 3. old.

¹⁰ Kolozsvári Grandpierre Emil: Herder árnyékában. 160. old.

4.6. Forrásaim gazdagságából nem tudok eleget meríteni. Idézeteim bizonyítják, idősebbek és fiatalok nézetei jelenlegi kommunikációs problémáink megítélésében közel vannak egymáshoz. Még egy nagyon lényeges kérdésről, a kiejtés jelenlegi veszedelmeiről nem szóltam. Hadd adjam át ismét a szót egy fiatalnak: „terjed a gyenge artikuláció (Kolozsvári Grandpierre szavával a ragacos ejtés), egyre elmosódottabbá válik beszédünk. Feltűnő a hangsúly, a mondatdallam eltolódása.” (Csécs Barnabás, magyar—történelem szakos.) A hangsúly és a dallam hibái (vagy mindent hangsúlyozunk, vagy éppen nem a fontos vagy az újat mondó szavakat, s hanglejtésünk sem a mondat értelmével mutat párhuzamot), a kommunikáció leglényegesebb célját, a megértést nehezítik, a beszéd hatékonyságát, hatásosságát csökkentik. Ugyancsak nem térek ki most a technikai és tudományos forradalommal, a világ integrációs folyamatával összefüggő idegenszó-használatra. De ebben a kérdésben még sokáig fogunk vitatkozni.

5. Nem volna előadásom teljes, ha végül is nem szólnék arról, „mit kell tennünk és min kell kezdenünk”. A nyelvtudomány, a nyelvművelés és az iskola feladatairól szeretnék még beszélni. Néhány olyan gondolatot adnék közre, amellyel — remélem — hozzájárulhatok a helyzet javításához, anélkül, hogy bárki is kioktatásnak érezhetné szavaimat, ami a legtávolabb áll tőlem.

Bármennyire is divatban van a nyelv mint téma, a gyakorlat nemegyszer ellentmond ennek. Nemrég egy cikk jelent meg *A tömegkommunikáció hatása a vélemények alakulására címmel*.¹¹ A szerző figyelme a legapróbb részletességig mindenre kiterjed: a megváltoztató véleményre, ennek kognitív kötöttségére (értsd ezen a véleménynek egész tudati háttérével való kapcsolataira), a tapasztalatokra, a mikrocsoportok befolyására, a személyes kommunikációra, a kommunikátorok presztízsére, szavahihetőségére és szakszerűségére, csak

¹¹ Szociológia, 1979. 3. sz. 261—283. old.

egy dologról feledkezett meg a cikkíró: a befolyásoló személy nyelvi, stiláris, retorikai felkészültségéről, szóval egyéniségéről, mert hiszen „a szavak is részei annak a szisztémának, amik vagyunk” — hogy ismét Ungvári Tamás fent említett cikkéből idézzek.

5.1. A nyelvészet és a nyelvművelés szorosan összefügg, de a kettő azonosítása helytelen. Egy korábbi időszakban a nyelvészet szinte egyetlen alkalmazási területének a nyelvművelést tartották, ezért szinte minden nyelvésznek kötelességévé tették, hogy vegyen részt a nyelvművelésben. Időközben azonban kiderült, hogy a nyelvművelés nem egyszerűen a nyelvészet alkalmazása, hanem, mint általában az alkalmazott tudományok, ez is csak más tudományágakkal együtt képes feladatait megoldani. A nyelvésznek még sok más diszciplínával és ezek alkalmazási területeivel kell érintkezésbe lépnie, hogy ne említsek mást, mint például az esztétikát, a logikát, a szociológiát és az illetant.

A nyelvtudomány a maga részéről azzal támogathatja a kommunikációs ferdeségek kiküszöbölését, hogy mindenekelőtt tisztázza azokat az alapkérdéseket, amelyeknek a tudatosításával mindenki sikeresebben nevelheti magát mint beszédpartnert, s ha már tisztázta e kérdéseket, hozzájárul népszerűsítésükhöz. A következő kérdéskörökre gondolok: 1. A nyelv és a beszéd, a nyelvi szabály és a nyelvi eszköz, a norma, a szabály és a szokás, a sémák és a produktivitás a nyelvben. 2. Fejlődés és változás a nyelvben. 3. Az egyén és a közösség szerepe a nyelv alakításában és a beszédben. Nyelv és stílus, szabadság és kötöttség a beszédben. 4. A nyelv és gondolkodás, a nyelv kritikája. 5. A kommunikáció zavarai. 6. A beszéd szerepe a vélemény, az érzelem és az akarat befolyásolásában. Ahhoz, hogy e kérdéskörökben megfelelő felvilágosító munkát végezhessünk, egy egyetemi hallgató szavaival „ki kell lépni a nyelvészetből”, amin azt értem, hogy a nyelvészet régebbi, megszokott értelmezésétől annak új, tágabb körű értelmezéséig kell eljutnunk. Az elmondottakból világos, hogy elsősorban

az általános nyelvészet feladataira gondolok. „Mind a hangtan, mind a nyelvtan önmagában unalmas tárgy, hacsak valakinek nem kedvenc területe. Az általános nyelvészet nem lenne unalmas, ha megtalálnák a módját, hogy érdekesen adják elő.” Ezt nem nyelvész mondja, hanem egy — a nyelvművelők körében nem népszerű — író.¹²

5.2. Nyelvművelésünk ma összehasonlíthatatlanul tudományosabb, mint valaha. Ugyanakkor hatóképessége gyenge. Tematikus, szervezési és munkamódszerbeli változtatásokra volna szükség.

Bárczi Géza szerint a nyelvművelés: „A nyelv életébe való tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása.”¹³ Bárczi véleménye tehát az, hogy a nyelvművelés cselekvés. Nem helyzetfelmérés, nem megállapítás. Lőrincze Lajos a „pozitív nyelvművelés”, majd az „emberközpontú nyelvművelés” jelszavával jó irányba terelte a nyelvművelő munkát, de hogy ezt megtehetette, ahhoz előbb a nyelvtudománynak kellett emberközpontúvá, azaz kommunikáció-központúvá válnia, amelyben a nyelv maga már csak egy tényező a sok közül. A jelszó azonban még ma sem adekvát azzal, aminek a valóságban történnie kell. Ma már ugyanis nem *emberközpontú nyelvművelésre*, hanem *nyelvközpontú emberművelésre* van szükségünk. Nem a nyelvet kell ápolni, nevelni, dédelgetni és ha kell dorgálni, hanem a nyelvet használó embert. Ha a beszédkultúra fogyatékos, „nem a nyelvben, hanem annak használójában van a hiba”, állapítja meg megint csak egy egyetemista. (Bach Teréz, magyar—német szakos.) Azaz: nyelvi nevelésre van szükségünk. Nyelvművelésünk ugyanis, most már jelszó ide, jelszó oda, túlságosan nyelvközpontú, sőt ebben a nyelvközpontúságban is túlságosan normaközpontú. Ami elsősorban érdekli: meg-

¹² Kolozsvári Grandpierre Emil: Herder árnyékában 9. old.

¹³ Nyelvművelésünk, 1974. 15. old.

felel-e a normának ez vagy az a nyelvi egység, szerkezet, szabály vagy nem. Tehát bizonyos mértékig a nyelvművelés tematikáját kell megváltoztatni, illetőleg kibővíteni. A feladatokat súlypontosítani kellene. Néhány, nem sok, de jól diagnosztizált kommunikációs betegségre kellene a figyelmet összpontosítani, nem mindennel egyformán foglalkozni.

A norma kérdését nem lehet félretenni, hiszen kitől várjon választ a nagyközönség, ha nem a nyelvésztől, ha normagondjai vannak. De a mai nyelvművelő normafelfogás mellett, melyben a döntő a statisztika, s egyre kevesebb szerepet kap az érték, értékelés, a nyelvművelés átruházhatna valamit amúgy is szerteágazó feladataiból a nyelvészetre: a nyelvészet elvégezné a nyelvállapot statisztikai felmérését, a szabályok érvényességi körének megállapítását, a variációk rögzítését. A nyelvművelésé maradna az értékelés amúgy is összetett feladata. Nyelvművelés és nyelvészet között tehát jobb munkamegosztás jöhetne létre, nemcsak a nyelvállapot felmérésében, hanem másban is: a nyelvészeti ismeretterjesztésből is sok mindent vállalhatnának nyelvészeink, sok olyat, ami most még a nyelvművelők vállát nyomja. Mai nyelvművelésünk kimerül az aprómunkában, ad hoc feladatok megoldásában, a tüneti kezelésben, a nyelvművelő alapkutatás kárára. Pedig volna ilyen is: nyelvművelő alapkutatás! Az aprómunkákból többet kellene áthárítani a második hadoszlopra, a sok érdeklődőre, elsősorban a pedagógusokra. A nyelvművelés értékelő és beavatkozó, szóalkotó munkájában az írókkal együtt kellene dolgozni. Író és nyelvész viszonya nem a legjobb ma sem, s ennek nálunk régi hagyománya van, de nem lehetne-e ezen változtatni? Valami rejtélyes illemtana is van e közeledésnek, s nem biztos, hogy az írók hibásabbak, ha néha gorombábbak is, hiszen a közönség az ő kezükben van.

S ami az új munkamódszert illeti? Állandóan kapcsolatban kellene lenni kisebb-nagyobb csoportokkal, be kellene menni az emberek sűrűjébe, az iskolások közé

a tízpercekben, a kocsmákba, a lebuajokba, a diszkóklubokba. jobban oda kellene figyelni a vonaton, autóbuszon, villamoson, a strandon, mert a nyelvét mindenki a saját közvetlen. sőt legközvetlenebb környezetében használja a legelőbben. Egy kicsit együtt is kellene élni a mai emberrel, a mai fiatalokkal, a hivatalokon és iskolákon kívül és alul is. Ennek csak pótszere, de az is valami, ha a kérdőíves módszert bátrabban és többet alkalmazná a nyelvművelő.

5.3. Utoljára hagytam a nyelv érdekében a legtöbbet tehetőt: az iskolát. Az iskolának van a legnagyobb szerepe a nyelvi nevelésben. S mivel láttuk, a nyelvművelés modern értelemben: nyelvi nevelés, minden iskola nyelvművelő központ. Milyen legyen a nyelvi nevelés? Először is legyen nyelvi, a nyelv, a beszéd példájával, és beszéd közben, beszéd által nevelő, a neveltet beszélőtárrsá avató. Úszni csak úszva, beszélni csak beszélve, sőt beszélgetve lehet megtanulni. A nyelvi nevelés legyen minőségi, egyben egyéniség- és személyiségnevelés. építsen a gyerekek és ifjak alkotó kedvére, már azal is, hogy tudatosítja: a beszéd alkotás is, korlátok között érvényesülő szabadság, néha játék, kaland.

A hetvenes évek képzőművészetéről és építészetéről

Nem kell bizonyítani, hogy egy naptári évtized művészetéről beszélni szükségképp önkényes vállalkozás, hiszen semmi biztosítéka annak, hogy a naptári évtized valamiként is korrespondálna a művészet belső idejével, a művészettörténeti problémáknak, nemzedéki gondoknak, lehetőségeknek, művészeti propozícióknak azzal a felhalmozódásával, amely egy művészeti korszak vagy alkorszak mindenkori jellemzője. A történeti idő minden mesterséges strukturálása, tehát az időfolyamatoknak térbe vetítése szükségképp magában hordja az önkény veszélyét, ám a tudományos vizsgálat előfeltétele az időbeli folyamat megszakítása, a szinkron kapcsolatok feltárása.

Vajon a hetvenes éveknek ilyenfajta térbe vetítése — tehát viszonylatrendszeréből szerveződő struktúraként értelmezése — korrespondálna-e objektív összefüggésláncolattal, időben és térben valóban elhatárolható és sajátos jelenségcsoportokkal, vagy pedig a „hetvenes évek” meghatározás csupán metaforaként értelmezhető?

Hogy e kérdésre bármily vázlatosan is, megpróbáljunk felelni, röviden azt kell megvizsgálni, vajon a „hetvenes évek” jelölnek-e a magyar kultúra folyamatában viszonylag önállónak minősíthető szakaszt, s ha igen, mi volt ennek a jellemzője? Eltért-e valamiben a megelőző évtized művészetétől?

A hatvanas évek művészeti mozgalmainak jelentősége ma már közismert, van távlatunk az értékek konstataálásához. Részben visszatérés jellemezte ezeket az éveket, visszatérés az 1949 előtti szerves fejlődés útjára.

Jól példázta ezt az építészet alakulása. Elég csak olyan épületekre utalni, mint a kecskeméti Aranyhomok Szálló, a salgótarjáni Karancs Szálló, a Kőbánya mozi — és sorolhatnánk tovább —; mind bizonyítják, hogy építészetünk visszatért ahhoz az építészeti gondolkodáshoz, funkcióértelmezéshez, amelyet a köznapi szóhasználat „modern építészetnek” nevez, mégpedig annak ún. „internacionális stílusához”, azaz a Bauhaus elvekhez, a funkcionalizmus világszerte elterjedt építészeti gyakorlatához. Az urbanisztikai koncepció radikális változására jellemző példa Dunaújváros és Salgótarján városépítészeti koncepciójának az eltérése. A képzőművészetben pedig legjellemzőbb tünet e téren az egykori Európai Iskola tagjainak fokozatos reaktiválódása és a hazai képzőművészet progresszív hagyományának újrafelfedezése volt.

Természetesen a visszacsatolás az egy évtizeddel korábban mesterségesen megszakított, szervesnek induló fejlődésre nem volt egyszerű visszatérés, hiszen az ötvenes években történeteket nem lehetett meg nem történné tenni. Egyébként is a művészeti életben nemzedéki átrétegződés is kezdődött, az a nemzedék, amely művészeti tanulmányait, inaséveit már a felszabadulás után végezte, kezdett vezető szerepet játszani. Új jelenség volt, hogy megsaporodott és mind rendszeresebbé vált a nyugat-európai és amerikai művészettel való kommunikáció, széles körűvé vált az információ, amely a megelőző években úgyszólván a nullpontra redukálódott.

A hatvanas években ismét felvetődött a lehetőség: túlhaladni a provinciális elzárkózottságon, felzárkózni az egyetemeshoz. E lehetőség egyúttal magában hordta a problémákat: vajon e felzárkózás nem jelenti-e egyúttal a nemzeti sajátosságok feláldozását, vagy ahogy Pátzay Pál egy ízben megfogalmazta: az anyanyelvi művészetéről való lemondást.

A korszak legjobb képzőművészei egyéni választ adtak e kérdésekre. Lényegében behozták a lemaradást,

igen sokat integráltak — hol tudatosan, hol ösztönösen — az újabb nemzetközi irányok problémaköréből, de egyéniségüket megtartották. Ugyanakkor nem lehetett munkásságukat egyértelműen a magyar hagyományhoz kötni. A rövidség kedvéért elég csupán három nevet említeni: Kondor Béla, Ország Lili és Schaár Erzsébet. A nemzeti tradíció egyenes ívű folytatását nem lehet kimutatni munkáikban, de mindegyikük művészetében olyan valóságtartalmakat fogalmazott meg az egyetemes érték szintjén, amelynek megfogalmazására csak a közép-kelet-európai valóságban, társadalmi szituációban volt lehetőség.

A hatvanas évek magyar képzőművészetének jellemzője volt — természetesen a legjobbak művészetében realizálódva:

1. Autochtón út keresése.

2. Nagy művészegyéniségek kibontakozása, egyéni stílusuk kialakítása.

3. E nagy egyéniségek totális igényű művészetre vágytak, arra, amit a purista, fragmentális és parciális értékre törő irányokkal szemben Oto Bihajli-Merin a „minimal art” antitéziseként „maximal art”-nak nevezett, amelybe — tiszteletben tartva a művészi nyelv sajátosságait, a mű belső rendező elvét — objektíve és szubjektíve motivált etikai, filozófiai, társadalmi tartalmakat is integráltak.

4. A köztéri, monumentális célú művészet le akart számolni azzal a sematizmussal, amely az ötvenes évek köztéri művészetét jellemezte. Ez elsősorban az álpátosz és a konvencionális ikonográfia elvetésében mutatkozott meg; az akadémista, neobarokk és naturalista vagy stilizáló klasszicizáló sablonokkal szemben pedig expreszív és realista törekvések jelentkeztek — gyakran nagy vihart fakasztva, mint jelezte Somogyi József hódmezővásárhelyi Szántó Kovács emlékművének fogadtatása. A köztéri művészet új útkeresésének volt a jele, hogy vita indult meg a táblakép funkcióvesztéséről.

5. Megkérdőjeleződött a magyar képzőművészetben az avantgarde kihívás és szórványos avantgarde törekvések ellenére is sokáig meghatározó érvényű mimézis-elv, s ezzel szükségképpen felmerült számos olyan esztétikai probléma, amely a nyugat-európai fejlődésben már korábban jelentkezett. Ilyen volt például a kollektív és egyéni mitológia viszonyának, a vizuális-plasztikai nyelv önelvűségének kérdése, a képző- és iparművészet közötti merev határ elmosódása, általában a műfajelméleti kérdések felvetődése.

6. Az építészetben, különösképp a lakáskérdés megoldására tett kísérletek, a házgyári program kibontakozása során kiéleződött a társadalmi szükséglet és az építészeti lehetőségek közötti konfliktus, számos szervezeti és szemléleti antagonizmus került felszínre, melyek problematikussá tették a tervezői gyakorlatot. A lakótelepek építése során csakhamar megmutatkozott annak a mulasztásnak a káros hatása, hogy a programok kialakítását nem előzte meg az elfogadott lakótelep- és lakástípus társadalmi, szociálpszichológiai és esztétikai következményeinek elemzése, illetve a külföldi szakirodalomban már több évtizede elmélyülten elemzett tapasztalatok, veszélyek számbavétele.

*

Ha a hetvenes évek művészetének jellemzőit keressük, akkor mindenekelőtt azt kell szemügyre venni, hogy mi realizálódott vagy élt tovább a hatvanas évek problémaköréből, illetve milyen minőségileg új jelenségek körvonalazódtak. Röviden sommázva néhány jellegzetesség:

1. A „*maximal art*”-nak nevezett, világteremtő művészet visszavonulása vagy megszűnte.

Az, hogy a teljességigényű, a művet bonyolult értékstruktúrának tekintő művészet megteremtésének igénye háttérbe szorult és mindinkább csak kvázi-szinten él tovább, nem magyarázható ama tragikus okkal, hogy a

hatvanas évek két reprezentáns művésze, Schaár Erzsébet és Kondor Béla meghalt. Kondor halálát e tekintetben nem biológiailag, hanem esztétikailag, társadalmilag kell szükségszerűnek minősíteni. Kondor művészetében ugyanis még nagyszabású egységbe olvadt az etikai és az esztétikai jelentés, a pátosz és az irónia. A hetvenes években azonban mindinkább az esztétikai részletproblémák, a purista redukció és a groteszk uralomra jutása figyelhető meg. Jellemzi ezt még olyan formátumú festőnek, mint Korniss Dezsőnek a művészi útja is, amely egyre inkább a hard edge purizmusának sajátos magyar változatát kívánja megteremteni. Ugyancsak hasonló vonás jellemezte Vilt Tibor útját is. A grafikában pedig a hetvenes évek elején végiggyűrűző szecessziós-pop-os hullám után mind több fiatal grafikusnál volt megfigyelhető a groteszk, a hibrid kedvelése, a zárt struktúrák szétbontása, az amorf, nyitott kompozíció, a fluktuáló alakítás.

2. A monumentális művészetek stílus- és jelentésváltozása.

A hatvanas években előtérbe kerültek a közösségnek minősített műfajok, mindenekelőtt a köztéri szobrászat és a murális művészetek, az esztétikai fejtegetésekben is gyakran felmerült a gondolat, hogy a súlyos kríziseket átélő képzőművészetet az építészet segítsége fogja megmenteni, a modern építészet az eszmei egység alapjain a klasszikus korokhoz hasonlóan ismét meg fogja oldani a rendszerbe rendezés feladatát. A köztéri szobrászat pedig, mint par excellence közösségi művészet, a szocialista társadalom értékorientációjának szimbólumvilágát fogalmazza meg. A hetvenes évek is bizonyították azonban, hogy a valóság útja mindig sokkal kifürkészhetetlenebb, mint ahogy az elmélet elképzei. Az építészet és a képzőművészet harmonikus egymásra találását ugyanis sok tényező nehezíti, és még nemigen beszélhetünk valódi szintézist teremtő integrációról. Ennek oka részben a társadalom szerkezetében végbemennő folyamatban, részben a művészeti ágak belső logiká-

jának kényszerítő erejében rejlik. A szocializmus eszmői anticipálják a közélet és a közösség egybeesését, a közélet intézményes rendszere elidegenedésének és absztrakttá válásának feloldását. Ugyancsak anticipálják az így létrejött nyilvánosság és a privát szféra harmóniáját, azaz az egyéni önmegvalósítás és a társadalmi szabadság korrelációját. Miután a művészethez is hozzátartozik bizonyos anticipáló jelleg, illetve képzeleti szinten megpróbálja megfogalmazni az anticipált tartalmakat, a képzőművészetben is megfigyelhető e jelenség, különösen a közösségi jellegű műfajokban. Ugyanakkor azonban korunk még jellegzetesen átmeneti korszak, amikor a privát szféra uralma még nem számolódott fel, elveszítette azonban már azt a kiváltságos és egzisztenciális jellegét, mint volt a kapitalizmusban, ugyanakkor a közélet egyelőre elsősorban a reprezentatív nyilvánosság új, szocialista jellegű formáit alakította ki. A monumentális művek is általában ennek illusztratív tükröződései, ennek felelnek meg az ikonográfiai jelek, a konvencionális kompozíciós képletek. Ez magyarázza, hogy a murális művek túlnyomó része megrekedt a dekorativitás szintjén, vagy csak elvont allegorikus, szimbolikus jelentéseket fogalmazott meg, csak részben tudott tehát felülemelkedni az ötvenes évek sematizmusán, s a mennyiségében nagyszámú murális-monumentális mű közül csak kevés emelkedett a nagy korforduló emberi tartalmához és eszméihez méltó szintre. Az átmeneti korszak jellemzője ugyan, hogy a reprezentatív nyilvánosság új formái mellett csirájukban megvannak a valódi közösséggé szerveződés elemei is, amelyek azt ígérik, hogy fel lehet oldani a konkrét privát szféra és az absztrakt közéleti szféra antagonizmusát, s a jövőben elképzelhető a közélet és a közösség egygyéválása. Kétségtelen, hogy a bontakozó közösségi szellem feltárulkozik a művészetben is, és szükségképp túllép a privát szféra művészi kifejezésén, de adekvát műfaja nem feltétlenül a monumentális-murális műfaj — hiszen ez általában a reprezentatív

nyilvánosság tükrözője, az intézményes rendszerek intencióit követi —, hanem gyakran egészen új, a hagyományos műformákat, műfajhatárokat, a XIX. században rögződő művészet funkcióit áttörő formákban, intermediális közegekben mutatkozik meg.

A hetvenes években készült monumentális műfajú művek túlnyomó része a monumentális dekoratív, iparművészeti jellegű megoldások közé tartozik. Jellemző, hogy a legnagyobb szakmai sikert aratott műveket iparművész iskolázottságú művész készítette (Schrammel Imre samott-reliefjei).

A köztéri szobrászatban tovább élt a hatvanas évek expresszív stílusa, új jelenség volt azonban az a deheroizáló hang, amely különösen az Ady-emlékmű variációkban mutatkozott. Ugyancsak jellemző volt annak a sajátos szcenikus térszemléletnek és a pop art szemlélet integrálásának az elterjedése, amelyre a hatvanas években Schaár Erzsébet tett egyéni hangú kísérletet. Ez azonban a követők során belső feszültségét elvesztve, külsődleges, attraktív jegyekben élt tovább.

3. *A nemzetközi művészeti mozgalmakkal szinkronban lenni akaró, avantgarde célú mozgalmak megerősödése.*

Már a hatvanas évek végén nyilvánvalóvá vált, hogy a fiatal művészek egy része programszerűen arra törekszik, hogy a magyar képzőművészetet szinkronba hozza a nemzetközi avantgarde mozgalmakkal, vállalva ezzel a kockázatot, hogy szakít a magyar tradícióval, sőt azzal az „itt és most” attitűddel is, amely a hatvanas évek legjobbjainak a vállalását jellemezte. Az Ipartervben egy évtizede rendezett kiállítás volt e törekvés nyitánya, követte a Műegyetem R-épületében rendezett csoportbemutató, a pécsi Mozgás '970 kiállítás.

Az új törekvések radikálisan le akartak számolni a mimézis koncepcióval, annak még az előző évtizedben megkérdőjelezett, szigorú tükröző jellegét elvesztő, kreatív változtatával is. Hogy pedig az „itt és most” koncepció elhalványulása mit jelentett, azt jól példázza az

újabb nemzedék egyik legtehetségesebb tagjának, Lakner Lászlónak megfutása a „Nagy Realisztika” elől — pedig indulása erre predesztinálta —, és fenntartás nélküli bekapcsolódása a nemzetközi újfiguratív törekvésekbe.

4. *A vizuális-plasztikai nyelv grammatikájának tudatos, egyszerre elméleti és gyakorlati kutatása.*

Az a korábbi felismerés, hogy a vizuális-plasztikai „nyelv” önálló minőség, sajátos törvényrenddel, a hetvenes években művekben, mű-sorozatokban, vizuális rendszeralkotó kísérletekben realizálódott. A legsokrétűbben Deim Pál művészetében mutatkozott meg, de redukáltabb érvénnyel lényegében ez jellemezte Hencze Tamás, Bak Imre, Nádler István és Csiky Tibor művészetét, és e problematika poetizálására tett kísérletet Keserű Ilona.

E felismerés gyakorlati következményeként pedagógiai szinten is többen próbálkoztak a vizuális grammatika rögzítésével, akár Klee, akár a Bauhaus szigorúbb elveit követve, mint tette Lantos Ferenc, vagy pedig összekötve a világszerte előtérbe került kreativitás gyakorlatokkal, amelyek gyakran — követve a neoavantgarde új irányait — a kreativitást magát médiumnak tekintő pszeudo-tevékenységgé is változtak.

5. *A hagyományos művészeti ágakkal és kifejezési lehetőségekkel szemben új médiumok előtérbe kerülése.*

A korábbi évtizedben az újító törekvések lényegében megmaradtak a hagyományos technikai és műfaji keretek között, jóllehet a táblakép válságáról szóló viták jeleztek már a szükségszerű változást. Schaár Erzsébet is tárgította a hagyományos plasztikai alakítást — a szcenikus tér és a pop art panoptikum elvének integrálásával. Kondor utolsó éveinek kísérlete, amikor is egyéni fotótechnika kialakításával foglalkozott, ugyancsak sejtette a változást. A hetvenes években mind több képzőművész iskolázottságú alkotó fordult a fotó, a film felé, közeledett kinetikus megoldásokhoz, keresett intermedialis lehetőségeket. Jellemző, hogy a talán legérdeke-

sebb próbálkozások épp e téren voltak megfigyelhetők (Jovanovics György). Ugyancsak szórványos próbálkozások mutatkoztak happening akciók szervezésére. E téren azonban a színházi élet, az amatőrszínház-mozgalom problémái miatt nem alakulhatott ki életerős mozgalom. A legutóbbi Studió kiállítás ezért a happening gondolat intézményesen elfogadott, kiállítási tárggyá transzformált formáját képviselte.

6. *A design és a környezet esztétikai megformálására törekvő tevékenység emancipációja.*

Az új jelenségek között a szélesebb közvélemény szemében a leglátványosabb a design és a környezetformáló művészet szerepének megerősödése volt. Ennek volt tükröződése több elméleti vita, az ún. „autonóm” és „alkalmazott” művészet közötti merev határ megkérdőjelezése, az egyedi iparművészeti tevékenység és az ipari forma közötti konfliktus kiéleződése. A design terén volt néhány gyakorlati próbálkozás is, de a tervek többnyire megmaradtak a terv szintjén. Ennek oka elsősorban abban rejlett, hogy a fellépő társadalmi igényt és az azt felismerő, egyszerre szolgálni és jó irányba terelni akaró művészi tevékenységet nem tudta elég hatékonyan támogatni a szemléletében és szervezetében elavult intézményi rendszer. Mindenesetre e téren csakugyan új igények, követelmények, próbálkozások, sokat ígérő javaslatok jelentkeztek, amelyek szükségképp megkérdőjelezték a képzőművészeti és iparművészeti tevékenység merev elválasztását és gyorsították a műfajok, művészeti ágak közötti határok elmosódásának feltarthatatlan folyamatát.

A design vagy a modern környezetet alakító, tárgyformáló tevékenység azonban szakmailag korrekt javaslatai ellenére sem tudott fölébe kerülni a múlt utáni nosztalgiákat kielégítő, eklektikus iparművészeti tevékenységnek vagy szembehelyezkedni a kereskedelem által terjesztett, mind funkcionálisan, mind esztétikailag értéktelen tárgyak ízlésromboló hatásával. Ugyancsak problémát okozott, hogy a nagy reprezentatív belsőépí-

tészeti kiképzések, a reprezentatív iparművészeti tárgy-együttesek (pl. Hilton) ugyancsak a XIX. századi historizáló eklektika, a túlméretezett reprezentáció, az anyagpazarlás és a félreértett modernség hibrid keverékei voltak, s mint reprezentatív modellek konzerváltak és újjászületni segítettek a konzervatív, nosztalgikus ízlést.

7. A neofolklorista törekvések megerősödése mind elméleti, mind gyakorlati téren.

Feltétlenül a hetvenes évek terméke volt a leegyszerűsítetten és összefoglalóan neofolkloárnak nevezhető mozgalom. Közel sem egységes folyamatról volt szó, eszmeileg és formailag is eltérő módon jelentkeztek az új népies törekvések. Megvolt ennek a hivatalosan szervezett ága is, amely azonban túlnyomórészt megmaradt üzleti és manipulatív fokon, újjáélesztve a múlt század utolsó évtizedeiben kialakult népi-háziipari koncepciót, szorgalmazva a népművészetnek minősített kézműves tevékenység mesterséges életben tartását. Kibontakozott azonban a fiatal iparművészek mozgalma, amely — több évtizednyi késéssel — valamiféle olyan hagyomány-integrálást tűzött célul maga elé, amilyen a skandináv országokban és Finnországban zajlott le.

E mozgalom mellett a hetvenes években több képző- és iparművész kísérelte meg, hogy többé-kevésbé egyéni módon ötvözze stílusába a népi tradíciót, a népművészet fogalmánál szélesebb körűen értelmezve a népi kultúrát (Schéner Mihály). Különösen erős és számos vitát, kritikát kiváltó volt az építészetben jelentkező népies hullám, amely lényegében a századelő hasonló törekvéseinek újraéledésére utalt. Néhány építész a paraszti építészet szellemét, logikáját, szerkezeti sajátosságait akarta felhasználni az összetettebb funkciójú épületek tervezésekor is.

E művészi próbálkozások részben összefüggtek azokkal az irodalomban, filmben és tudományos reflexiókban is jelentkező problémákkal, amelyeket a néhány

éve divatossá váló terminussal, a „nemzeti identitástudat” keresésével szoktak volt meghatározni.

A folklorisztikus törekvéseknek megvolt az elméleti vetülete is. Sőt kialakult egy olyan szellemi áramlat, amely a szerves jelrendszerű, homogén, archaikus kultúrákat tanulmányozta és propagálta, mint a jövő áhított közösségi kultúrájának előképét. Eszerint a reneszánsz óta mindinkább az individuumra támaszkodó európai magaskultúra helyett az archaikus kultúrák elemeit őrző paraszti kultúra tekinthető hipotetikusan afféle „jövőmodellnek”.

Mindez egyúttal a racionalizmuson alapuló, modern európai gondolkodás bírálata is feltételezte. Ez egyébként nem pusztán a mitologikus és analógiás gondolkodás felélesztésének a kísérletében mutatkozott meg, hanem — más alapállásból — a távol-keleti filozófiai tanok iránt megnyilvánuló érdeklődésben is, amely szintén nem maradt meg csupán elméleti síkon, hanem a művészi gyakorlatra is hatott. A különféle kiindulású elméletekben közös volt a racionalizmus kompetenciájának megkérdőjelezése.

8. Az építészetben különösen az urbanisztika iránti érdeklődés megerősödése, az új építészgeneráció orientációjának megváltozása és a kontroll nélküli építészeti tevékenység.

A némiképp romantikus, népies építészeti próbálkozások is jelezték, hogy a modern építészet nemzetközi stílusa, a funkcionalista vagy tárgyias építészet nálunk is válságba került. Az új lakótelepek rengeteg problémája — mind szociológiai, mind esztétikai téren — a közvélemény előtt diszkreditálta a Bauhaus-gondolatot. A hetvenes években tehát nálunk is felmerültek mindazok a problémák, amelyeket a külföldi szakirodalomban posztmodernnek nevezett törekvések is érintettek. Jóllehet mindez inkább csak tervekben mutatkozhatott meg, mégis kirajzolódott az új építészeti nemzedék új orientációja, amelyet néhány elkészült mű is fémjelzett.

már (Reinholz Péter, Bodonyi Csaba, Bán Ferenc, Janáky István, Ferencz István).

A hetvenes években — különösen a vidéki városokban — új centrumok és középületek épültek, amelyek megváltoztatták az eddigi hagyományos magyar városok arcát. Ez néhol szerencsésebb módon történt meg (Zalaegerszeg), néha sajnálatos módon szétrombolva az egyéni zamatú történelmi környezetet, bürokratikusan rideg, üres urbanisztikai koncepcióval helyettesítve azt (Veszprém). Az építészetben sajátosan jelentkezett az építészet szimbolizációs, szemantikai funkciójának túlhangsúlyozása, illetve teljes tagadása. Míg néhány középület, mint a reprezentatív nyilvánosság fóruma, funkcióját, szemantikai szimbolizáló jelentéskörének lehetőségeit messze túlhaladó, álmonumentális formát kapott, a lakóépületek sivársága nélkülözte még azt a minimális jelentéspotenciált is, amely pedig minden korban jellemzője volt. A túlszimbolizált és a minden jelentéstől megfosztott „néma építészet” közötti helyes arányt inkább csak az új szemléletű, fiatal építésznemzedék néhány kisebb munkája és néhány ipari jellegű építmény találta meg. A környezetalakításban — sajnos inkább -rombolásban — nagy szerepet játszott a kontroll nélküli magánházépítés, amely afféle építészeti „underground”-ként bontakozott ki, furcsa hibrid képleteit hozva létre egy félreértett modernségnek és a még az eklektikából maradt stílusnosztalgiának. A hetvenes évek építészetében ezért bizarr módon konfrontálódott egy álmonumentális szimbolizációt képviselő középület stílus, a merev, szándékában funkcionalista, lényegében leegyszerűsített szkéma-építészet és a rendezetlen halmazokat létrehozó, spontán, de minden építészeti érték nélküli építészeti tevékenység.

9. A vizuális-plasztikai kultúra elméleti kérdéseinek előtérbe kerülése.

Új jelenségnek könyvelhető el, hogy elsősorban a tudományos körökben, de szélesebb értelemben is megnőtt a vizuális-plasztikai kultúra jelentőségének felis-

merése, a jelen helyzet megváltoztatásának igénye. Ez elsősorban a környezetkultúra vetületében merült fel, de szélesebb körű problémáról van szó, amely összefügg a pedagógia, a kommunikáció számos ágával, nem szorítható csupán a művészet területére. Mindenesetre az, hogy a vizuális kultúra egyáltalán létezik, mint valóság és mint probléma, lehetőség, a hetvenes években tudatosult, és e felismerés visszahatott magának a művészetnek az önszabályozó tevékenységére is.

Természetesen e rövid áttekintés nem engedi meg, hogy a könnyen körvonalazódó karakterisztikumok mellett más jellemzőket is felsoroljak, de úgy vélem, az említettek is bizonyítják, hogy a hetvenes évek magyar építészetére és képzőművészetére inkább az átrétegződés, tapogatózás, az analitikus munka megerősödése volt a jellemző, nem tekinthető tehát homogén korszaknak, hanem jellegzetes átmeneti évtizednek minősíthető.

Kérdőjelek zenei művelődésünkben

1

Ritkábban ugyan, mint azelőtt, és talán inkább kérdő hangsúllyal, de időnként még mindig fel-felröppen a büszke kijelentés: „Zenei nagyhatalom vagyunk!” Ilyen hírünk történelmi múltja jól ismert. De amikor Földes Imre 1969-ben akkor harmincas éveiket élő zeneszerzőink egy csoportját mutatta be a nyilvánosság-nak¹, velük folytatott beszélgetéseinek közreadásával, vagy amikor Kroó György a magyar zeneszerzés 25, majd 30 évét tekintette át 1970-ben és 1975-ben², már ők is ismét olyan magyar zeneszerzői iskoláról számolhattak be, amely megszabadult egy félrcértett realizmus-értelmezés konzervatív egyoldalúságától. Tagjai ismét megtalálták egyénenként más és más, korszerű útjukat a nemzetközi zenei fejlődés fő csapásához, és addig már jelentős sikerekre tekinthettek vissza. Ma pedig, elmúlt évének mérlegét megvonva, a Zeneműkiadó Vállalat arról adhat számot, hogy hosszú, rendszeres, kitartó propagandája eredményeül „nincs a hangversenyévadnak olyan hete, amikor egy vagy több magyar kompozíció ne hangoznék el valahol a világon...”³ Erre

¹ *Földes Imre*: Harmincasok. Beszélgetések magyar zeneszerzőkkel. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1969.

² *Kroó György*: Huszonöt év a magyar zeneszerzésben. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1970. Harminc év a magyar zeneszerzésben. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1975.

³ A Zeneműkiadó Vállalat külföldi előadások előmozdítására irányuló tevékenysége 1979. évben (kézirat). — Komoly zene 1. old.

az eredményre csak az vet némi árnyékot, hogy a nemzetközi játszottságban a szocialista országok elenyésző hányaddal részesülnek.⁴ Zenei előadóművészetünk egy-néhány ágazata szintén őrzi nemzetközi rangját.

Mindezzel együtt azonban egyre sürgetőbben tolong fel számos kérdés. Olyanok, hogy kulturális köz-tudatunkban, a szocialista tudat formálásában mennyire vesz részt zeneművészetünk, általában a zeneművészet mint az esztétikai műveltség összetevője? hogy mennyire közügy a kötelezettség hagyományai és közművelődési jelentősége iránt? hogy nyomon követi-e, elősegíti-e társadalmi szemléletünk és intézményrendszerünk egyrészt zeneművészetünk fejlődését, másrészt a közön-ség igényeinek szolgálatát? ha még nem is mindenkié, mint Kodály kívánta, de legalább sokaké-e a zene, vagy keveseké? milyen a sokak és milyen a kevesek zenéje? A művelődésben mindinkább ezek az igazi, intenzív nagyhatalmiság hazai kritériumai.

2

Nagyjából hasonló kérdéseket feszegetett az a vita, amelyet éppen tíz évvel ezelőtt Kroó György vezetett a rádió nyilvánossága előtt. Címe *Zene és műveltség* volt.⁵ A vitában akkor rajta kívül tízen vettünk részt: Dobray István és Friss Gábor zenetanárok, Kardos Tibor, Kiss Kálmán, Losonczy Ágnes, Nádasdy Kálmán, Pátzay Pál, Szabolcsi Bence, Szávai Nándor és magam. Az eszmecserehez Aczél György is hozzáfűzte véleményét. A beszélgetés nem adhatott túl bizakodó válaszokat a kimondott vagy ki nem mondott kérdésekre. Különösen Kiss Kálmán, a Magyar Rádió elnökhelyettese sorolta fel keményen zenei közművelődésünk adósságait.⁶

⁴ Uo. 5. old.

⁵ Kroó György (szerk.): *Zene és műveltség*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1970.

⁶ Uo. 23—25. old.

Pedig éppen azokban az években, a hatvanas és hetvenes évtized fordulóján, az úgynevezett komoly zene iránti igény látványos emelkedését tükrözték a statisztikák. Az az áttekintő vizsgálat, amelyet egy bizottsággal a közművelődési törvény előkészítési szakaszában folytattunk, a fejlődés számos örvendetes jelét foglalta jelentésébe. A hangversenyek száma 1958 és 1971 között Budapesten megkétszereződött, vidéken ötszörösére nőtt. Különösen nagy fejlődést mutatott az ifjúsági hangversenyek számának emelkedése. Hatalmas munkát fejtett ki az Országos Filharmónia azért, hogy az országnak minél távolabbi vidékeit vonja be a hangversenyhálózatba.⁷

A komoly zene érezhetően erősödő vonzásának jeleit megerősítették két évvel később Breuer János adatai. *Harminc év magyar zenekultúrája* c. kötetében, 1975-ben egyebek között arról közölt adatokat, hogy a hang-lemezforgalomban az eladott komolyzenei lemezek mennyisége 1968-tól 1973-ig csaknem két és félszeresére nőtt.⁸

A kórusmozgalomban már akkor jelentkeztek a hagyományos szerkezet olyan átrendeződésének jelei, amelyekről a Kórusok Országos Tanácsának (KÓTA) ez évi közgyűlésén a vezetőség beszámolója beszélt. Fel tűnt már 1973-ban is, hogy a kamarakórusok száma 1963 és 1971 között több mint tízszeresére, taglétszámuk mintegy ötszörösére emelkedett. „A zenei tevékenység, zenehallgatás és zenével való ismerkedés klubjellegű kereteket keres magának” — írhattuk 1973-as jelentésünkben.⁹ A KÓTA-közgyűlés beszámolója 1980 ele-

⁷ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Szerkesztők: *Herczeg Ferenc, Villangó István*. Országos Közművelődési Tanács, Budapest 1976. 169., 172. old.

⁸ *Breuer János*: *Harminc év magyar zenekultúrája*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1975. 498. old.

⁹ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 173. old.

jén a munkásosztály érdeklődő körének kibővüléséről, a kórusmozgalomban „lassú növekedésről” és „strukturális átalakulásról” adott számot.¹⁰

Tovább folytatódott az évtized folyamán a Budapesten kívüli önálló, sajátos arculatú zenei központok megerősödésének irányzata. Ezt is 1973-ban jeleztük, azóta már számos nagyvárosunk különös zenei tevékenységi köre alakult ki. Pécs a kamarakórusok, Veszprém a kamarazenekarok találkozóhelye. Szeged nyári ünnepi játékaikról, önálló operai műsorpolitikájáról, Debrecen a nemzetközi kórustalálkozókról, a zenetanárképzés fejlett bázisáról, a Kodály kórusról vált ismertté. Győrött a háromévenkénti zenepedagógus találkozók, Szombathelyen a zeneiskola körüli élénk zenekari és hangversenyélet jelzik a zene társadalmi szerepét. Kecskemét köztudottan a nemzetközi zenepedagógus-képzés és továbbképzés, a Kodály Intézet székhelye. Nyírbátor utóbb nyári hangversenyeivel és nemzetközi vonós táboraival lépett a sorba.

A KÓTA már idézett közgyűlési beszámolója a közművelődési törvénynek is fontos szerepet tulajdonít abban, hogy a kórusmozgalom, és hozzátehetjük: a zene-kultúra iránt a művelődés különböző gazdái nagyobb figyelmet mutatnak.¹¹ Az ennek nyomán erősödő helyi központok azt is tanúsítják, hogy a kultúra nem mindig és nem csak pénz, hanem gondoskodás, szeretet és példaadás dolga.

A zenei művelődés iránti, egyenletesen — bár az évtized vége felé lassúbbodó tendenciával — növekvő érdeklődés nem utolsósorban zenei ismeretterjesztésünk magas színvonalának, eredményes nevelő tevékenységének is következménye. Zenetudományunk az utóbbi két évtizedben a hagyományos népzenei ágazat mellett, nagy elődök nyomában, zenetörténeti, elméleti ágaza-

¹⁰ A Kórusok Országos Tanácsának (KÓTA) közgyűlése 1980. február 16-án. A Választmány beszámolója (kézirat). 3. old.

¹¹ Uo. 4. old.

tainkat is rendszeresen elküldi a nemzetközi fórumokra. Fiatal muzikológus nemzedékeink sokszor erejükön felül, az alapkutatások rovására is részt vesznek a zene színvonalas népszerűsítésében. 1973-as, már idézett jelentésünk regisztrálhatta, hogy a Zeneműkiadónál megjelent ismeretterjesztő könyvek példányszáma 1970 és 1972 között, két év alatt, megkétszereződött, a kiadványok számának növekedése nélkül.¹² Breuer János szintén idézett összefoglalásának adatai szerint ez a szám 1973-ra újabb mintegy 50%-kal nőtt.¹³ Ehhez hozzá kell számítanunk főként a Gondolat Könyvkiadó különösen élénk zenei ismeretterjesztő tevékenységét, és a rádió egyre változatosabb, érdekesebb vállalkozásait, műsorötleteit a jó zenére nevelés érdekében. A koncertbérletek iránti érdeklődés, a hangversenyek látogatottsága azóta sem csökkenő mértékben támasztja alá azt az elmentmondást, amelyet már 1973-ban jeleztünk¹⁴, s amelyre a párt XII. kongresszusát megelőző áttekintéseinkben pedig már nyomatékosan figyelmeztettünk: zenei intézményrendszerünk régen nem győzi kielégíteni a közönség zenekultúra iránti igényeit. Igaz, hanglemezgyártásunk a dorogi üzem múlt évi munkába állásával megsokszorozta kapacitását, ez azonban egyrészt nem pótolja az élőzenei kínálat mennyiségi és minőségi hiányát, másrészt csak tovább növeli majd a keresletet iránta. Ennek pedig sem hangversenyterem, sem hangszerellátás, sem zenekari kapacitás és utánpótlás tekintetében már régóta nem felelhetnek meg erre rendelt zenei intézményeink.

Ahogy az extenzív fejlődés lehetőségei fokozatosan elzáródtak, hangversenyrendezésünk az évtized második felében mindinkább a belső megújítás módjait kereste, műsor- és közönség-politikájában egyaránt. Terv-

¹² A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 171. old.

¹³ Breuer János: Id. mű. 500. old.

¹⁴ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 178. old.

szerűen fogadtatja el a kortárs zenét, és részint üzemi, részint szakmunkástanuló-bérletek szervezésével újítja közönségét. Az utóbbi körből Budapesten 3000, vidéken 10 000 bérlője van.

3

Nem csupán muzsikások szakmai ártalma, hanem egyben közös művelődéspolitikai rossz szokás is az, hogy kisebb-nagyobb kulturális eredményeinket a szűkebb értelemben vett művelődés körében mérjük. Szívesen elfeledkezünk arról, hogy mindezek a jelenségek egy sokkal átfogóbb ellentétpár történelmi mérkőzésének keretében, annak egyik oldalán, az egészsztló való kölcsönös függésben játszódnak le. Éppen hetvenes éveinkben válik egyre valóságosabb dilemmává nálunk is a művelődés és szórakozás, de egyre inkább a művelődés *vagy* szórakozás eredetileg áldilemmája.

A Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottsága csak a múlt évben tette közzé Tibori Tímea érdekes füzetét.¹⁵ Benne a szórakoztatás ismert és tapasztalt gyakorlati szakemberei válaszolnak a feltett kérdésekre. Különösen elgondolkasztató a szórakozás fogalmának, körének meghatározásáért, szórakozás és művelődés elhatárolásáért, illetve egyeztetéséért önmagukkal vívott küzdelmük, amely híven tükrözi a minden áron való szórakozás és szórakoztatás egyre fenyegetőbb duzzadó hullámának és a leküzdésére irányuló erőfeszítéseknek a szorítását. A feltétlen szórakozási vágy öntörvényű logikája az, hogy következetes szelekcióval fokozatosan küszöböl ki a szórakozás, a kikapcsolódás fogalmi köréből és praxisából mindent, ami szellemi erőfeszítést kíván, ami ezért eleve fárasztónak, unalmasnak minősül. Az így értelmezett szórakozás végül, különö-

¹⁵ Tibori Tímea: Szórakoztatók a szórakoztatásról. Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottsága, Budapest 1979.

sen fiatalok számára, nem ritkán életecélá magasztosul, életmóddá válik. A folyamat végén ott áll az az ijesztő végkövetkeztetés, még ha — Váncsa István paradox fogalmazásában — kérdésként is: „Szórakoztató minden olyan intézmény, amely érték nélküli időtöltésre nyújt lehetőséget?”¹⁶ Ez ellen a hipotetikus konklúzió ellen természetesen maguk a megkérdezettek tiltakoznak, különböző módon kifejtve, hogy az önmagáért való szórakozás és szórakoztatás abszurd kategória.

A zene természeténél és a hozzá fűződő társadalmi előítéleteknél fogva különösen érzékeny harci területe a művelődés és szórakozás vitájának. Mivel közlő közege a hang, recipiens érzékszerve a hallás, szférája a haptikus területhez közelíti. Ebből ered, hogy a zenének — amint ezt Németh László egy interjúbán elmondotta — „az agykérget a zsigeri idegrendszeren át a szervezet mélyeivel” összekötő „rezonátor rendszerhez” szinte közvetlen útja vezet.¹⁷ Évezredek óta jól tudják ezt azok, akik a zenét terapeutikusan alkalmazzák, de azok is, akik varázsszerként, narkotikumként vagy izgatószerként élvezik és forgalmazzák (a pusztító, paralizáló hangerő a narkózis hatásos eszköze). Ha a szórakozás egyet jelent a nevetéssel, ezt pusztá csiklandozással is elérhetjük, jegyzi meg találóan Vitray Tamás.¹⁸ Nos, a zenének megvan ez a képessége, s ezzel igen könnyű visszaélni, vele az álkatarzist kiváltani.

De egyben éppen ez a tulajdonsága ad lehetőséget arra, hogy a hangmagasságok, időtartamok, dinamikai és színezeti sajátosságok finom auditív letapogatásával a matematikai gondolkodásával rokon, a meghatározott tárgyiségtől elvonatkoztatott, szukcesszíve viszonyító modellekbe mintázza a folyamatos valóság lehetséges kombinációit, bonyolult összefüggéseinek logikáját. Ezt meg azok tudják, vagy legalábbis tudták jól, akik évez-

¹⁶ Uo. 14. old.

¹⁷ Koczogh Ákos: Beszélgetés a zenéről Németh Lászlóval. Muzsika, 1963. 4. sz. 2. old.

¹⁸ Tibori Tímea: Id. mű. 40. old.

redék óta a személyiség- és társadalomformálás hatékony eszközének tekintik a zenei nevelést.

Az újkori polgári gondolkodás az esztétikumot mindig is alacsonyabb rendűvé degradálta a maga tárgyian értelmezett fogalmiságához mérten. Különösen nem tudott mit kezdeni a zene nem tárgyi jelentés- és hatásrendszerével, annak érvényes magyarázatával. A mi sajátos hazai történelmi és művelődéstörténeti előzményeink meg kíváltképpen alkalmasak voltak arra, hogy közfelfogásunk zömében a zene mint idegen test, haszontalan és ártalmatlan szórakoztató gyökerezze meg, hogy félig-meddig kívül rekedjen a kötelező művelődési normák körén, és éppen ezért sajátos inkognitójával szabad utat kapjon minden termékének minden mértékű terjeszkedéséhez, ennek sok hasznával és kárával. Pedig — ismét Németh Lászlót idézve — „az, hogy a zene milyen közérzethez szoktatja egy nemzet fiait és főként a fiataalt, nemcsak művészi kérdés... Az, hogy ki milyen zenével öblíti a lelkét, eldöntheti civilizátorikus hovátartozását.”¹⁹ Valóban, ha van tartós hatás, amely elernyeszt és leszoktat a szellemi aktivitásról, az éppen a zenei narkózis egyoldalú élvezete. „A nemes zene ugyanis, még ha meghasonlott is, nem teszi rosszabbá a lelket” — folytatjuk Németh László idézését — „a nemtelen azonban, még ha szép és nagy dolgokról szól, akkor is elernyeszt, lealacsonyít. ... Kultúránk vezetői” — teszi hozzá — „sokszor éveken át töprengenek, hogy egy nem is jelentős regényt, erkölcsi hatására gondolva, kiengedjenek-e, ugyanakkor zsilipet felhúзва engedik védettjeikre ezt a züllesztő özönt.”²⁰

Felesleges elismételni, hogy a hanglemez-forgalmazásnak, a rádiónak, televíziónak mekkorák a lehetőségei és mekkora a felelőssége a zenei szokások alakításában. Megküzdhetnek-e a rádió remek, leleményes

¹⁹ Koczogh Ákos: Id. mű. 3. old.

²⁰ Uo. 4. old.

zenei nevelő műsorai a naponta több órán át áramló beat-, könnyű-, szórakoztató — vagy akárhogyan nevezük — zene áradatával? A szórakozás vagy szórakoztatás kérdése — mint Tibori Tímea füzetében különösen Váncsa István hangoztatja — elsősorban a befogadó magatartástól függ. A televíziós műsorban pl. „az egész műsorfolyamat a befogadót olyan helyzetbe hozza, hogy végül is nagyjából úgy közelít Szophoklészhez, ahogyan a magyarnóta-énekeshez ... tehát a műsorfolyamatban szereplő dolgok nagyjából azonos nivóra kerülnek, mert a befogadói attitűd nem változik ...” — fejt ki.²¹ Természetesen azoké — tesszük hozzá — akik válogatás nélkül tapadnak a képernyőhöz.

Az idézett szórakoztatók egyetértenek abban, hogy a legnagyobb baj az egész szórakoztatás ellenőrizetlensége, ebből eredően a szórakoztató szolgáltatások kommerciális üzleti manipuláltsága. Zeneszociológusaink figyelemmel kísérik azokat a módokat, ahogyan a társadalom spontán szórakozási kedve rendre kiötli magának a színvonalas és aktív zenei szórakozások változatait. Ilyen az ifjúság neo-folklór mozgalma, a páva-körök népszerűsége nyomán felvirágzó népzenei revival-mozgalom, a táncház és számos más. De számon tartja azt is, hogy egy-egy spontán kezdeményezés, mint a beat, a pol-beat és mások, hogyan kommercializálódnak, hogyan kerülnek kívül a művelődéspolitikai ellenőrzés látókörén.

A szórakoztató zene legavatottabb, kitűnő művelői panaszkodnak arról, hogy az úgynevezett könnyűzenei műfajok mennyire kiszolgáltatottak a különböző utakon érvényesülő színvonalatlan dilettantizmusnak; mennyire nincs mód a műfaj utánpótlásának nevelésére, olyan műhelyek, intézményes keretek kialakítására, amelyek a színvonal emelését és megtartását szolgálnák. A kevés jó szándékú kezdeményezés nem elég. Ugyanők értenek velem abban is egyet, hogy nincs külön zenei művelődés és szórakoztató zene. Minden társadalomnak

²¹ Tibori Tímea: Id. mű. 22. old.

olyan a szórakozása, amilyen a műveltsége. Magasabb színvonalú általános műveltség a magasabb színvonalú szórakozás feltétele. Az igazi veszély abban van, ha egy közösség 90—95%-ának életmódjából teljesen hiányzik az emberiség közös zenei értékeinek ismerete és a velük élés.

Még egy szót a kölcsönösségről. Időnként művelődéspolitikai rosszallás az osztályrésze egyes fiatal zenészek ezoterikus újító és kísérletező törekvéseinek. Persze, ezek között is vannak jobbak, gyengébbek. De hadd kockáztassam meg azt a véleményemet, hogy ez a befelé fordulás szükségszerű ellenpólusa a szórakoztató dömpingnek. A kettőről egymás nélkül nem lehet beszélni és ítélni.

Aligha lehet hát elkerülni, vagy akár tovább halogatni valamennyi zenei műfaj és ágazat művelődéspolitikai gondoskodás alá vonását, egyben a zenei műveltség körének és hatósugarának kiterjesztését.

4

Úgy látszik, a nevelés, esetünkben a zenei nevelés fontosságát, nélkülözhetetlenségét hiába fedezte fel számunkra Kodály Zoltán és előtte annyi tiszteletreméltó nagy szellem. Helyettünk nem tehették, nekünk magunknak is újból fel kell azt fedeznünk. Ennek a felfedezésnek az időszerűségére utal a *Magyar Nemzet* hasábjain a múlt év végén kibontakozott vita az énekzeneoktatásról, és az Országgyűlés kulturális bizottságában Vácott ugyanerről folytatott tanácskozás.

A vita újabb hulláma a *Muzsika* c. folyóirat ez évi februári számában kezdődött, ezúttal az úgynevezett Kodály-módszer alkalmazásának torzulásairól.²² Többen attól féltek, hogy ez az önkritikus vitakezddés majd felbátorítja azokat, akik az ének-zenetanítást szívesen lát-

²² Szabó Helga: Torzulások a kodályi zenei nevelés általános iskolai alkalmazásában. *Muzsika*, 1980. 2. sz. 1—5. old.

nák kívül az iskola falain. Ettől, úgy hiszem, nincs mit tartanunk. Nincs olyan tantárgy, amelynek időnként ne volna szüksége önvizsgálatra, megújulásra, elvi alapjainak és gyakorlatának tisztázására, korszerűsítésére. Azoknak pedig, akik még mindig az ének-zenetanítás, az esztétikai nevelés és a humán tárgyak rovására akarnak helyet szorítani a tantervben újabb, „praktikus” technikai ismereteknek, édes mindegy, hogy az éneket hogyan tanítják.

A Kodály kezdeményezésére kibontakozott énektanítási gyakorlatnak kétségtelenül mindig is egyik legsebezhetőbb pontja volt elméleti, metodológiai kidolgozatlansága. Most pedig, a zenei művelődés jelentőségének növekedése idején, különösen fontos számot vetni azzal, hogy elég hatékony-e iskolai ének-zenetanításunk; tananyagával, módszereivel eléggé illeszkedik-e az életkori sajátságokhoz és a változó társadalmi környezethez; megfelelően egészíti-e ki egymást éneklés, írás-olvasás, elmélet és zenehallgatás; hogy megfelelően szolgálja-e a zenei és az esztétikai élményszerzés készségének fejlesztését.

A Magyar Tudományos Akadémia és az Oktatási Minisztérium Köznevelési Bizottsága az elmúlt években a korszerű műveltség tartalmának többszöri kifejtésén és — zenei nevelési munkabizottsága útján — az alapos tájékozódó felmérésen kívül némi gyakorlati segítséget is tudott adni az új tantervek és tankönyvek készítéséhez az oktatásügynek.

De a legönkritikusabb buzgalmunkban sem hallgathatjuk el azt az aggasztó tényt, hogy a *Muzsika* vitájában Szabó Helga tanárnő által felsorolt torzulások tetemes része éppen annak a következménye, hogy iskolai énektanításunk munkásai már Kodály életében is, de azóta még inkább a tantárgy állandó fenyegetettségének stresszében élnek és dolgoznak. A tantárgy az iskolák zömében — Kodály szavával — „Hamupipőke-sorban” él. Helyzete elszigetelt. Ritkaság számba megy, hogy akár az irodalom- vagy a történelemtanítással,

vagy más tárgyakkal kapcsolatot találjon. A nálánál is mostohább sorban tengődő, vizuális műveltség megalapozására hivatott tárgytól pedig szintén aligha várhat hathatós segítséget. Az énekkar becsülete annyi, amennyire az ünnepségeket dekorálhatja fellépésével. „Magyarországon az általános iskolák száma kb. 4000. Elvileg minden iskolában kellene énekkarnak lennie, a valószínűleg minden iskolában csekély hányadában van művészileg értékelhető együttes. — A középiskolákban elméletileg kb. 500, ténylegesen mintegy 200, produktív szinten alig 100 énekkar dolgozik” — idézem ismét a KÓTA közgyűlés beszámolóját.²³ Az iskolai énektanítás technikai felszereltsége sem kielégítő.

Az énektanítás óraszámja különösen a középiskolákban csökkent érzékenyen, de ennél is nyomasztóbb az, hogy a szakmunkások képzésére hivatott középfokú intézetekben a szervezett ének-zenetanítás teljesen hiányzik. Pedig 15—18 éves ifjúságunk zöme ezekben tanul, és ők a munkásosztály reménybeli utánpótlása. Az említett hangverseny-bérletek segítenek, de nem pótolnak.

Végül a legmesszebbre kiható regressziós intézkedés a pedagógusképzést sújtotta. Az általános iskolai tanítók zöme — a töredéknyi, úgynevezett szakkollégiumi hallgatók kivételével — tanulmányi idejének csak elenyésző hányadában jut ének-zenei képzéshez. Erre való képességei nem feltételei felvételének. Gyakorlatilag tehát ebben a tekintetben a képesítés nélküli pedagógusok amúgy is nagy számát gyarapítja. Annál szívesebben nyugtázzuk az Oktatási Minisztériumnak azt a friss keletű intézkedését, amely nemrégiben a pedagógusképző intézetek ének-zenei óraszámát valamivel megemelte. Olyan biztató jel ez a nyolcvanas évek küszöbén, amely reményt ad a helyzet javulására. Jele annak, hogy az oktatásügy felelős vezetőit is áthatja a felismerés: az esztétikum nem henye dísz, hanem egyik elválaszthatatlan aspektusa az emberi közösségi létnek.

²³ KÓTA közgyűlési beszámoló. 11. old.

Jelentősége úgy nő, ahogyan az emberi műveltség köre, és szerkezete rohamosan meghaladja az információszerzés, közvetítés, a kommunikáció és a közösségi érintkezés eddigi szintjeit.

Záradékkul inkább csak utalok a zenei szakképzés fejlődésének egyes örvendetes jeleire a hetvenes évtizedben, és ugyanakkor visszamaradottságára, a képzés múlt századi fogantatású, egyoldalúan technikai jellegére, elméleti megalapozásának elégtelenségére. Ezzel együtt arra, hogy az egyetemi szintre emelt felsőfokú szakképzésben részesült hallgatók egy hányadát még aligha tekinthetjük a szocialista nemzeti művelődés valóban egyetemi szinten képzett közösségi, értelmiségi munkásának, a fogalom teljes funkciójával és hivatástudatával. Inkább csak jobb-rosszabb muzsikusoknak. Ami persze magában nem kevés, de egyre kevésbé elég magához a jó muzsikáláshoz is.

Elit műveltség-e hát Magyarországon a zenekultúra teljes értékű birtoklása, az otthonosság az úgynevezett komoly zene világában? Számos jel arra mutat, hogy bizonyos tényezők még a hetvenes években is ezt sugallták, ezt szorgalmazták. Nem ment még ki egészen a divatból a művelődés demokratizálásának az a rosszul értelmezett módja, amely szóval-tettel, kínálat-dömpinggel arról győzködi a nézőt-hallgatót, hogy a sokszor már nem is szórakoztató tömegcikk az ő igazi kulturális tápláléka; hogy aki mást kínál, az kulturális „arisztokratúra”. (Vajon az efféle, bármily jó szándékú, „népbarát” magatartás nem ér-e fel az arisztokratizmussal?) Járja még mindig az ifjúság előtti népszűkösködés, amely — egyébként a tényeket is meghazudtolva — minden áron egyenlőségjelet tesz az ifjúság és a beat-zene közé; mintha bizony nem szeretnék, művelnék, értenék ifjú zenebarátok ezrei a zeneirodalom korszakos remekeit, és nem kellene minél többeket erre kaphatni. Ezt sugallja, ezt a tendenciát erősíti az az említett körülmény, hogy munkásosztályunk utánpótlása középisko-

lai éveiben szinte semmilyen intézményes zenei nevelésben sem részesül.

Ez így nincs jól, és ezt szerencsére egyre többen látják, tudják. Ez viszont jól van. Zenetudományunk pedig, amely a hetvenes évtizedben azzal is igyekezett felnőttebbé válni, hogy levetkezi az ancilla musicae egyoldalú szerepét és magáénak érzi — más tudománytársaival együtt — közművelődésünk ügyét, most általam alkalmat kapott arra, hogy zenei művelődésünk néhány időszerű gondját tudományos közéletünk e megtisztelő fóruma elé tárja. Az, hogy erre lehetősége nyílt, egymagában is annak a jele, hogy szavát immár nem hiába emeli fel.

HARMATTA JÁNOS HOZZÁSZÓLÁSA

Amikor ezt az ülést előkészíteni kezdtük, már akkor is fontos kezdeményezésnek látszott; most, amikor megvalósult, kétségtelenné vált, hogy valóban olyan eseménye a Magyar Tudományos Akadémia életének, amely több szempontból is fordulópontnak tekinthető.

Először: az Akadémiával szemben sokszor hangzott el az a vád, hogy olyan tudományos kérdésekkel foglalkozik, amelyeknek nem sok közük van vagy nincs közvetlen közük mai életünkhöz, és hogy a tudományos innováció, kezdeményezés voltaképpen átsiklik az Akadémián kívüli tudományos vagy közművelődési területekre, még akkor is, ha ezek olyan folyóiratok, orgánumok, amelyek akadémikusok szerkesztésében vagy közreműködésével készülnek. Nos, itt ma az Akadémiának sikerült olyan problémákat vitára tűznie, amelyeknek aktualitása, fontossága vitathatatlan.

Másodszor: az ülés előkészítése a XII. pártkongresszus szellemében és célkitűzéseinek megfelelően történt, így benne rendkívül gyors reagálást látunk olyan feladatokra, olyan célkitűzésekre, amelyeket az Akadémia a legfontosabb állami és pártfórumoktól kapott.

Harmadszor: az előadásokban módszertani szempontból olyan jelenségeket, olyan megközelítéseket lehetett megfigyelni, amelyek azt mutatják, hogy a magyar tudományos kutatás felzárkózott a legkorszerűbb nemzetközi élvonalhoz.

Fontosnak tartom, hogy Pach Zsigmond Pál akadémikus bevezető előadásában éppen olyan kérdést világított meg, amely a három osztály tudományszakjainak együttműködése szempontjából döntő fontosságú, és amellyel kapcsolatban nagy zavar uralkodik a magyar tudományos köztudatban.

Gondolok itt a diszciplinaritás és az interdiszciplinaritás kérdésére. Van olyan felfogás — ezzel nagyon sokszor találkozunk, és ez jellemző a tudományos közfelfogás felületességére —, amely úgy gondolja, hogy az interdiszciplináris kutatások fontosságának előtérbe kerülésével vagy egyáltalán megjelenésével a diszciplinák elvesztették jelentőségüket, és ezekre nincs is tovább szükség, csak interdiszciplináris kutatások vannak. Nézetem szerint nagyon fontos volt ezen a szinten tisztázni ezt a kérdést és rámutatni arra, hogy a *diszciplináris és az interdiszciplináris kutatások nem állnak ellentétben egymással*, nem zárják ki, hanem feltételezik egymást. Ez természetes fejlődés, hiszen a diszciplinák határai nyíltakká váltak.

Ezt nemcsak Magyarországon lehet megfigyelni, hanem világviszonylatban is: nagyon jól ismerjük azokat a határátfedéseket, amelyek a nagy nemzetközi diszciplináris szervezetek munkásságában megfigyelhetők.

Fontos volt a történettudomány jelentőségének a hangsúlyozása. Jól tudjuk azt, hogy a magyar tudományos nomenklatúrától eltérőleg, amely egybefoglalja az I., II. és III. Osztály keretébe tartozó „lágy” és „kemény” tudományokat társadalomtudomány néven, a nemzetközi nomenklatúra megkülönböztet *sciences humaines*-t és *sciences sociales*-t, sőt a legmagasabb nemzetközi szervezetek, mint az UNESCO és az alája tartozó nagy tudományos tanácsok, szintén megteszik ezt a megkülönböztetést: külön nemzetközi tanácsa van a *sciences humaines* és a *sciences sociales* csoportjába tartozó tudományszakoknak (a CIPSH és a CISS), az UNESCO harmadik nemzetközi tanácsa, az ICSU pedig a természettudományoké.

Az az álláspont, amelyet Pach akadémikus képvisel, feltétlenül helyes. Ezek között a tudománysszakok között nincs olyan ellentét, olyan különbség, amely indokoltá tenné a szembeállításukat. Utalni szeretnék Kulcsár Kálmán akadémikusnak arra a fejtegetésére, amely az alapkutatások megítélésével kapcsolatban leszögezte, hogy voltaképpen minden fontosabb szociológiai probléma történeti vizsgálódást is kíván. A szerves összefüggést a „lágy” és „kemény” társadalomtudományok között ez a megállapítás is világosan igazolja.

Berend T. Iván előadását nagyra értékelem, elemzésének világos, bátor volta, dialektikus szemlélete és nem utolsósorban igényes nyelvi megformálása miatt is. Bár elgondolásának egyes részleteit már ismerhattük különböző írásos és szóbeli megnyilatkozásaiból (rádió stb.), mégis így egészen hallva azt, mély és újszerű benyomást tett, és az előadás meggyőző logikája igazolta is koncepciójának jogosultságát.

Abból a rendkívül gazdag problémaanyagból, amelyet előadása érintett, hármát szeretnék kiemelni.

Az egyik az a történetfejlődési modell, amely voltaképpen egész koncepcióját áthatja és amely az előadása végén visszatér. Ez a történetfejlődési modell gyökeresen különbözik attól a régi felfogástól, amely a történelemnek mintegy lineáris fejlődési vonalát feltételezte. Ez az új modell nem tekint nagyon távoli múlt-ra vissza a nemzetközi tudományos kutatásokban. Az új szemlélet lényege az, hogy a történeti fejlődés addig halad egy irányban, amíg kimeríti annak lehetőségeit, el-
lentmondások jelentkeznek, ezek az ellentmondások valamilyen visszajelzés, visszacsatolás formájában felhívják erre a társadalmi vezetés, az állami vezetés figyelmét, amely ekkor változtatásokra kényszerül. Itt különféle fokozatok vannak az enyhe jelzéstől a sokszerű jelzéseken keresztül egészen a krízisig, és ha a visszajelzés nem használ, akkor robbanásra is sor kerülhet. Ezután újabb fejlődési szakasz következik, amely meg-

oldja ezeket az ellentmondásokat, de kitermeli a következőket.

Ha a saját társadalmi struktúránkat nézzük, akkor láthatjuk, hogy a pártkongresszusok szerepe jelentős mértékben közelíti meg a visszacsatolás vagy visszajelzés állandó dialektikus folyamatát. Az előadásban tehát valóságyszerű történet szemlélet nyilvánult meg.

A másik kérdés, amelyet az előadás nyomatékosan felvetett, a társadalmi mobilitás kérdése és ennek nálunk való jelentkező ellentmondásai. Ennek az Akadémia vagy a tudományos kutatás szempontjából egyik különösen fontos elemét szeretném érinteni. Ez a következő.

Tudjuk jól, hogy az akadémiai kutatóintézetekben, de sokszor az egyetemeken is az állomány kor szerinti megoszlása nem egyenletes, és hogy jelenleg is bizonyos mértékben bezárultak a fiatal kutatók, oktatók előtt a lehetőségek, hogy egyetemre vagy kutatóintézetbe kerüljenek. Ennek az az oka, hogy egy bizonyos időszakban a fejlesztés rendkívül gyorsan következett be. Ez — mint ismeretes — minőségi problémákat is okozott.

A probléma az, hogy a kutatóállomány kor szerinti megoszlása nem egyenletes, tehát nem téglalap alakú grafikont, hanem piramis-, azonban fordított piramisalakzatot mutat. Ez nemcsak Magyarországon van így. A FES egyik legutóbbi kiadványa statisztikát közöl a nyugat-európai országokból, és ebből megállapítható, hogy ott is jelentkeznek ezek a problémák. Egyes országokban szintén gyorsan következett be bizonyos időszakban a kutatóállomány, oktatóállomány felfuttatása, másokban a háborús kiesések következtében kényszerűen alakult így, mint pl. Nyugat-Németországban. Vannak olyan országok is, ahol a kutatóállomány kor szerinti megoszlása egyenletes.

Erre valamilyen megoldást találni kell, mert különben ez a jelenség újratermeli magát. Tehát ha megvárjuk, amíg a piramis fordított piramissá válik, egyrészt nem tudjuk a minőségi követelményeket teljesen kielé-

gíteni, másrészt kutatáskapacitási kiesések is jelentkeznek.

El szeretném mondani azt a megoldást, amelyet Nyugat-Németországban alkalmaznak. Ott azt találták ki, hogy a kutatók, fiatal oktatók számára az általános bér-alapon kívül egy külön alapot létesítettek, amely annak 10⁰/₀-a. Ezt nem csatolják hozzá ahhoz, hanem fokozatosan elfogy, de lehetővé teszi, hogy évről évre a legkiválóbbakat ennek alapján mégis alkalmazzák, ez azután fokozatosan beépül a kutatóállomány törzsébe és természetesen elfogy, nem növeli meg a tulajdonképeni bér-alapot és állományt, viszont megoldja az átmenetet. Talán lehetne valami hasonló intézkedést nálunk is tenni.

A harmadik fontos kérdés az ifjúság problémája. Berend T. Iván ezzel külön nem foglalkozott, de érintette ezt a kérdést és jövőjét is. S ez visszatér több előadásban, például a nyelvtudományi előadásban is. Ez voltaképpen annyira fontos kérdés, hogy egyszer megérmelné a részletes elemzést.

Nagyon fontosnak tartottam Bognár József előadását is. Elsősorban azt a következtetését szeretném kiemelni, hogy jelen helyzetünkben a képzés és az oktatás alapvető átszervezése szükséges. Azt hiszem, hogy ez nagyon komoly figyelmeztetés számunkra, és kétségtelen, hogy ezen a téren a már folyamatban levő előkészületeken túl is tennünk kell valamit, hiszen ha a szakmai színvonalat, a szakmai képzés színvonalát nem emeljük, akkor természetesen azokat a célkitűzéseket sem lehet megvalósítani, amelyek előttünk állnak.

Azzal szeretném befejezni a megjegyzéseimet, hogy nagyon sajnálom és az egész rendezvényünk egyik hiányosságának tartom, hogy a művelődés kérdéseiről nem sikerült átfogó koncepciójú előadást beiktatni.

Két kérdéshez szeretnék hozzászólni. Az egyik az *ideológiát és funkcióját* illeti, a másik a *társadalomtudományi eredmények gyakorlati hasznosítását*.

Több hozzászóló is foglalkozott az ideológia kérdésével. Egyetértek azzal a törekvéssel, hogy ezt sem szabad a világ és Magyarország tényleges helyzetétől elvonatkoztatva vizsgálnunk. Az egyik előadásban azonban azt olvashattuk és hallhattuk, hogy az „ideológusok és más elméleti szakemberek a jelen képét nem a konkrét viszonyok elemzése alapján alakítják, hanem a vízió (a jövőkép) különböző elemeinek a jelenbe történő visszavetítése útján”. Nem csoda, ha ezek után a szerző azt állítja, hogy a szocialista közgazdaságtudomány megújulása 1953 után „nélkülük, sőt csendes vagy hangos rezisztenciájuk mellett” valósult meg. Ez a felfogás az ideológiát, vagy ha tetszik, az elméletet — hiszen a hozzászólás a kettőt azonosítja — a valóságtól elszakítja, sőt szembeállítja vele. Hadd vitatkozzam ezzel a felfogással. Lukács György szerint az „ideológia ... a valóság feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát”. Ez tehát azt jelenti, hogy minden ideológia a valóságból, mégpedig a jelen valóságából indul ki, és azt akarja megőrizni vagy megváltoztatni egy meghatározott értékrendszer alapján, amely persze érdekeket, osztály- és rétegérdekeket fejez ki. Helyesen akkor járunk el, véleményem szerint, ha az ideológiának a valóságot feldolgozó jelentőségét elismerjük, a tényleges társadalmi tendenciákhoz kapcsoljuk még olyan elemeit is, amelyek a hamis tudat körébe tartoznak és helytelen utópiát fejeznek ki. Ha az ideológiát csak a jövőhöz kapcsoljuk és utopikus jellegét túlhangsúlyozzuk, tagadjuk azt, hogy valóságos érdekviszonyokat fejez ki, hogy bármiféle objektív jellege lenne, de megfosztjuk tudatosító és cselekvést meghatározó funkciójától is.

A másik megjegyzésem az ideológia szerepére vonatkozik, itt Magyarországon a hetvenes években. Vajon arról van-e szó, hogy ebben az évtizedben a közgazdászok és az ideológusok közötti ellentét volt a jellemző, és nem inkább a különböző politikai és gazdaságpolitikai felfogások összeeséséről-e, amelyek *minden oldalon* felhasználtak ideológiai elemeket is? Nem tartom célravezetőnek, ha az ideológiát a politikával azonosítjuk; az ideológia relatív autonómiát élvez a politikával szemben, csak így tudja már említett funkcióit gyakorolni. A hetvenes években a mi ideológiai helyzetünkre sokkal inkább az elbizonytalanodás volt a jellemző, mint a doktriner agresszivitás. Más kérdés, hogy a politika adott esetben néha elavult ideológiai elemeket is felhasznált döntései megalapozása érdekében.

Vajon semmiféle eredményt sem értünk el elméleti téren? Ideológiai munka ebben az évtizedben a szó eredeti értelmében elsősorban a szaktudományokban folyt, azok szemléletének és módszerének alakításában. Nem került azonban sor a szaktudományi eredmények szintetizálására és még kevésbé arra, hogy a szaktudományok levonják a gyakorlatból a szükséges elméleti következtetéseket. A gazdasági mechanizmus bevezetésének tapasztalataiból levonható elméleti következtetések megfogalmazásánál pl. korlátozólag hatott egy olyan félelem, hogy valamiféle „magyar modellt” akarunk propagálni és részleges nemzeti tapasztalatokat akarunk általánosítani. Pedig ezek a tapasztalatok alkalmasak arra, hogy az elméletet a társadalmi valóságból is kiindulva gazdagítsuk.

Az ideológia jelentősége, azt hiszem, a világ mai fejlődésében egyáltalában nem becsülhető le. A kapitalista világban a hatvanas évek közepéig szokás volt az ideológia végéről, alkonyáról, vagy éppen haláláról elmélkedni. Az „új baloldal” alaposan megcáfolta ezt a próféciát. A hetvenes években feltámadó új-konzervatizmus éppen azt akarja elérni, hogy „újraideologizálja” a kapitalista társadalmat. Ennek a konzervatizmusnak sokfaj-

ta megnyilvánulása van. A nagy tömegeket a meglevő életszínvonal megőrzésére hangolja, terjeszti a pesszista technokratizmus-szemléletet vagy az „új filozófiát”, amely az irracionalizmust támasztja fel.

Ilyen körülmények között azt hiszem, hogy fő gondunk a saját ideológiánk továbbfejlesztése, a szaktudományok eredményei és a társadalom gyakorlatából levonható következtetések alapján.

Úgy vélem, az ideológiát, annak helyzetét tudományos eszközökkel, az eszmetörténet, az ideológiai kritika eszközeivel kellene vizsgálnunk, hogy megfelelő képet kapjunk a tényleges tendenciákról és az ideológia valóságos szerepéről. Ilyen módon lehet valóban *tudományosan* közelíteni a problémához.

Ami a második kérdést illeti, szeretném felhívni a figyelmet a társadalomtudományi eredmények gyakorlati hasznosításának mechanizmusára. Az elmúlt néhány évben arra a tapasztalatra tettünk szert, hogy a kutatás és a gyakorlat egyeztetni tudta elképzeléseit a tervezés periódusában, s általában a társadalmi szükségleteknek és a tudomány lehetőségeinek, érdeklődésének tekintetbevételével tűztük ki a feladatokat. A különböző koordináló szervezetekben arra is kísérletet tettünk, hogy kutatás közben szembesítsük az eredményeket a gyakorlat változó igényeivel. Ez már sokkal nehezebben ment, mint maguknak a feladatoknak a kitűzése. A legnagyobb gondot azonban az jelentette, hogy miként lehet a lezárt kutatási eredményeket átvinni a gyakorlatba.

Az MSZMP XI. kongresszusa után a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának ajánlására valóban lényeges kérdésekben folytak kutatások, jó erőkkal, s időben elkészültek az úgynevezett zárótanulmányok is, tehát a kutatási eredmények összefoglalói, amelyek nem csupán helyzetelemzést tartalmaztak, hanem javaslatokat is arra vonatkozólag, hogy a felmerült gazdasági, társadalmi, kulturális kérdéseknek milyen megoldását javasolják maguk a kutatók. Az illetékes szervek megismer-

hették a zárótanulmányokat, ennek ellenére azt keli megállapítanunk, hogy a gyakorlatban csak nagyon kevésbé használták fel vagy tudták felhasználni az eredményeket, s nem elsősorban azért, mert azokat elutasították. A kérdés az: *mi akadályozza* a gyakorlatot irányító szinten a kutatási eredmények felhasználásában. Véleményem szerint, s ezt most már több alkalommal és a szakértők elég széles körével megtárgyaltuk, a kutatás és a gyakorlat közötti kapcsolatok jellegében, mechanizmusában, szervezeti és személyi feltételeiben kell keresni a hibát. Ha azt akarjuk, hogy a társadalomtudományi kutatási eredmények a jövőben jobban szolgálják nemcsak az elméleti munkát, hanem a gyakorlatot is, akkor azt hiszem, szükség van e kérdések megvizsgálására és a megfelelő intézkedések megtételére.

KOVÁCS ISTVÁN HOZZÁSZÓLÁSA

Hozzászólásom elsősorban Berend, Kulcsár és Bognár tagtársak előadásaihoz kapcsolódik, bár nagy érdeklődéssel hallgattam a többi előadást is. Mindegyik megfelelt annak a várákozásnak, hogy jelezze a 70-es évek fő tendenciáit és erre építve jelölje ki a további fejlődés fő vonalát.

Bevezetésként engedjenek meg egy általános megjegyzést. Az előadásokat végighallgatva eszembe jutott az a beszélgetés, amelyet alig egy éve folytattam egy idős kínai filozófussal. Az idősebb korosztályhoz való tartozását azért hangsúlyozom, hogy jelezzem: nem a Mao Ce-tung-i korszak, nem is a mai időszak rendszerének emberéről van szó. Filozófusunk a háború előtt szerezte ismereteit, részben Kínában, részben európai egyetemeken, ma pedig a nemzetközi szervezetek hivatalnok karában tölt be vezető tisztséget — azt is mondhatnók, nemzetközi bürokrata vagy technokrata, a nemzetközi életben szervezi a különböző országok együttműködését.

Sokat beszélgettünk, végül úgy adódott, hogy feltehettem azt a kérdést: hogyan tudná körvonalazni a legnagyobb különbséget a jövőről alkotott keleti és nyugati ideológiák vagy inkább elképzelések között? A válasz meglepett. A legfőbb különbség szerintem abban van, hogy a fehér ember vagy a nyugati ember — ami számára egyet jelent — mindig valami mást akar, nem tud megnyugodni. Lehet, hogy már elérte a lehető legjobbat, de akkor is újat akar. Magyarul: nem fér a bőrébe, akkor is nyüzsög, mozog, amikor nincs értelme. Ez a fehér ember legnagyobb hibája, és ebben nincs különbség a különböző filozófiát vallók között, legyenek katolikusok, kálvinisták, kommunisták vagy nem kommunisták. Persze lehet, hogy az elért „legjobb” éppen ennek a mindig újat akarásnak („a változtatni akarás dinamizmusának” — hogy Berend tagtársunk szavait használjam) az eredménye, ezzel magyarázható a gyors fejlődés éppen Nyugaton, szemben a Kelettel (legalábbis korunkig) — mondtam — és így tovább. A beszélgetés további része már messze túlmegy a mai együttes ülés tárgyán. De az elmondottakat így is érdemes összevetni a meghallgatott előadásokkal. A mai előadások központi problémája az innováció. (Nem vagyok egészen biztos abban, hogy szabad-e ezt a lényegében közgazdasági tartalommal kimunkált fogalmat átvetíteni a társadalomtudományok egészére, de talán „itt és most” igényel elfogadható.) Milyen változásokra vagy változtatásokra van szükség annak érdekében, hogy megfeleljünk a 80-as évek elvárásainak? Hogyan adaptáljuk az új követelményekhez már meglevő intézményeinket, és így tovább. Tehát minden területen valami mást akarunk, mint ami van. Igen ám, de ugyancsak az előadások nyomán mégis valami kettősség alakult ki bennem. Úgy tűnik, hogy itt valamiféle sajátos innováció-igényről van szó. Mintha mégsem a változást akarnók, hanem éppen ellenkezőleg, csupán új eszközöket ahhoz, hogy megőrizzük, ami van, rögzítsük a 70-es évek eredményeit, hiszen az előadások mindegyike (vagy legalábbis

túlnyomó többsége) a virágzás sajátos korszakának minősítette a 70-es éveket, és éppen arról volt szó, hogy a lassuló növekedés korlátozott feltételei közepette találjuk meg a lehetséges megoldásokat az elért eredmények megőrzésére. Úgy vélem, hogy ez tulajdonképpen helyes és elfogadható, sőt mindannyiunk által követhető irányvonal, még akkor is, ha számos olyan területe van társadalmi viszonyainknak, ahol a 70-es évek egyáltalán nem a virágzás korszakát képviselték.

Másik általános megjegyzésem Pach Zsigmond Pál elnökünk bevezetőjéhez kapcsolódik. Nagyon megragadt, ahogy a rosszul értelmezett interdiszciplinaritás vagy multidiszciplinaritás veszélyeiről beszélt. Úgy tűnik, sikerült elkerülnünk ezeket a veszélyeket. Az előadások interdiszciplináris kitekintésük mellett megmaradtak tárgyuknál, és a vizsgált tárgyak is megmaradtak saját környezetükben. A politika mint politika, az igazgatás mint igazgatás, a gazdaság mint gazdaság, a kultúra mint kultúra került vizsgálat alá; másrészt nem kevertük össze a gazdaság igazgatását a gazdasággal, a kultúra igazgatását a kultúrával, nem hisszük azt, hogy az Egészségügyi Minisztérium egy nagy kórház, az Oktatási Minisztérium egy nagy iskola, a gazdasági minisztérium egy nagy termelővállalat és így tovább. Nem túlzás, ha azt állítom, hogy bizonyos fokig ebben is a 70-es évek eredményei fejeződnek ki. Hiszen a 60-as évek végén végrehajtott gazdaságirányítási reform kellett ahhoz, hogy ezek a határvonalak élesen kirajzolódjanak. Nem beszélve arról, hogy ez a tisztánlátás még ma sem általános. Sem a tőkésországokban, sem a szocialista országokban. A tőkésállamokban a kevés, bár egyre növekvő számú állami üzem és intézet vagy egyszerűen az igazgatás része, vagy esetleg önálló jogokkal egyáltalán nem rendelkező függvénye. Tudjuk, hogy ez volt a helyzet hosszú időn át a szocialista országokban is, nálunk is. Nem is olyan régen láttam olyan cigaret-tacsomagot valamelyik szocialista országban, amely felíratával azt tanúsítja, mintha a könnyűipari miniszter

gyártaná a cigarettát, és csak a napokban láttam olyan kórházi orvosi leletet ugyancsak egyik szomszéd országból, amelyik fejlécén az egészségügyi minisztérium cím-kéjét viselte.

Az előadások arról tanúskodtak, hogy az interdiszciplináris igényű kitekintés és az a szándék, hogy a jövő évtized feladatainak megoldásához minél közvetlenebb segítséget nyújtsunk a kormányszatnak, nem vezet a társadalomtudományok határainak összeroszására. Akkor sem, hogyha minden előadó tisztában van a tárgyalt problémakör erőteljes politikai töltésével. Minden előadás megmaradt a maga diszciplínájának keretei között. Nem kell tehát attól tartanunk, hogy a három osztály együttes ülése valamiféle újfajta „kamerális tudomány”, „kamaralisztika” kialakulásánál bábáskodik. Ismeretes, hogy ez a tudomány a XVIII. század második felében, a felvilágosult abszolutizmus évei alatt élte virágkorát Bécsben. Nevét onnan kapta, hogy a „kamarák” (az akkori időszak központi kormányhivatalai) tisztviselőinek általános igényű képzését kívánta szolgálni. Sonnenfelset tekintik legkiválóbb képviselőjének. Írásaiban és tankönyvében azzal az igénnyel lépett fel, hogy az ország életének minden területén, a politikai, a gazdasági, a kulturális élet területén egyaránt tanácsot adjon az uralkodónak a cselekvés optimumára. Ennek szolgálatában összekapcsolta a korabeli közgazdaságtan, a politika, az akkori államtudomány (a statisztika), a korabeli közigazgatástan vagy rendészet, a pénzügytan és számos más tudomány alkalmazott elemeit. A széles ismeretanyag egyebek között foglalkozott a közjó fogalmával is, mint olyan *végcéllal*, amelyre az államnak, a kormányszatnak törekednie kell. Nagyon érdekes, hogy a *közjót* magát nem gazdasági fogalomnak tekintette. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ez a korábbi évszázadok irodalmában megfogalmazott közjó ma is szerepelt, mégpedig Bognár tagtársunk előadásában. Egyetérték azzal, hogy valószínűleg ma is ez a kormányszat legfőbb célja.

Igaz az is, hogy Bognár tagtársunk inkább csak sugalmazza ezt.)

Itt van nálam Sonnenfels sok kiadást megért tankönyvének első kötete. Eszerint a közjó két alaptényezőre bomlik: a biztonságra (*Sicherheit*) és a *Bequemlichkeit*-re, aminek szó szerinti értelmét még külön meg kell fejtenünk. A *Sicherheit*nek szintén két elemét különböztette meg: a külső és belső biztonságot. A külső biztonság könnyen érthető: ne legyen háború, ellenséges támadás, ami veszélyeztetné az állam polgárainak életét, vagyonát. De a belső biztonságon is olyan államrendet ért, amely védi a polgárt az önkényes intézkedésektől, letartóztatástól, a mások által való bántalmazástól, védi vagyonát stb. Szóval — mai fogalmakkal operálva — az alkotmányos jogok vagy alapvető jogok védelméről, a jogbiztonságról van szó.

Marad a *Bequemlichkeit* mint első látszatra gazdasági tartalmú kategória, hiszen ez tulajdonképpen szó szerinti értelmében a kényelmes életet, a komótos életet jelenti. Ha közelebbről vizsgáljuk ezt a fogalmat, akkor kiderül, hogy ennek is csupán egyik eleme az anyagi javakkal való rendelkezés. Legalábbis a XVIII. század német irodalmában valami olyasmit jelentett, hogy mindenki úgy élhessen, ahogy neki a legjobb, olyan környezetben, ami neki a legjobban megfelel. Tehát itt sem feltétlenül az anyagi javak bőségéről van szó, de kétségtelen, hogy az anyagi javak bizonyos meghatározott szintje hozzátartozik a kényelmes élet XVIII. századbeli fogalmához is. Ez a komplex közjó — mint az állam végcélja — megengedte a komplex kamarai tudománynak (értsd a kamarák tisztviselői karának oktatására szolgáló komplex ismeretanyagnak) a kialakítását. Egy szóval, a mai előadások megnyugtattak atekintetben, hogy nem kell tartanunk valamiféle új kamarai tudomány kialakulásától. Úgy tűnik, az egyes tudományok a saját tárgyuknál maradva fogják szolgálni a fejlődést, az előrehaladást a következő évtizedben is.

Szűkebb szakmám, az alkotmány- és közigazgatástudományok oldaláról közelítve a 70-es évek legáltalánosabb tendenciáit, a számos nagy horderejű kérdés közül csupán egyetlen nagy problémakörre hívom fel a figyelmet. Ez a közigazgatás és a jog megváltozott, illetve változóban levő viszonya. (A közigazgatás problémáit egyébként az első három előadás mindegyike érintette, Kulcsár Kálmán előadása több vonatkozásban is.) A jog és a közigazgatás viszonyának változása erőteljesen kihat nemcsak a közigazgatás személyzetének, hanem egész struktúrájának alakulására. Új módon veti fel a közigazgatás és az általa irányított intézmények, intézetek kapcsolatrendszerét, a közigazgatás és az érdekviszonyok, pontosabban a közigazgatás és az érdeképviseletek kapcsolatát, a közigazgatás belső szervezeti viszonyainak alakítását, különösen a vezetés optimális modelljének felvázolását. Végső soron ezek a változások határozzák meg a közigazgatás technikájának fejlesztését, illetve fejlesztésének fő irányait, ideértve mindenekelőtt a közigazgatás információs rendszerét és gépesítését. Persze az ide kapcsolható változások elemei sem korlátozódnak csupán a hetvenes évekre. Inkább azt mondhatnók, hogy ebben az évtizedben élesebben ugrottak előtérbe, jobban tudatosodtak. Van köztük olyan, amelyhez hasonló jellegű tendenciák már korábban is jelentkeztek, ám a hetvenes évek „környezethatásként” más hangsúlyt kapnak; hogy a jól ismert szóképet használjam: első látásra észrevehető, hogy „a fejlődés spirálisának magasabb szintjén” jelentkeznek.

Így vagyunk ezzel a közigazgatás és a jog viszonyának fejlődésében is. Hosszú időn át az az elképzelés uralkodott, hogy a közigazgatás nem tesz mást, mint végrehajtja egy rajta kívül elhelyezkedő hatalom, a törvényhozás döntéseit, egész tevékenysége abban merül ki, hogy lebontja, azaz alacsonyabb szintű, mind közvetlenebbül, majd közvetlenül végrehajtható normákra váltja, aztán egyedi hatósági intézkedéseken keresztül végrehajtja az eredetileg törvényben megfogalmazott

jogot. Úgy tűnik, hogy az egyre differenciáltabban jelentkező szükségletek kielégítésének igénye mind halványabbá teszi ezt a képet. Egyre több azoknak a közigazgatási feladatoknak a száma, ahol nem a jogalkalmazáson van a hangsúly, hanem az olyan kezdeményező, fejlesztő, tervező, szervező, esetleg közvetlen szolgáltató tevékenység kerül előtérbe, mely társadalmi méretekben célozza meg az egyre szélesedő gazdasági, szociális, egészségügyi, kulturális stb. szükségletek megfelelő kielégítését. Az ebből adódó problémák természetesen már a hetvenes éveket megelőzően is jelentkeztek, különösen a szocialista államokban. Mégis talán inkább a hetvenes évekre jellemző az a felismerés, hogy itt nem valamiféle új típusú „szabad közigazgatás” megjelenéséről van szó (ahol a közigazgatás most már a jogi szabályozásra való tekintet nélkül csinálja azt, amit célszerűnek ítél), hanem olyan új ellentmondásról, amely sajátos differenciált igényeket támaszt a közigazgatás jogi szabályozásával szemben. Csak az utóbbi évtizedekben vált tudatossá, hogy talán nem is a jogi eszközök alkalmatlanságából, hanem inkább elégtelenségéből adódnak a bajok; hogy a társadalmi viszonyok olyan területéről van szó, ahol a hatósági jogalkalmazás szférájára szabott hagyományos államjogi és államigazgatási jogi eszközök mellett más jogágazatok (gondoljunk pl. a polgári jogot jellemző szerződési formákra), sőt talán a jogrendszer egészének fegyvertárát is igénybe kell venni az újonnan felmerült viszonyok olyan szabályozására, mely védi az egyéni jogokat, egyben rugalmas lehetőséget biztosít a szükségletek hatékony kielégítésére. Mindezt olyan társadalmi elvárások közepette, ahol az állampolgári egyenjogúság igénye szinte „természeti törvény” erejével az anyagi viszonyok területére kiterjedően is jelentkezik, bár a szükségletek kielégítésének gazdasági feltételei számos területen korlátozottak, vagy legalábbis nincsenek összhangban ezzel az elvárással. A hetvenes évek jellemzője az is, hogy a probléma a fejlett országok közigazgatásában általánossá vált. A tő-

késállamokban természetesen az eltérő tulajdonviszonyok talaján eltérő módon merül fel a megoldás eszközszerrendszere, bár sok az analóg vonás is. (Gondoljunk pl. azokra a közigazgatási feladatokra, amelyek egy 20 000 családot befogadó lakótelep felépítéséből, ennek megfelelő intézményrendszerrel való ellátásából, általában egy hosszú történelmi időszakon át kifejlődött nagy városba való integrálásából adódnak.)

A gazdaságot szervező és szolgáltató szocialista közigazgatás tevékenységében a növekvő és differenciálódó szükségletekkel párhuzamosan egyre inkább előtérbe kerül az ún. „intézményi igazgatás”, azaz a közigazgatás tevékenységének egyre nagyobb részében nem az állampolgárokkal, hanem az állampolgárok szükségleteit közvetlenül kielégítő intézményekkel, termelővállalatokkal, kulturális, szociális, egészségügyi stb. egységekkel, intézetekkel kerül közvetlen kapcsolatba. A közigazgatás és az említett intézmények közötti viszonyok jogi szabályozásának tartalma és formája elsősorban attól függ, hogy ezeknek az intézményeknek az irányítása az igazgatás milyen modelljére épül. Már a bevezető megjegyzések között utaltam ennek a modellnek több variánsára. Azt is meg kell jegyezni, hogy a szocialista államigazgatás-tudomány ma már e vonatkozásban három fejlődési szakaszt különböztet meg. Az elsőt a közigazgatási eszközökkel való közvetlen igazgatás, a második szakaszt a tervgazdasági mutatókon és szabályozókon keresztül megvalósuló közvetettebb igazgatás, a harmadikat olyan irányítási-felügyeleti rendszer jellemzi, amely nagymértékben elismeri és érvényesíti az igazgatott intézmények, vállalatok önállóságát. (L. erről Szamel Lajos: Az államigazgatás feladatai. Állam és Jogtudományi Enciklopédia. Bp. 1980. 158. old.) A harmadik szakasz modellje ma már tudatosult, ám a jogi szabályozás még egyáltalán nincs ezzel szinkronban. Hiányoznak azok a jogi biztosítékok, amelyek az intézmények önállóságát kellő mértékben garantálnák az irányító, felügyeleti hatáskörben eljáró igazgatási szer-

vekkal szemben is. Talán a következő évtized ezt is megoldja.

Ebben a „szolgáltató” közigazgatásban sajátos módon merül fel az érdekeltek bevonásának, részvételének problémája, hiszen érdekeltek maguk az állampolgárok és azok szervezetei, valamint szolgáltató, illetve termelő intézmények, vállalatok, azok dolgozói, de érdekelteként jelennek meg az alsóbb fokú igazgatási szervek is. A szükségletek kielégítésének egyre bonyolultabbá váló mechanizmusában ma már elengedhetetlen feltétel az érdekeltségi viszonyok intézményes, azaz jogilag rendezett kifejezése, éspedig két irányban is. Egyrészt a döntések kialakításának, előkészítésének, majd elfogadásának szintjén, majd a végrehajtás folyamatában. Ezzel a közigazgatás és a jog viszonyának megint olyan új eleméhez érkeztünk, amely számos megoldandó problémával terhelt. Hosszú időn át, egészen a legutóbbi időkig elsősorban a képviselői szervek összetételében látták kifejezhetőnek az állami munka során feltétlenül honorálandó csoportérdekeket. Ennek ma is megvan a jelentősége, ám nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tapasztalati tényt, hogy ezeknek a csoportérdekeknek a kifejeződése képviselői szerveinkben valahogyan mindig elhalványodik, háttérbe szorul, nem tud kibontakozni. Nekem úgy tűnik, ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a képviselői szervekben kifejezésre jutó csoportérdekek nem kapnak megfelelő intézményes háttérrel a képviselői szervek határozatait előkészítő és végrehajtó — folyamatosan működő — igazgatási szervezet összetételében és munkájában. Nem akarom azt mondani, hogy a közigazgatásban ma nincsenek jelen az érdekvizonyok. Éppen ellenkezőleg. Csak általánosan ismert tételt ismételtek, ha azt mondom, hogy a közigazgatás egész folyamatában a társadalom érdekvizonyai akkor is jelen vannak, ha a közigazgatás szervezetében formalizáltan nem fejeződnek ki. Ami közigazgatásunkat illeti, azt is tudjuk, hogy az intézményesítés folyamata elindult. Így ítélem

meg azokat a törekvéseket, amelyek az államigazgatás munkamódszerei körében a különböző érdekképviselőkkel való konzultálásra, egyeztetésre utalják az érdekösszeütközések feloldását. Az is kétségtelen, hogy a konzultáció és az egyeztetés formái igen változatosak, a különböző bizottságok alakításától a nyilvános vitákig, a különböző érdekképviselők nem kötelező meghallgatásától a velük való egyetértés kötelező előírásáig számos megoldás ismeretes. Mindebben azonban még sok az esetleges, ad hoc, ötletszerű elem. Igen gyakran jár együtt elvtelen összefonódással, a felelősség akaratlan vagy esetleg tudatos elmosásával. Ma még messze vagyunk attól, hogy az érdekeltek képviselője a közigazgatás egész szervezetében és működésében intézményesített rendszerként álljon elénk.

A közigazgatás fejlődése, a közigazgatással szemben támasztott elvárások átalakulása az utóbbi évtizedekben világméretekben átalakította a közigazgatás személyzetét. Viszonylag rövid idő alatt eltűnt a jogászok privilegizált helyzete, és nagy számban nyomultak be a közigazgatás szakterületeire azok a specialisták, akik a korábbi évtizedekben inkább külső szakértőként vettek részt az állami munkában. Viszont csak az utóbbi évtizedben kezdünk valahogy kilábalni az ellenkező véglet diktálta kényszerhelyzetből. Szinte csak az utóbbi évtizedben tör utat magának az a felismerés, hogy az egyes szakigazgatási ágazatokat nem monopolizálhatják az adott ágazat specialistái. Nem igaz az, hogy az oktatást csak pedagógusok, az egészségügyet csak orvosok, az ipart csak mérnökök és közgazdászok igazgathatják, és így tovább. A közigazgatás maga olyan komplex folyamat, melynek minden ágazatában a legkülönbözőbb specialistáknak is helyük van, ám alapvetően mégis igazgatás, és pedig állami igazgatás, így a közigazgatásban végzendő eredményes munka elsődleges feltétele az állami és jogi intézményeknek, előírásoknak a közigazgatás adott szintje által megkövetelt elmélyült

ismerete. Az is igaz, hogy ami a megoldást illeti, itt valóban még csak a kezdeteknél tartunk.

A közigazgatás belső struktúrájának igen fontos eleme a közigazgatásra jellemző sajátos vezetési rendszer. Ma azt kell mondanunk, hogy itt is nagy átalakulási folyamatnak vagyunk tanúi. Egyre közelebb kerül egymáshoz a szolgáltató közigazgatás és a gazdasági szféra vezetési modellje, abban az értelemben, hogy a gazdasági szféra vezetési modelljének változása a gyorsabb, és ezt követi a közigazgatás. A követési időköz viszont lerövidült. Korábban általános volt az a vélemény, hogy a gazdasági igazgatás módszereinek és technikájának változását a közigazgatás általában egy-két évtizedes lemaradással követi. Ma szinte egyidejű az áthatás, a gazdaságban alkalmazott vezetési technikák, igazgatási módszerek szinte közvetlenül befolyásolják a közigazgatási szféra mozgását is. Áttérve a vezetés modelljére, általánosan ismert, hogy a fejlett tőkésországok nagy gazdasági szervezeteiben az utóbbi évtizedekben jelentős átalakuláson ment át a vezetés modellje. Ma már egyáltalán nem a szuper egyszemélyi felelős vezető, a „menedzser” típusú vezető képviseli az ideáltípust. Ezt a két világháború közötti időszak termelte ki, és a második világháborút követő első időszakban volt uralkodó. Ma már a „vezetők klubja” vezet, azaz az irányítás több egyenrangú reszortfelelős vezető kezében van, munkájukat egy velük szintén egyenrangú általános koordinátor vagy főkoordinátor egyezteteti, koordinálja. A főnök helyén pedig igen gyakran nem parancsnok, hanem olyan döntőbíró ül, aki a lehető leggyorsabban vet véget a vitáknak. Ez a döntőbíró sem menedzser, hanem esetleg tisztességes korú vezérigazgató, a szakma nagy öregje, képletesen szólva esetleg egy szent tehén, és annak lesz igaza, akit a vitázók közül először megnyal. Az így ábrázolt döntés arra épül, hogy elvileg minden reszortvezető ismeri az adott gazdasági szervezet általános érdekeit és biztosan a legjobbat akarja, amikor saját reszortjának érdekeiért verekszik (hadd verekedjen, a sas

azért sas, hogy repüljön), az összeütközéseket viszont valahogy mégis le kell vezetni, a vitákat valahogy le kell zárni. Lehet, hogy a felvázolt kép kicsit túloz, de így is jelzi a mozgás fő irányát.

Első pillanatra a vezetésnek ez a modellje igen távolinak tűnik a közigazgatástól, hiszen hosszú idő óta állami vezető—katonai vezető—közigazgatási vezető szinte egymásra utaló analóg megoldásokként élnek a köztudatban. A valóság viszont az, hogy az utóbbi években a magyar államszervezetben is szinte szemünk előtt megy végbe a korábbi egyszemélyes felelős közigazgatási vezető intézményének lebontása, igaz, nem minden nehézség nélkül. Számos jogszabály őrzi a korábbi időszak követelményeit, ugyanakkor annak homlok-egyenest ellentmondóan új szabályok írják elő a kötelező egyeztetést, a kötelező egyetértés megszerzését a legkülönbözőbb partnerek irányában elemi vezetői jogosítványok területén is. Talán nem kell túl nagy bátorság annak megállapításához: valószínű, nálunk is elérkezett az ideje, hogy egységes koncepció alapján gondoljuk végig és szabályozzuk újra a közigazgatás vezetőinek jogállását.

Végül igen röviden, valóban csak néhány szót a közigazgatás információs rendszeréről és gépesítéséről.

Azt hiszem, csak általánosan ismert igazságot ismételtek, ha utalok arra, hogy egy modern eszközökre épített információrendszer jelentős stabilizáló, egyben konzerváló erőt jelent minden nagy igazgatási szervezetben. Azaz: alkalmas arra, hogy megmerevítse és konzerválja a tradicionális struktúrákat, ha ezekre szabják az új technikát. Azt is tudjuk, hogy a hazai közigazgatásban szinte csak az első lépéseknél tartunk az új technikára épülő információs rendszer megteremtésében. Így módunk van idejében felfigyelni a jelentkező veszélyekre.

SZABÓ KÁLMÁN HOZZÁSZÓLÁSA

Nagy várakozással néztem ülésünk elé. Gondolom, nem voltam ebben egyedül. Okot adott rá az előre megkapott előadások gazdag problematikája, valamint az esemény szokatlan jellege. Szokatlan ti. annyiban, hogy a három osztályhoz tartozó valamennyi diszciplína képviselői gyűlhettek össze eszmecserére, méghozzá nem működési vagy személyi ügyek megtárgyalására, hanem avégett, hogy szembesítsék egymással nyilván különböző aspektusú ítéleteiket társadalmi jelenvalóságunk néhány — az előadók mindegyike által exponált — aktuális kérdésében. Azok közé tartozom, akik követték a rendezők szándékát: valamennyi anyagon átrágtam magam és felkészültem arra, hogyha úgy adódik, részt vehessek az előadók szóbeli kiegészítői után remélt „termékeny, alkotó vitában”. Dehát a rendezők terveztek, a szereplők meg járták a szokásos utat, s szemlátomást kifutottunk az időből. Bizonyosra vehetjük immár, hogy éppen akkor kerül sor zárásra, amidőn a vita az előadók és a résztvevők között lendületbe jönne. Az ülés tehát szükségképpen elmarad a — nem egészen túlzó — előzetes várakozásoktól, gyarapítván ama rendezvények listáját, melyeket az „elszalasztott alkalmak” címszó alá szoktak sorolni. Nagyon sajnálhatjuk ezt, hiszen tartalmánál, aktualitásánál fogva rendelkezett a friss és beható szellemi kommunikáció reális ígéretével.

Hangsúlyozni kívánom ezt két okból is. Először azért, hogy világos legyen: jöllehet ez az osztályközi kezdeményezés már nem hozhatja meg a neki szánt és a tőle várt sikert, korántsem tartom eleve hibás elképzelésnek. Ellenkezőleg, egy hasonló színskálájú jövőbeli rendezvény kivételes sikerének biztosítóka lehet az, ha számításba vesszük és felhasználjuk hozzá a mostani kísérlet tanulságait. Szeretném kiemelni másrészt, hogy tradicionális mércén mérve együttes ülésünk feltétlenül igazolta hasznosságát. Azon keresztül ítélem meg így, hogy

mennyi és milyen szempontokhoz juthattam a sokféle témájú előadás alapján. Igazságtalan volna megkérdőjelezni az egyes referátumok értékeit. Akad több minden persze, amivel nem tudok egyetérteni, vagy ami körül kétségeim támadtak. De így a rendjénvaló. A lényeg az, hogy nem tartom sem hiábavalónak az áttanulmányozásra fordított energiát, sem elvesztegetettnek az előadások meghallgatásához felhasznált időt. Szinte minden referátum indított el bennem hasznos gondolatokat, izgalmas asszociációkat.

Érzékeltetésül utalnék néhányra. Nemeskürty István, Németh Lajos és Újfalussy József referátumai kapcsán olyan kérdések merültek fel bennem, mint pl. hogy mi az igazán közös és mi a lényegi különbség a művészeti és a tudományos alkotótevékenység között, vagy akár az áruvá levő művészeti javaknak és mondjuk, a vállalati innovációk produktumainak az áralakulása között. Továbbá, milyen lehet a súlya és tendenciája a hazai közhangulat alakításában egyfelől a különböző művészetek, eszmeáramlatok szolgáltatta érzelmi hatásoknak, másfelől a társadalmi reálszférát vizsgáló tudományok nyújtotta racionális megfontolásoknak? Nem lehetne-e módszeresen megfigyelni e kétféle tényező hatóerejének az irányításra és a közvéleményre kifejtett méreteit? Hátha előbb-utóbb rábukkanunk tudatos összehangolhatóságuk világos ösvényeire. Bevallom, igen prózai dolgok húzódnak kérdésfelvetésem háttérében. Gyakran kényszerítenek ki kellemetlen lépéseket a gazdasági körülmények. Fogyasztói árváltoztatások, kereseti differenciálások, munkaerő-átcsoportosítások konkrét eseteinél az ökonómia bizonyos hátrányos pozícióba szorul a maga hosszabb távra, közérdekre apelláló érveivel, mivel azokat a pillanatnyi hangulatokkal szemben kell felsorakoztatnia. Hermann István felszólalása eszembe juttatta, mennyire kidolgozatlan még a munkakultúra az életmód és a konkrét értelemben vett termelőmód kapcsolata. Vagy pl. azt, hogy jól interpretáljuk-e a marxizmus determinizmus-felfogását, és ez

nem szorul-e újragondolásra az alternatív választásokkal kapcsolatos legfrissebb tudományos felismerések nyomán.

Bognár József, Kulcsár Kálmán és mások fejtegetései újból arról győztek meg, mennyire analízismentes még társadalmunk konkrét mozgásában a termelőerők és viszonyformáik, a gazdaság és a politikai-jogi felépítmény, valamint a szellemi szféra kölcsönhatásainak logikai menete! Aztán mintha hiányoznának fogalmi apparátusunkból az összekötő kapcsok az értékrend, a szükségletek, az érdekek és az anyagi folyamatok egyes kategóriái között.

Nyilvánvalónak veszem, hogy sajátos érdeklődési körüknek és szemléletmódjuknak megfelelően másokban is felvetődtek az enyéinktől lényegesen különböző, sőt velük ellentétes gondolatok. Elképzelem, mennyi ötletet, érdekes szempontot hozott volna felszínre a tervezett vita kibontakoztatása. Ezért is török lándzsát amellett, hogy ne riadjunk vissza hasonló — ám csak néhány témára koncentráló — rendezvényektől, hadd tisztuljanak az eleven szellemi érintkezés hevében elméleti álláspontjaink, hadd csiszolódjanak nézeteink!

Az identitásprobléma, közelebbről a közösségek kérdése, melyet Pataki Ferenc sokszínűen fejtegetett, több vonatkozásban foglalkoztat engem is. Részletesebben érintem tehát. Kiváltképp a munkahelyi csoportok pozitív közösséggé formálódásának segítői és buktatói, valamint az ilyen közösségek fennmaradásának, gazdagodásának a körülményei érdekelnek. Hány jó törekvés fut zátonyra hiányuk miatt és hányszor válnak bizonyos melléfogások lengéscsillapítóivá! Társadalmi-etikai jelentőségükről nem szólva, nyilvánvaló ugyanis gazdasági hatáshozjuk. Létrejöttükhöz roppant sok köze van, vizsgálataink szerint, a szervezetek felépítésének, az érdekeltiségi viszonyoknak. A gátló okok közt előkelő helyet foglal el a hatáskörök és az eszközök mikénti elosztása, a jogok és felelősségek összhangjának léte, nemléte; az, hogy mekkora a mozgástere és milyen az ori-

entáltsága a vállalati vezetésnek és a munkakollektíváknak. Aztán itt vannak a szomszédsági viszonyok. Elégé jellemzőnek tartják azt, hogy ezeket a viszonyokat az izoláltság, nem ritkán a viszály jellemzi. Ám e „sivatagos” területen is gyakran találunk „oázisokat”. Nos, az ilyen szoros kötődésű munkahelyi és lakóhelyi közösségek létezésének ténye, úgy vélem, elég bizonyító erejű. Arról tanúskodik, hogy társadalmunk igenis rendelkezik egy erőteljesebb közösségképződés potenciális lehetőségével. A társadalmi tudományokat nem hagyhatja közömbösen, hogy mi s hogyan válik, változtatható valóra ebből a lehetőségből.

A teendőkkal kapcsolatosan hadd térjek át egy egész más területre. Hosszú múltja van már annak, amióta folyik a panaszkodás a diákifjúsági mozgalom lehetőségeiről, formális elemeiről. Eközben pedig szép csendben történt egy és más. A gazdasági reform pezsdítő hatása alatt pl. a közgazdász hallgatók egyik csoportja nem kis rezisztencia ellenében kiharcolta magának és meg is alkotta a ma már sokak által ismert Rajk László kollégiumot. A kollégiumba kerülni önkéntes jelentkezés alapján, diákok döntése alapján lehet; de facto az autonómia elve szerint folyik a szelektálódás, és ezen nyugszik a kollégium demokratikus működése is. S íme — kitéve ellenszeleknek, erodáló hatásoknak — tíz éve állja a sarat, s tudja reprodukálni magát. Valódi közösség ez. Ráillenek mindazon jellemzők, amelyekkel a népi kollégiumok, egy sokkal forradalmasabb időszak termékei rendelkeztek. Persze a mai viszonyokhoz szabott struktúrában. Ha pontos akarok lenni, azt kell mondanom, hogy ez a közösség a „politikus” beállítottságú Győrffy-kollégium és a tudományos indíttatású Eötvös-kollégium tulajdonságainak a keveréke. Kell-e magyaráznom, mit jelent, hogy itt és még néhány helyén az országnak tartja formáját az értelmiségi fiatalok ilyen valódi közössége; hogy mi a jelentősége ennek tagjai személyiségjegyeinek kifejtése szempontjából, akár csak jövőendő társadalmi szerepvállalásuk perspektívá-

jából és a pályára való felkészülésüket illetően! Felkészülésük olyan irányú, hogy pályájukat ne csupán szakmának tekintsék, amiből élni lehet, hanem hivatásuknak, amiért élni akarnak.

Az életképes diákközösségek szórványjelenségét — véleményem szerint — kapcsolatba hozhatjuk a tehetségkiválasztás problémájával. Hivatkozhatok Aczél György elvtársnak egy megállapítására, mely épp itt az Akadémián hangzott el a múlt év decemberében. A lényege nagyjából így hangzott: sikerült megszüntetni a kapitalizmusnak a létbizonytalanság rémére alapított kegyetlen szelekciós rendszerét, de helyette mind ez idáig nem sikerült kialakítani a mi humánus tehetségkiválasztó rendszerünket; pedig ennek a hiánya ma már fékezi a teljesítményt. Kérdezem, egészen irreális vállalkozás volna-e azt célul kitűzni, hogy mondjuk minden kétezer egyetemi hallgató közül hatvanan-nyolcvan-önkéntes erőfeszítéseik alapján az előbb említetthez hasonló intenzív közösségeket teremthessenek, vállalva tanulmányi éveik alatt a standard szakmai és mozgalmi követelmények szintjét meghaladó minőségi többlet elsajátítását? És miért ne tekinthetnénk az ilyen közösségeket az automatikus tehetségkiválasztás és tehetségfejlesztés demokratikus „tömegbázisának”; az önnelvelődés színhelyeinek, ahol szilárd emberi tartás, szubjektíven átélt társadalmi elkötelezettség, alkotói feszültség és nyitott szellemiség sarjad; rezervoárnak, melyből értékes utánpótlást nyerhet mind a tudományos-kutatói szféra, mind a szakmai-közéleti szféra? Mi sem áll távolabb tőlem, mint arra gondolni, hogy egy ilyen bázis valaha is kizárólagos utánpótlás-forrást jelenthetne; akár pedig elérhetőnek vélni olyan állapotot, amikor nem maradna kívül e közösségek keretein egyetlen ifjú sem, aki hasonló vagy nagyobb tehetségű, mint az abban tömörülő fiatalok. Biztosra vehető azonban, hogy bennük jóval értékesebb emberi, együttélési, kommunikációs, de nem utolsósorban szakmai és szellemi kvalitások fejlődnének ki, hisz ekként van ez már mintáink

esetében is, melyekre különben a leghatékonyabb egyetemi közegben sem tehetnének szert. Ebben az összefüggésben mindazonáltal azt vélem lényegesebbnek, hogy a szisztéma létrejötte felettébb csökkenthetné a véletlenek szerepét, a szubjektivizmus esélyeit az utánpótlást jelentő egyének kiválasztásában.

Befejezésül. Osztozom Köpeczi Béla akadémikus azon vélekedésében, hogy a hetvenes évtizedre hazánkban az ideológiát eléggé a passzivitásba szorulás, nem annyira az előrenyomulás, hanem a visszahúzódás jellemezte. Árulkodó tünetét látom ennek egyfajta hajlam erősödésében. Gondolok bizonyos tényleges ésszerűtlenségek hajtogatására, a megrekedésre az empiria szintjén, vagy a problémákat szülő közvetlen okok ki nyilvánításánál. Ide sorolható aztán a meglegedés is a marxizmusra való formális hivatkozással, amit pótlékul szánnak az elmélet konkrét alkalmazása és mindig fáradságos továbbfejlesztése helyett. Felesleges utalni itt a társadalomtudományok különös felelősségére. Nem tartanám azonban szerencsésnek, ha a valóságot (amelynek bizonyos vonatkozásmezőnyei adják valamennyi itt képviselt tudományág tárgyát) s általa a valóságfeltárás feladatát egyoldalúan értelmeznénk. Mit is tartalmaz a mindenkor társadalmi valóság a maga történetileg és környezetileg meghatározott dinamikus mivoltában? Tartalmazza először azt, ami van, tehát ami (még és már) reálisan létezik. De ami van, az lehet felszíni és lehet mélyen rejlő. A felületi tények rendszerezését, a folyamatok leírását adni — olyan feladat, melynek meglehet a maga tudományos értéke. Annál inkább, mert a jelenségvilágtól elszakadni, amint azt Bognár József a jövő „vízióképe” példájával helyesen illusztrálta, csakugyan a tudomány önfeladását jelentené. Az viszont a megrekedését, ha lemondana a mélyebb valóságtartal- mak vizsgálatáról. Ezeket feltárni mégis a legnagyobb elméleti tett. Ám a valóságnak ezek a belső rétegei is nagyon összetettek; itt találhatók az elvont és a kevésbé elvont lehetőségek, valamint a lehetőség és a reali-

tás átmeneti határán fekvő virtualitások, akárcsak a holnap valóságba átvezető szükségszerűségek is.

Ezzel kapcsolatban említtem meg, hogy saját portánk előtt seperjek, mennyire hiányolhatók a közgazdasági elméleti alapkutatást végző alkotóműhelyek hazánkban. A történeti okokat nincs idő itt felidézni. Természetesen kiemelkedő teoretikus kutatóink vannak, de megkérdőjelezhetően individuálisan munkálkodnak, miközben a hatvanas évtizedben a különféle alkalmazott kutatások és irányzatok közismerten kiterettségesek. A helyzet hátrányát sinyli — tudva vagy nem tudva — a gazdasági gyakorlat. (Az alkalmazott kutatói javaslatok eldöntésénél nem tud mint ellenpólusokra, elméleti alkotóműhelyek ütőképes csoportjaira építeni.) Nem lehet elhallgatni azonban azt sem, hogy kárát vallja ennek az ideológiai front is. Léteznek a politikai gazdaságtannak egészen fundamentális vonatkozású nyitott kérdései. Ezeket a világ alapos megváltozása, modern jelenségek tették nyitottá. Vagy arról van szó, hogy nem történt meg bizonyos, a klasszikusok által kiművelt gazdasági kategóriák újragondolása, vagy arról, hogy el sem kezdődött még radikálisan új válaszokat igénylő nagy horderejű fejlemények, problémák ökonómia-elméleti vizsgálata.

Jól tudom, lényeges különbség van tudományaink — sőt pl. az egyes közgazdaságtudományi ágak — metodológiája, tradicionális közelítési módja között. Nem hiszem azonban, hogy egészében véve viszonyuk a sokrétű valósághoz pusztán kontemplatív lehessen. Szerencsétlen szereposztás volna, ha a kutatók, úgymond, csak „valóságfeltárássra”, eo ipso a gyakorlati tevékenységek és folyományaik kritikájára korlátoznák missziójukat. Tulajdonképpen a valóságváltoztatás lehetséges útjainak, módjainak kidolgozásából vonnák ki így magát a tudományt, miáltal ez a funkció a gyakorlat kizárólagos illetékességének körébe kerülne. Persze vitathatatlanul a gyakorlati hatóerőké és mozgásuk irányítóie az elsődleges felelősség. Ámde hogy azok minél tudatosabban

tehessenek eleget felelősségüknek, az igazságért viselt saját felelőssége birtokában a tudomány sem maradhat ki a közreműködésből. Egyszersmind őriznie kell integritását; nem szabad teljesen azonosulnia a mindennapi empiria szintjén mozgó szakmai elemzésekkel és érvekkel. Máskülönben nagyon könnyen az elkövetett hibák igazolásának, vagy minden gyakorlati lépés destruálásának az útjára csúszhat.

Gazdaságtani területen mindkét irányra találhatunk egyértelműen ráillő jelenségeket. A bíráló objektivitás kritériuma hiányzik egyes alkalmazott kutatói produkciókból, ha ott a pragmatizmus, de egyes elméleti produktumokból is, amikor ott a dogmatizmus beütései szülnek magyarázatokat nyilvánvaló „ésszerűtlenségek” igazolására. A destruktív beállítottságú munkák viszont, nem kritikai élük miatt, hanem többnyire a korlátokat, torzulásokat előidéző végokok feltáratlanul hagyásával, ilyképp a jövőbe mutató, s pozitív irányba lendítő hatóerők keresésének elhanyagolásával árthatnak.

KIRÁLY ISTVÁN HOZZÁSZÓLÁSA

Egyetlen kérdéshez szeretnék hozzászólni: az ideológiai munka problémájához. Hiszen ha a gazdaság áll is előtérben, nyilvánvaló, hogy az ott végbemenő változásoknak kell hogy legyen politikai és ideológiai vetületük is. A politika terén nem utolsósorban ezért is került előtérbe pl. a demokratizmus kérdése. De mintha ideológiai téren nem gondolkodnánk el eléggé azon, milyen feladatokat is diktál az adott helyzet, a jelen valósága. Sőt: közgazdászok és nem közgazdászok között is van hajlam arra, hogy felvilágosítói, moralizáló magatartásként bélyegezzenek meg minden ily jellegű, az ideológiai munka fontosságára figyelmeztető kérdésfelvetést. Pedig nyilvánvaló: nem elég az, ha pusztán gazdasági koncepció adott, ideológiai elképzelés is jelen kell hogy

legyen. Feltételezi egymást ez a kettő. Egy anekdotikus példával szeretném megvilágítani, mennyire így van ez.

A Skálában jártam nemrégiben. Feltűnt, hogy ki van rakva az áruházban központi helyen az ötvenes évekből oly igen ismerős, de azóta a divatból kiment dicsőségtábla: a legjobb dolgozók arcképe. A Skála tudvalevőleg az egyik legjobb olyan vállalatunk (az igazgatónak, Demján Sándornak az állami díjat nem utolsósorban épp ez hozta meg), amely legteljesebben értette meg és vitte keresztül az új gazdasági elképzeléseket. Furcsa volt itt viszontlátni az erkölcsi ösztönzésnek ezt a sokaktól lenézett, avítnak tekintett, kikopott formáját. Hiszen nem egy ismert közgazdással beszéltem, aki csak gúnyolódott az erkölcsi ösztönzés minden válfaján, kiváltképp pedig az ily típusú, külsődlegesnek érzett formákon. Valamiféle rossz beidegzettségéből, talán az ötvenes évek emlékeit magában hordva, úgy könyvelt el minden ily jellegű kérdésfelvetést, mint az új mechanizmus elleni támadást, mint az anyagi ösztönzés helyességének a kétségbe vonását.

Éppen ezért különös kíváncsisággal kérdeztem meg Demjánt, miért ragaszkodik az érdekeltté tevésnek ehhez a dogmatikus múltból itt rekedtnak vélt, „ósvi” módszeréhez. Meggondolkodtató volt számomra a válasza. Elmondta: a gyakorlat értette meg vele az ily típusú formák szükségességét. Egy régi munkatársával beszélt, aki már a Gorsiumban is együtt dolgozott vele. Megkérdezte tőle, hogy érzi magát az új körülmények közt. „Tudod, anyagilag minden jobb — hangzott a felelet —, csak épp az hiányzik, hogy az egy fizetésen kívül, amely — igaz — megtisztelő, se Te, se senki más egy szót sem ejt arról, hogyan is dolgozom.” Amint Demján mondta: ez a kis eset értette meg vele: az embereknek nem elegendő az, ha pusztán anyagilag méltányolják teljesítményüket, mást is kívánnak: közvetlen erkölcsi elismerést, jó szót, törődést, fontosságérzetet — azaz: erkölcsi ösztönzést.

Bátorító volt számomra ez a beszélgetés. Bátorító abban a vonatkozásban, hogy határozottabban merjem képviselni, amit számomra szakmám, az irodalom sugall: azt, hogy az ún. erkölcsi ösztönzés nem szektás találmány az anyagi ösztönzés hiányosságainak az elfedésére, de a szocializmus egyik vívmánya ez. Az fogalmazódik meg benne közgazdasági kategóriaként, amit például József Attila mond *Már két milliárd éve* c. versében. Az emberi szükségletekről szólva, a következőket fogja össze ő itt egy halmozásos sorba: „*munka, szabadság, kenyér s jó szavak*”. Együtt van mondva a szocializmus legnagyobb magyar költőjénél a kenyér s a jó szavak, az anyagi és az erkölcsi ösztönzés. S nem véletlenül. A termelés emberi oldalának nyomatékot adva, a szocializmus hozta előtérbe ezt a kérdést is. Az hívta fel a figyelmet a munkában való érdekeltté tételnek azon formáira, amelyek a Skálában látott dicsőségtáblától a közös felelősséget vállaltató részvételen át a szocialista öntudatig nyúlnak, s melyeket úgy könyvelünk el közös gyűjtőnéven, mint erkölcsi érdekelttség, erkölcsi ösztönzés.

Ha valaki tudja ennek a fontosságát, nem pusztán moralizáló, felvilágosítói attitűdnek érzi többé azok törekvését, akik az ideológiai munkát, a helyzethez szabott, a valóság törvényeitől diktált ideológiai szükségletek tudatosítását fontosnak tartják. Hiszen az erkölcsi ösztönzés legmagasabb formája ez mindig. Ha a tényeknek megfelel, ha (miként Marx Rugéhoz írott levele kívánta) csakugyan a világ saját magáról vallott tudatát, önmagáról szőtt álmát ébreszti, azaz ha reális tudat és nem hamis; nagy erő tud lenni az ideológia. Megadja a hivatástudatot, a közösségi érzést, a felelősséget. Beleszővi az egyest az értelmes egészbe. Választ ígér arra a kérdésre: miért is dolgozik s miért él az ember. A hetvenes éveken elgondolkodva éppen ezért nyomatékka-
l szükséges, véleményem szerint, figyelni arra: milyen tanulságokat rejt magában az ideológiai munka szempontjából ez az évtized. Ezzel kapcsolatban szeretnék

felvetni a következőkben — ha még oly vázlatosan is — néhány problémát.

A hetvenes évekről szólva, mint a maga reprezentatív, számvető versét szokta emlegetni az európai értelmiségi baloldal Hans Magnus Enzensberger költeményét: *Harmadik ének a „Titanic pusztulásá”-ból*. Valóban egy évtizedet fog át ez a vers, a modern, „baloldali melankóliának” ez az alkotása. Az évtized végéről néz vissza a költemény hőse, maga a költő, egy tíz évvel korábbi, kubai nyárra. Az emlék távolsága az akkori hitektől is távolság egyben. Hisz valaha Kubában — amint a vers írja — (rögtönzött nyersfordításban idézem): *„Emlékszem, arra gondoltunk — Holnap már minden jobb lesz, — s ha nem is holnap, hát legföljebb egy nappal később, — s ha talán nem is jobb — de mindenestre egészen más — ... — Emlékszem. Csodálatos volt ez az érzés”*. A költemény befejezésében viszont már csak az óriás jéghegy látszik, amint „hideg fata morgana”-ként úszik mind közelebb a Karib-tengeren Kuba szigetéhez. Ez a jéghegy vonul végig rejtett metaforaként a versen. Ez ring ott az emlékezés, az idő tengerén. Ez vesz el végül minden kilátást. Az úszó jéghegyről, az eltűnt hitekről, az eltűnt távlatról szól a költemény. Jelzi, hogy a dezillúzió, a távlatvesztés évtizedének tűnik a baloldali, nyugat-európai értelmiség tudatában a hetvenes évtized.

Számtalan példát lehetne idézni ennek illusztrálására. Elegendő csak a francia „új filozófusok” tömegsikerére utalni. Elsődlegesen nem tehetségük magyarázza ezt. Kielezetten fejezték ki a korhangulatot, a csalódottságérzést; a frusztráció korát. A 68-as párizsi felkelés maoista diákjából a történelemtől, a társadalomtól való elfordulás szószólójává vált Bernard Henry Lévy útja némileg tipikus. A közösségi, összemberi távlatokkal szemben csak a befelé forduló, önmagáért való, öncélúvá vált önmegvalósítás maradt feladatként; az átmoralizált privatizálás. Filozófiává lett a távlathiány, a távlatelvesztés.

Másképp, más jellegűen bár, de nálunk is megjelent ez a probléma. Hisz a huszadik században a szellem világában nincsenek határok. A hetvenes évek nem egy szellemi jelensége mutatja, hogy a távlat kérdésére jobban kell figyelni. Hiánycikk lett az. A fiatalság érdeklődése mindig nagy intő jel. Figyelni kell így rá, hogy (legalábbis a *Mozgó Világ* kritikáinak tanúsága szerint) két olyan, tehetséget jelző, de egyértelműen a távlat-hiány jegyében fogant művet érez sajátjának, őt reprezentálónak a fiatal értelmiség jelentékeny része, mint Esterházy Péter *Termelési regénye* s Jeles András filmje, *A kis Valentino*. Az egyikben mintha Kierkegaard parabolájának hőse, az álmokat a lélek bensejébe, az „inkognitóba” záró „rezignáció lovagja” éledt volna újjá. Csak kegyetlenebbül szatirizálóvá, ironikusan látóvá válva, még erősebben érzékeltetve ezzel a külső valósággal szemben az idegenséget. *A kis Valentino* szét hulló képeiben pedig a csellengés tűnik az élet egyetlen lehetőségének, egyetlen tartalmának. Mindkét mű egyaránt a távlatnélküliséget sugallja. Éppen ezért nemcsak vitatémát, de figyelemfelhívást, problémajelzést, meg-gondolkodtató kérdőjelt is jelentenek. Figyelmeztetnek arra, hogy a jelen ideológiai problémáiról gondolkodva, szükséges jobban előtérbe állítani a távlat kérdéseit.

Persze, ennek a hozzászólásnak nem lehet célja, hogy minden vonatkozásban kitérjen ezekre. Egyetlen részletet szeretnék kiemelni csupán, azt, amire Hermann István is célzott referátumában: a távlat dialektikus jellegének, összetett voltának problémáját.

Ady kései költészetével foglalkozva kellett felfigyelnem arra, hogy nem elég az, ha csak igaz és hamis, valós és illuzórikus távlat között teszünk különbséget. A valós távlaton belül is többféle változat képzelhető el. Mégpedig nem pusztán tartalmilag, de a jelleget nézve is. „*Be messze van a Messze — Be közel a Közel*” — írta pl. *A földi kunyhóban* c. versében a kései Ady. Távlatról beszélve elkülönült nála a Közel és a Messze. Szét szakadt az egységes idősíki. Az ő egyszeri képéből fo-

galmat alkotva: messze-távlat és közel-távlat egymástól elvált, ellentétbe került.

Meggyőződése: tovább kellene gondolni ezt az Adynál költőileg felsejlő problémát. Jobban kellene tudatosítani a távlat dialektikusságát, összetett jellegét, ellentmondásosságát. Hiszen általánosan elfogadott ma már az a történetfilozófia, amely a két hamis véglettel — az egyenesvonalúság, a szüntelen haladás és az „örök visszatérés”, a sziszifuszi föl-le elméletével — szemben a fejlődés dialektikus, visszaesésekkel, tragédiákkal terhes, de mégis felfelé menő jellegét vallja. Ez az igazság, véleményem szerint, nemcsak a múltszemléletre, de a jövőképre is áll. Nemcsak a perspektívatlanság szószólóival szükséges vitázni, de az egyenes vonalú, töretlen távlat tételezőivel is. Leegyszerűsít az ily problémátlanság. Csodaváró, eszkatologikus, messianisztikus perspektíva-hit ez. Illúziókhoz visz. Mint Berend T. Iván is utalt rá: a „fényes szellők” nemzedéke ilyen távlattudattal élt. A „Holnapra megforgatjuk az egész világot” az ő számára szinte közvetlen valóság, közeli holnap volt. A hetvenes években nyilvánvalóan lehetetlen már ily távlattal élni. Jelképes az, hogy két olyan, a szocialista távlatgondolatot változatlanul tovább vivő művésznél, mint Jancsó avagy Gyurkó, vagy nagyon távolivá, ironizáltan utopikussá vált már a távlat, vagy (mint Gyurkó regényében) nagyon összeszűkül: szinte csak a következő napig ha elnyúlóvá vált. Az egységes, egyenes vonalú távlat hite megszűnt.

Szükségzerű volt, hogy bekövetkezzék ez. Hiszen a távlat kérdése elválaszthatatlan a konkrét történelmi tapasztalatoktól. Ha 1945 után a fasizmus felett aratott győzelem, a szocializmus történelmi sikerei egy zökkenőmentes, egyenes vonalú távlat hiteit hozták: a hetvenes évek eseményei sokkalta inkább a kélélyeket erősítették fel. Figyelmeztettek arra, amit mindig is hangsúlyozott Lenin, Csernisevszkij szavait idézve: „a történelem nem a Nyevszkij prospekt járdája”.

Igaz: nyilvánvaló lett ebben az évtizedben, hogy a szocializmus erői az imperializmust mind visszább szorítják. Kuba, Vietnam, Angola, Mozambik, Etiópia — mind-mind mérföldkő az összemberi haladás útján. A szocialista tábor önmagában is mind erősebb lett: lehetetlen világpolitikát csinálni nélküle immár. Hazánk is emelkedő nemzetnek bizonyult az elmúlt decennium során. Belső jóléte, nemzetközi megbecsülése rég nem látottira nőtt. Közben azonban olyan események, mint a 68-as párizsi mozgalmak bukása, mint a csehországi szocializmus megrázkódtatása, a chilei tragédia, a szocialista Kína vezetőinek nacionalista pálfordulása, az imperializmustól diktált és akart fegyverkezési hajsza, a közel-keleti feszültség, a növekvő energiaválság, a folyvást kísértő háborús fenyegetettség figyelmeztetnek rá, hogy a fejlődés nem egyenes vonalú.

Ha valamikor, hát ebben az évtizedben bizonyult be az, amit Lenin hangoztatott, hogy a valóság ravaszabb, mint akár a legjobb párt elgondolásai. Felmerülhetett a lélek mélyén a szorongató kérdés: nem lesz-e végül is erősebb az értelmetlenség, mint az értelem, s vajon megtakaríthatók-e az emberi jövő útján az újabb kataklizmák. A távlat egyenes vonalúból szükségszerűen alternatívává, szaggatottá vált. Ahogy találóan mondogatni szokták: azt tudjuk, hogy ma itt Magyarországon a szocializmust építjük, azt is, hogy a szocializmusé az emberi jövő, de hogy közben mi lesz, arról egyelőre nincs elképzelésünk. A távlatszemplélet kategóriába átfordítva ezt: elváltak egymástól a perspektíván belül az egyes idősíkok. Nemcsak azokon belül, de azok között is ellentmondás vibrál. Közel-távlat, közbülső távlat és messze-távlat más arcot mutat itt.

Szükségszerűen megvannak az ideológiai következményei a távlatszemplélet ilyen alakulásának. Már pusztán abban a vonatkozásban is, hogy az így szemlélt távlat ellentmond mind a felhőtlen optimizmus, mind a maradéktalan pesszimizmus hamis végletének. A dialektikusan megítélt távlat nem zárja ki sohasem a tragédia

lehetőségét, de a reményt sem. Esztétikai síkon megfogva a kérdést, egyformán elvetője az ennek a távlatfogalomnak jegyében gondolkodó művész mind a sekélyes happy endnek, mind pedig a katarzis nélküli vak tragédiának, a pusztá semmi-sokknak.

Az esztétikai sajátságon túl más, általánosabb vonatkozásban is vannak azonban gondolati-eszmei kisugárzásai az ilyen jellegű távlat szemléletnek. Mindenekelőtt a személyiség, az egyén megnőtt fontossága következik ebből. Hiszen a dialektikusan szemlélt perspektívánál, ahol a távlat idősíkjai elválnak egymástól, más előjelűek, szükségszerűen bizonytalanság lopakodik be a jövő rendjébe. Nem bizonyosság lesz az, de alternatíva, csupán lehetőség. Fatalisztikusan determináltból dialektikussá, alternativisztikussá változik a távlat. Megnö ezzel az egyénnek mint döntő, választó etikai lénynek, mint személyiségnek a súlya, szerepe. Az ő számára így mindenképp próba, kihívás a jövő. Rajta is múlik, miképpen fordul az. Fontos lesz az egyéni helyzetállás: a mindennapok forradalmisága.

Az alternativisztikus s ilyképp a személyiségre, az egyéni jellemre, az emberi minőségre fokozottabban apelláló jelleg mellett még egy feladatot szeretnék kiemelni, amely a távlat dialektikus, ellentmondásos, szaggatott voltának tudomásulvételéből következik. Sokkalta fontosabb lesz ilyen körülmények közt a távlatra nézés mellett a közelre nézés is. Ahol a távlat idősíkjai eltérnek egymástól, ahol a perspektívában ellentmondások is benne rezegnek, ott véleményem szerint nem elegendő csupán a messze-távlat, a nagy történelmi célok hangsúlyozása: a perspektíva más idősíkjai is tartalmat kell hogy kapjanak. Sokkal lényegesebb kell hogy legyen ily körülmények közt pl. egy olyan közel-távlatra utaló eszmei erőnek, mint az *itt és most* tudatnak, a hazaszeretetnek a szem előtt tartása. Feladattá lehet — Adyt idézve —: „Keresni egy bús, kis országnak álmát — Mikor az ég piros sátra alatt — Játsozónak le hóhéros panorámák.”

Vannak, akikben a nacionalizmus veszélye rémlik fel ily programot hallva. Megfeledkeznek az ilyen aggályoskodók arról, hogy felépült itt az elmúlt harminc évben a maga külön törvényei szerint egy sajátos ország: a szocialista Magyarország. Megbecsülést vívott ki a maga eredményeivel idehaza és kint a világban. A szocialista tábor esélyeit, erőit növelve külön szint jelent a szocialista világ nagy egységében. A messze-távlat, a kommunizmus nagy céljai mellett adott lett ilyképp egy közel-távlat is: az elért őrzése, továbbfejlesztése, a ragaszkodás a „magyar modellhez”. „*S még a Templomot sem építettük fel*” — írta valaha Ady *A szétszóródás előtt* c. költeményében. Lehetőnek tűnik ma az Adytól idézett Templom építése; olyanná tétele ennek az országnak, hogy érdemes legyen magyarként s szocialistaként élni a világban.

Nem az internacionalizmus keresztezése, de a szocializmus irányába ható távlat-adó erő ilyképpen szemlélve a nemzeti büszkeség, a nemzeti öntudat. A szocializmus nagy történelmi távlataiba illeszkedik be. Tartalmánál fogva internacionalista: egybeforr benne a szocializmus, a szocialista világ igenlése és a haza szeretete. Építhet reá a szocializmus minden akarata. Ennek tudomásulvétele, véleményem szerint, szellemi életünk egyik lényegi kérdése. Kötelez erre — nem utolsósorban — a távlat összetettségének, dialektikus jellegének szem előtt tartása, a reális látás.

BOGNÁR JÓZSEF VÁLASZA

Megköszönve a hozzászólásokat, szeretnék egy-két, a hozzászólások által érintett problémára visszatérni. Az egyik az ideológia és a valóság közötti viszonyral függ össze. Lehet, hogy a szóbeli kiegészítések során valamit erősebben fogalmaztam, mint ahogyan a szöveg mondja. A szövegben ugyanarról a gondolatról van szó, amit Lukács Györgytől Köpeczi elvtárs idézett. Én is azt gon-

dolom, hogy egyrészt az ideológia alkalmas eszköz arra, hogy a társadalom cselekvését a korszerű fejlődés irányába előre vigye; másrészt harci eszköz, ami annyit jelent, hogy bizonyos időszakokban a politikai harc eszköze az ellenfelekkel szemben, akár belsőkről, akár külsőkről legyen szó.

A konkrét (gazdasági, ipari, mezőgazdasági stb.) viszonyokkal és a különböző folyamatok alakulásával foglalkozó kutatók gyakran fedeztek fel a „rendszer” (saját alrendszerükről van szó) működésében olyan zavarokat és szervi hibákat, amelyek a társadalom és a gazdaság előrehaladását hátráltatták.

Javaslatokat is dolgoztak ki különböző összefüggések megváltoztatására. Elméleti oldalról ilyenkor többnyire a javaslatok és elgondolások társadalmi szempontból értelmezett veszélyességét hangsúlyozták, anélkül, hogy a szóban forgó működési zavarok megszüntetésére más elgondolásokat fejtettek volna ki. Pedig a „rendszer” (megint az alrendszerre gondolok, de annak hatásaira is) rossz működése társadalmilag szintén veszélyes.

A szakemberek rámutattak arra, hogy a szükséges lépések (változások) visszatartásának nagyon súlyos gazdasági és társadalomfejlődési következményei vannak. És én azt mondom, hogy *audiat et altera pars*, a gazdaság jó működésének is lehetnek akadályai, és ezekről is szólni kell. Ha valaki pl. tagadta vagy nem „fogadta el” a nagy világ gazdasági változások és válságok tényét, amelyekhez minden gazdaságnak — így a magyarnak is — alkalmazkodnia kell, az fékezte a magyar társadalmat a helyzet felismerésében, valamint a szükséges döntések meghozatalában, és ezzel gazdasági, politikai, társadalmi értelemben súlyos anyagi károkat okozott az országnak és a gazdaságnak.

Ezt nem azért mondom, hogy „megfőlemlítsem” azokat, akik elméleti kérdésekkel foglalkoznak, hanem azért, hogy mindannyian a következmények tudatában foglaljunk állást a hasonló kérdésekben. Mindig vallot-

tam a közgazdaságnak más területekkel való összeforrottságát, de tudomásul kell venni, hogy nemcsak a közgazdászoknak vannak tévedési lehetőségeik, amelyek politikai, ideológiai szempontból esetleg negatív hatásokkal járhatnak, hanem az elméleti kérdésekkel foglalkozó kutatók is követhetnek el olyan tévedéseket, amelyeknek súlyos gazdasági következményei vannak.

Szeretném az elméleti állítást néhány gyakorlati példával is bizonyítani.

Az ötvenes évek közepén — amikor a Külkereskedelmi Minisztériumban dolgoztam — rossz mezőgazdasági termésünk volt és ezért gabonát kellett importálnunk. Ennek tudatában én azonnal vásárolni vagy kötni akartam, miután a gabona termésbetakarítás után mindig olcsóbb, mint a következő esztendő tavaszán.

Ezt a megoldást azonban többen ellenezték, miután a tőkés válság bekövetkezését mindig a következő esztendőől remélték. Válságban (ma már úgy kellene mondanival, hogy a „klasszikus típusú” válságban) viszont az árak esnek, sőt zuhanhatnak. Ha ez az ellenzés érvényre jut — azaz a vásárlást tavaszra halasztjuk —, úgy akkori számításaim szerint néhány tízmillió dollár kárt szenvedtünk volna. (Az összeg nagyságának értékelése során gondoljunk arra, hogy az ötvenes években az árak is alacsonyabbak voltak, a dollár többet ért, és külkereskedelmi forgalmunk is alacsony volt.)

Másik példa: amikor a gazdasági mechanizmus 1970—1971-ben bizonytalanabb alapokon állt — most ennek részleteibe nem kívánok belemenni —, azonnal jelentkeztek olyan ideológusok, akik azt mondták: nagy baj az, hogy a közgazdászok túlbecsülték az áru-, pénz- és piaci viszonyok jelentőségét a szocialista társadalomban, és olyan gazdasági modellt „kényszerítettek” rá e társadalomra, amely nincs összhangban a természetével. Bocsánat: a reform visszatartásának nincsenek politikai és gazdasági következményei az országra? Csak a közgazdászok lehetséges tévedéseinek vannak következményei?

Az előbb említett bizonytalansági periódus időszakában — nem tudom, hogy a hetvenes évek történelmében szóltunk-e erről a periódusról — erőteljes fellépéssel kezdték az „élelmiszergazdaság” kifejezést száműzni az irodalomból és a sajtóból. Lehet, hogy valaki e kifejezés mögött olyan tendenciát gyanított, hogy ez a mezőgazdaságnak az ipar fölé való rendelkezését jelenti, és ennek következtében súlyos ideológiai hiba. A sajtóban és különösen egyes lapokban öt évig nem lehetett leírni azt a szót, hogy „élelmiszergazdaság”, azért, mert valakinek ez az eszébe jutott.

Nem lehet ideológiai tévedésekkel vagy ideológiára történő hivatkozással politikai, társadalmi és gazdasági károkat okozni? Azt hiszem, lehet!

E példákat nem azért hoztam fel, hogy a múltat feleslegesen felidézzem vagy a különböző felfogások képviselőit elmarasztaljam, hanem azért, hogy az ún. elméleti állásfoglalások és a valóságos viszonyok és történések közötti összefüggések jelentőségét hangsúlyozzam. Nyilvánvaló, hogy a nemzeti keretek között élő és fejlődő szocialista társadalomnak különböző érdekei vannak: ideológiai, politikai, gazdasági, kulturális, külpolitikai stb. érdekek, és az a helyes, hogy ebben az együttesben, ebben a zenekarban a gazdasági érdek is megfelelően kifejezésre jusson. Ha valaki általános vagy parciális érdekek (vélt) védelmében a gazdasági érdekek ellen cselekszik („kell cselekednie”), az tudja legálább, hogy mit tesz, és milyen anyagi veszteségekkel jár a gazdaságban az, amit tesz vagy tennie kell.

Nekem ez a véleményem ebben a kérdésben. Lehet, hogy itt-ott élesen fogalmaztam, de ami a lényegét illeti, nekem nincs más problémám, mint az, hogy valamennyien felelősek vagyunk ezért az országért, és nem engedhető meg, hogy olyanok legyenek, akik soha semmiért nem felelősek, bármilyen álláspontot képviselnek is. Lehetetlen az is, hogy csak a „felfedezés” (az új elgondolás) járjon kockázattal, az új bevezetésének megakadályozása vagy megnehezítése viszont nem. Én azt

gondolom, hogy ez elfogadhatatlan! Ezért hoztam szóba ezt a kérdést, és hálás is vagyok mindazoknak, akik szóvá tették, mert ezzel módot adtak nekem arra, hogy kifejthessem ezzel kapcsolatos véleményemet — az előszóban adott válasz tökéletlenségének tudatában.

Vitathatatlan — természetesen — az, amit Köpeczi Béla a hetvenes évtized intellektuális értelemben vett nagyobb biztonságáról és az újíto szelleműek kisebb veszélyeztetettségéről mondott. Ezt másokhoz hasonlóan én is igen nagyra értékelem. Közgazdaságtudomány is csak azóta van nálunk, amióta a kifejezés és a tévedés szabadsága fennáll. Mégis helyes volt arra utalni, hogy az ország, a nemzet és a rendszer sorsáért közösen vagyunk felelősek — azaz a felelősség nem a közgazdászok monopóliuma —; hogy a társadalmi-gazdasági cselekvésben tetteink összefonódnak, és cselekvéseink eredménye tetteink fokmérője. Ilyen értelemben mindannyian, *egyénileg is*, hajthatunk hasznot vagy tehetünk kárt. Döntő követelmény, hogy különböző álláspontjaink gyakorlati következményeivel mindig tisztában legyünk. Például azzal is, hogy néha nemcsak elméleti tételekről, hanem milliárdok vagy százmilliók (forintban, rubelben vagy dollárban) sorsáról vitatkozunk.

Szóba került itt az erkölcsi ösztönzés, és elhangzott olyan nézet, hogy a közgazdászok az erkölcsi (nem gazdasági) ösztönzők jelentőségét lebecsülik.

Nyilvánvaló, hogy a közgazdászok *elsősorban* az anyagi ösztönzők jelentőségét szokták hangsúlyozni, és „normális” dolog, hogy ez így van, miután ezek jelentőségét, hatásait és összefüggéseit ők ismerik a legjobban. Nincs jogom arra, hogy minden magyar közgazdász nevében szóljak, de úgy gondolom, hogy minden erőt és képességet mozgósítanunk kell bonyolult feladataink jobb megoldására; ezért az erkölcsi ösztönzőknek is megvan a maguk jelentősége. Más kérdés az, hogy a különböző ösztönzők nem helyettesíthetik, hanem kiegészítik egymást.

Természetes — és ezt minden jó gazdasági vezető tudja és a közgazdasági irodalom sokat tárgyalja —, hogy a dicséretnek különböző fajtáinak, dicsőségtábláknak, a dolgozók önértetének stb. is igen nagy jelentősége van a munkahely és a dolgozó közötti kapcsolatok megerősítésében, a dolgozók megtartásában és a közérzet megjavításában. Ezt egyébként nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista közgazdaság, illetve vezetéstudomány is elismeri.

Király István hozzászólása újra megerősítette bennem azt a gondolatot, hogy a közgazdaságtudomány és a nemzet (a szocialista nemzet) közötti összefüggések köre még távolról sincs felderítve. A közgazdasági rendszer ugyanis inkább államokban, mint nemzetekben gondolkodik.

Már tudományágunk alapítói is úgy gondolták, hogy az árucseré révén a nemzetek olyan nagy mértékben fonódnak össze egymással, hogy a nemzetköziség valamilyen fajtája áthatja majd a világot. Indokolt lenne ezen feltételezések és az azokra épülő következtetések felülvizsgálata.

Kétségtelen, hogy a nemzeti hajtóerők a gazdaságban is erősebbek, mint azt korábban feltételezték. A nemzetek teljesítményei között a gazdasági eredmény (illetve az annak elérésére történő összefogás) igen jelentős kohéziós erő. Egy-egy nemzet öntudatát lényeges mértékben meghatározzák a gazdasági téren elért sikerek vagy balsikerek. Nyilvánvaló az is, hogy a fejlődő országokban a nemzeti tényező — amely a törzsisit igyekszik felváltani — igen progresszív erő, amelyet a gazdasági fejlődés során maximálisan ki kell aknázni.

Befejezésül csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy előadásomban és a szóbeli vitában egyaránt az együttműködés szándéka vezetett, mert interdiszciplinaritás nem is lehetséges olyan tudományok között, amelyek egyes alapkérdések megítélésében „ellenségesek” egymással.

Az együttműködéshez azonban hozzátartozik egymás problémáinak jobb megismerése, ez a közgazdászokra éppúgy vonatkozik, mint más társadalomtudományok művelőire.

KULCSÁR KÁLMÁN VÁLASZA

A vitában elhangzottakhoz két rövid megjegyzést fűzök; éspedig az emberi tényező értelmezéséhez, illetőleg az ideológia mint a valóság része problémájához.

Az „*emberi tényező*” értelmezésével kezdem. Ezt a kifejezést nálunk sokan leszűkítve használják. Csak az ember pszichológiai összetevőit, személyiségének vonásait értik ezen, röviden az individuális tudatot, esetleg az egyéni érdeket. Az emberi tényező azonban tulajdonképpen „*társadalmi tényező*”, hiszen egyrészt az individuális tudat is társadalmilag érthető meg igazán, másrészt az ember: „*társadalmi viszonyainak összessége*”, így minden cselekedetét, akár a munkavégzését is ez a „*tágabb*” viszonyrendszer alakítja. Ugyanez a helyzet akkor is, midőn az emberi tényező hatását a különböző társadalmi jelenségekre vizsgáljuk. Világos pl., hogy társadalmunk további fejlődését jelentősen befolyásolja, mennyire képes cselekvésében (így a gazdaságpolitikában és másutt) megújulni; mennyire képes meghaladni a fejlődést gátló tényezőket, amelyeket nem csupán a múlt, hanem a múlt és a közelmúlt együttesen kitermelt. Ez a képesség, amelyet — kissé talán túl általánosan — a társadalom innovációs képességének hívunk, mint láttuk, a társadalom több szintjén, de egymással összefüggően meghatározott.

Az *ideológia* problémájához. Egyetértek azzal, amit Köpeczi Béla az ideológia és a valóság kapcsolatáról elmondott. S jöllehet többször is hivatkoztak itt már Lukács Györgynek az ideológiáról szóló meghatározására, engedjék meg, hogy még egyszer idézzem: „Az ideológia a valóság feldolgozásának az a formája, amely arra

szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát... ennek a társadalmi valóságnak az eszköze, amely minden társadalomra jellemző.”

Ha az ideológiát így fogjuk fel — és szerintem csak így szabad —, akkor felmerül a kérdés, mit jelent az, hogy az ideológia a valóság része. Az ideológia a „puszta” elvontságon túl akkor válik a valóság részévé —, ahogyan azt már a marxizmus klasszikusai megállapították —, ha behatol a tömegekbe. Persze a „tömegeket” sem tekinthetjük valamiféle homogén egységnek. A társadalom rétegződik, osztályokra, rétegekre, csoportokra oszlik, amelyek különböző érdekösszefüggésekkel rendelkeznek, amelyek társadalmi harcukat vívják — egyébként Lukács György is utal erre —, amiből az következik, hogy az ideológia is összefügg ezekkel a tagolt társadalmi viszonyokkal és összefügg az érdekviszonyokkal is.

Az is világos ebből következően, hogy nem egyfajta ideológia van egy társadalomban, több is jelen lehet, és ha egy ideológiai eszmerendszerről beszélünk is, mint nálunk a marxizmus—leninizmus ideológiai eszmerendszeréről, akkor is vannak ennek az ideológiának történelmileg kötött vonatkozásai, amelyek részben a történelmi múlthoz kapcsolódnak, részben a jövő visszavetítéséből következnek, részben pedig a bekövetkezett történelmi események megfelelő transzformálását jelentik.

Mindebből az következik, hogy az ideológiában, még ha egységes eszmerendszer is, lehetőség nyílik arra, hogy különböző hangsúlyokra kerüljön sor aszerint, hogy egy-egy elem az adott történeti-társadalmi helyzetben melyik társadalmi osztály, réteg vagy csoport érdekeinek felel meg leginkább. Éppen ezért, ha az ideológiát a valóság részének tekintjük és arra a *tudományos* megközelítésre törekszünk, amelyet Köpeczi Béla ideológiakritikaként említett, akkor ezt az összefüggést, azaz az ideológiának, illetőleg esetenként hangsúlyozott elemeinek az érdekösszefüggéseit semmiképp

sem lehet elhanyagolni. Ebben az esetben azok a jelenségek, amelyeket Bognár József az imént fejtegetett, azt hiszem, összefüggésbe rendeződnek, s ezeket az összefüggéseket nem kell most ismételniem.

Nem véletlenül mellőzték egy történeti helyzetben az élelmiszergazdaság problémáit, nem véletlenül került sor a háztáji gazdaságok megadóztatására, és sorolhatnám a példákat. Mindegyik intézkedés különféle ideológiai elemek hangsúlyozásával született, ám mögöttük valóságos érdekösszefüggésekkel. Ezekhez az összefüggésekhez kell elvinni az ideológia kutatását is, akkor foghatjuk fel az ideológiát a társadalmi valóság részeként, és így értékelhetjük a jövő fejlődése szempontjából.

Az azután más kérdés — és ebben egyetértek az itt felszólalókkal —, hogy a hetvenes években valóban észlelhető volt az ideológia viszonylagos elszegényedése. És ez talán éppen arra vezethető vissza, hogy mi magunk, akik egy meghatározott fejlődési irányba kívánjuk ezt a társadalmat haladni látni, és úgy véljük legalábbis, hogy egy-két vonatkozásban felderíthető ennek a fejlődésnek a feltételrendszere, összefüggései — vagy ha nagyon szerénytelenek akarunk lenni, akkor azt mondjuk, hogy egy-két ilyen tényezőt, problémát felderítettünk —, nem tettünk eleget annak érdekében, hogy ezek a valóságról szerzett ismeretek, ezeknek az ismereteknek koherens összefüggései úgy kerüljenek általánosításra, hogy ezt a társadalmi rendszert, a hetvenes években világossá váló fejlődést szolgáló ideológia részévé váljanak.

Ennyiben valóban önkritikát kell gyakorolnunk.

PATAKI FERENC VÁLASZA

Csupán egyetlen megjegyzést fűznék az elhangzottakhoz. Úgy vélem, hogy — főként a közgazdászoknak — újólag szemügyre kellene venniük, vajon értelmes és

helytálló különbségtételhez folyamodunk-e, amikor megszokott módon anyagi és erkölcsi ösztönzésről beszélünk. E különbségtétel nyomán ugyanis szükségképpen olyan benyomás támad, hogy a munkateljesítmény szerinti anyagi ellenszolgáltatás (a munkabér) mértéke nélkülözi az erkölcsi mozzanatot, s ezért azt mintegy külsőleges járulékként kell hozzáilleszteni a teljesítmény szerinti elosztás „anyagias” elvéhez.

Holott az anyagi ösztönzés és elismerés mértéke a közvélemény szemében (egyébként teljes joggal!) *együtt* az erkölcsi elismerés és méltánylás mértékét is kifejezi. Ez a tény vitathatatlanak tűnik számomra, induljunk ki akár a munka értékvolta köré rendeződő erkölcsi megfontolásokból, akár a *szocialista* teljesítményelvől. Ellenkező esetben az „erkölcsi elismerés és ösztönzés” könnyűszerrel különös kompenzációs rendeltetést teljesíthet: mintegy elfedi és ellensúlyozza az anyagi ösztönzés aránytalanságait és fogyatékosságait. Ez pedig elkerülhetetlenül a hipokrizis némi elemét viszi be a munkaerkölccsel kapcsolatos vitákba és gondolkodásmódba.

Egyébként is figyelemreméltó, hogy ma már az ún. erkölcsi elismerési formák is mind gyakrabban járnak együtt anyagi konzekvenciákkal. Vajon az itt tegnap kiosztott akadémiai díj anyagi vagy erkölcsi ösztönzés volt?! Talán célszerűbb volna ezért társadalmi ösztönzésről vagy bármi másról szólni, hogy világos és egyértelmű legyen a kép.

Félreértés ne essék: magam is rendkívül fontosnak ítélem a „jó szavakat”, az elismerés és a buzdítás szimbolikus formáit, az emberi teljesítmények sokoldalú elismerését, csak éppen képtelenségnek vélem azt a hiedelmet, mintha *egyedül* ezek hordoznák a munkához kapcsolódó erkölcsi megbecsülést. Meglehet, ajánlatos lenne bizonyos megszokott s egyúttal meg is merevedett hétköznapi fogalmainkat újólág megvizsgálni, s ha kell, revideálni, mert egyébként zavarok terhelhetik gondolkodásunkat.

1. Az ülőszak anyaga — az előzőleg írásban szétküldött előadások éppen úgy, mint a vita — azzal a módszertani tanulsággal szolgál, hogy bár voltaképpen a jelent és a félmúltat szándékoztunk vizsgálni, természetesen és szinte magától értetődően a jövőről beszéltünk, a jövőre vonatkozó cselekvési programot igyekeztünk felvázolni, még részleteiben is a jövő felé tekintettünk.

Egy másik általános módszertani kérdés: felmerült a vitában, van-e „szupertudomány”, amely mindent megmagyaráz, amely mindent maga alá rendel. Ha ez az ülőszak tizenöt évvel ezelőtt zajlik le, akkor magától értetődőnek tartottuk volna, hogy ez a szupertudomány a filozófia. Ma azonban úgy tűnik, hogy a filozófia értékes adalékkal szolgált az összkép megrajzolásához, de nem rendelte maga alá, és nem is egyesítette a többieket. Sokkal inkább vezető szerepe volt ilyen szempontból a történelemnek, a közgazdaságtannak, a szociológiának.

Ezzel kapcsolatban őszintén meg kell vallanom, hogy a kultúrával foglalkozó tudományágak részéről, úgy látszik, nem tettünk kellő erőfeszítést arra, hogy a történelemhez, a közgazdaságtanhoz, a szociológiához hasonló magas szinten, átfogóan elemezzük a jelenségeket. Van ezért bizonyos aránytalanság az ülőszakban, s ezért a felelősség, mint az osztály elnökét, engem is terhel.

De nem csupán szervezési kérdésről van itt szó. Talán még tágabb a probléma. A közgazdasági és szociológiai megközelítés mellett hiányzott a távoli utalás is a mindezeket hordozó kulturális és művelődési szerkezetre. Voltaképpen hiányzott a gondolkodásunkból annak interdiszciplináris felvázolása, mit nevezhetünk életmódnak, szokásnak; hiányzott annak a szokásokból, magatartásokból, értékrendszerekből, viselkedési formákból alakuló sajátos szerkezetnek a vizsgálata, amelyet egyre határozottabban a kulturális antropológia

kezd vizsgálni, amit nálunk is a néprajztudomány vizsgál, vagy másutt az értékrendszerekkel kapcsolatosan kutattunk. Az ebbe a körbe tartozó különféle jelenségeket kellett volna még az ülésen szemügyre vennünk: a kultúrán kívül utalok az oktatás kérdéseire, a család alakulására, a sport kérdéseire, a szexuális erkölcs problémáira.

2. Módszertani megjegyzésnek tűnik, de azt hiszem, érdemi hozzászólás az elhangzottakhoz: az irodalom vizsgálatából világos, hogy az egész szerkezet időbeli mozgása, rétegződése sokkal bonyolultabb, mint az első pillanatra látszik. A kulturális szféra, az eszmerendszer, a világkép alakulása területén a hosszabb-rövidebb időtávolságoknak, időtartamoknak más-más jelentőségével kell számolni, mint a történelemben és a közgazdaságban is, mert talán a mi gondolkodásunkban nem mindig válik el a hosszabb időtartamú jelenségek köre a rövidebb, különösen a jelenre és a jövőre vonatkozó időtartamoktól.

A kultúra szerkezetének alakulása — s ezen most az életmód, az életritmus, a szokás, a magatartásformák együttesét értem — néha egyszerre egyesít magában évezredes és új elemeket. Mindennapi magatartásunk formáiban — gesztusainkban — most is jelen van néhány olyan elem, amely többezer éves, tehát rendkívül hosszú időt árul el, van olyan, amely néhány-száz éves, és vannak egészen friss fejlemények.

Ez a problémakör — a hosszú időtartam és a rövid időtartam összefüggése — a nyelv vizsgálatában is fontos szempont. A kultúra vizsgálata és a kultúrából kinövő irodalmi áramlatok, tudatformák vizsgálata talán éppen annak tisztázására is alkalmas, hogy mi a maradandó elem, mi az, amit magának az anyagnak a természete konzervál, és mi az — de ez csak egy rész —, amit a mindennapi változó valóság formál — s itt a valóságot nagyon tág értelemben mondom — a művészeti alakzatokban. A hosszabb, a közepes és a rövid időtartam megkülönböztetése szükséges a jövőben a

nemzeti kérdés, a nemzeti jelen, a nemzeti problémák vizsgálatában is. -

Akik a kultúráról szoltak, Németh Lajos és Újfalussy József, nagyon érzékenyen jeleztek bizonyos elvi és szerkezeti változásokat a kultúra területén. Nehéz lenne ezeket értékelni, egyelőre a leírás szintjén vagyunk. De felvetődik a kérdés, hogyan lehetne ezeket a jelenségeket (tehát pl. a neoavantgarde törekvéseket, a kultúra kettészakadásának jelenségét a zene területén) összekapcsolni azokkal a társadalmi és gazdasági folyamatokkal, amelyekről Berend T. Iván, Bognár József, Kulcsár Kálmán beszélt. A kultúra, mégpedig mind az objektívált műalkotásokban, mind működésében és szerkezetében ugyancsak jelez és ugyanakkor visszaad hosszabb távú társadalmi folyamatokat.

3. Ülősszakunkon az egészséges elégedetlenség jegyében is a továbbfejlesztés, az egészséges irányú változtatás szándéka volt az uralkodó. Ennek a változtatásnak módjait, lehetőségeit, irányát keressük mindannyian, és itt vetődik fel ülősszakunk fő vitakérdése: a gazdaság racionalitása vagy az ideológia határozza-e meg az irányt. Nyilván túlélezett és nem is helyes alternatíva ez így. A változtatás irányát és lehetőségét alapjában véve egy komplex gazdasági, társadalmi és filozófiai, kulturális, etikai célrendszernek kell meghatároznia. Én a racionalitás fontosságát elismerem, és nagyon fontosnak tartom, hogy a gazdaság teljes kibontakozásához minden eszközt megadjunk, de próbáljunk számot vetni azzal az életmód-moddal, amire a gazdasági racionalitás irányul. Ha az itt korábban többször felvázolt absztraktt jövő tisztán áll előttünk, és annak rendeljük alá gazdasági és politikai elképzelésünket, akkor nem lenne helyes, ha csak a gazdasági kényszerűség vezetne bennünket. A közeljövő egyik kutatási feladata, hogy ezt a közgazdasági, műszaki, szociológiai, sőt filozófiai, etikai, kulturális tényezők és értékek kirajzolta célrendszert világosabban felvázoljuk.

4. Végül néhány gyakorlati megjegyzés: az ülészak legfontosabb anyagait publikálni kellene és minél hamarabb. De még fontosabb, hogy az itt felvetett kérdéseket tudományközi vitában, formális és informális közösségben, hagyományos akadémiai szerkezetben és új hagyományt teremtő szerkezetben tovább tárgyaljuk.

Végül, de nem utolsósorban: meg kell találni a kollektív eszközöket, hogy felismeréseink, gondolataink, aggályaink, amelyekről — úgy gondolom — az ülészak egésze nagyon felelősen szólt, minél hamarabb feldolgozásra és „fogyasztásra készen” a politika szférájába kerüljenek.

A kötet szerzői

BEREND T. IVÁN akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöke, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

BOGNÁR JÓZSEF akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének igazgatója.

HARMATTA JÁNOS akadémikus, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának helyettes elnöke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Indoeurópai Nyelvtudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

HERMANN ISTVÁN akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófia Tanszékcsoportjának vezetője, tanszékvezető egyetemi tanár.

KÁROLY SÁNDOR, a nyelvtudományok doktora, a József Attila Tudományegyetem Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

KIRÁLY ISTVÁN akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

KOVÁCS ISTVÁN akadémikus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének helyettes igazgatója, a József Attila Tudományegyetem Államjogi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

KÖPECZI BÉLA akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese.

KULCSÁR KALMAN akadémikus, az MTA Közgazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatója.

NEMESKÜRTY ISTVÁN, az irodalomtudományok doktora, a MAFILM Budapest Filmstúdió vezetője.

NÉMETH LAJOS, a művészettörténet-tudományok doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

PACH ZSIGMOND PÁL akadémikus, az MTA alelnöke, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója.

PATAKI FERENC, a neveléstudományok kandidátusa, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója.

SZABÓ KÁLMÁN akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

SZABOLCSI MIKLÓS akadémikus, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke, az MTA Irodalomtudományi Intézetének ügyvezető igazgatója.

ÚJFALUSSY JÓZSEF, az MTA levelező tagja, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola rektora.

Tartalom

Előszó 5

Pach Zsigmond Pál megnyitója. Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok 7

Berend T. Iván: Utunk a hetvenes évtizedig 16

Bognár József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai 42

Kulcsár Kálmán: Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz” 79

Pataki Ferenc: Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben 111

Hermann István: A hetvenes évek ideológiai jellegzetességei Magyarországon 143

Nemeskürty István: Film és irodalom kölcsönhatása a hetvenes években 162

Károly Sándor: Nyelvi magatartásformáink változásai társadalmi fejlődésünk újabb szakaszában 180

Németh Lajos: A hetvenes évek képzőművészetéről és építészetéről 196

Újfalussy József: Kérdőjelek zenei művelődésünkben 209

A vita 223

A kötet szerzői 273

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda, Budapest (80—3910)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

A kötetet szerkesztette: Kende László

A borító Szántó Tibor munkája

Műszaki vezető: Aranyi Imre

Műszaki szerkesztő: Szilvássy György

Terjedelme 14 (A/5) ív

22,— Ft